

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2025)**

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2025

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2025)**

Науковий журнал. Виходить двічі на рік

**Наказом МОН від 10.10.2022 р. № 894 науковий журнал включено до
Переліку наукових фахових видань України – категорія «Б»**

*Рекомендовано до друку Вченою Радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 22 від 27 червня 2025 р.)*

Ідентифікатор медіа R30-03166 (реєстру суб'єктів у сфері медіа)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор: Коваль І. Ф. – д-р юрид. наук, проф., декан юридичного факультету ДонНУ імені Василя Стуса.

Заступник головного редактора: Гоцуляк Ю. В. – д-р юрид. наук, доц., зав. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса.

Амелічева Л. П. – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Беляневич О. А.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Деркач Е. М.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Джабраїлов Р. А.* – д-р юрид. наук, проф., заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»; *Джумагельдієва Г. Д.* – д-р юрид. наук, ст. наук. співроб., проф. кафедри права та правоохоронної діяльності Державного університету «Житомирська політехніка»; *Дорошенко Л. М.* – д-р юрид. наук, доц., зав. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Захарченко А. М.* – д-р юрид. наук, проф., завідувач науково-дослідної лабораторії публічної безпеки громад факультету № 2 Донецького державного університету внутрішніх справ; *Костенко Ю. О.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри господарського та адміністративного права ДонНУ імені Василя Стуса; *Міхайліна Т. В.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри теорії, історії держави і права та філософії права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мовчан Р. О.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Ніколенко Л. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Павлюченко Ю. М.* – д-р юрид. наук, проф.; *Пацурія Н. Б.* – д-р юрид. наук, проф., проф. кафедри економічного права та економічного судочинства Київського національного університету імені Тараса Шевченка; *Мартинюк О. В.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Писарева Е. А.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри цивільного права і процесу ДонНУ імені Василя Стуса; *Турченко О. Г.* – канд. юрид. наук, доц., зав. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Щебетун І. С.* – канд. юрид. наук, доц., доц. кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права ДонНУ імені Василя Стуса; *Мороз С. П.* – д-р юрид. наук, проф., декан Вищої школи права «Адилет» Каспійського громадського університету (м. Алмати, Казахстан); *Simanavichene J.* – Doctor of Economics, Head of the Laboratory of Sustainable Innovation of Mykolas Romeris University, Professor of the Academy of Public Safety of Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania); *Palashchakova D.* – Ph.D, Associate Professor, Technical University of Košice (Košice, Slovakia), *Žilinskas J.* – PhD in law, Professor of Public International Law, Mykolas Romeris University (Vilnius, Lithuania).

ЗАСНОВНИК

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Адреса редакції: Україна, 21050, м. Вінниця, вул. Грушевського, 2, каб. 317

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Богатюк О. В. Формування принципу свободи заповіту в середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.)	5
Зінкін О. М. Особливості становлення та розвитку права на свободу віросповідання у правових доктринах Середньовіччя та Нового часу.....	13
Кузнецов В. В. Ефективність реалізації оборонної функції держави як умова забезпечення національної безпеки	21
Стаднік І. В., Михайліна Т. В. Роль філософсько-правових ідей епохи середньовіччя у становленні та розвитку принципу верховенства права	34

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Щебетун І. С. Організація місцевого самоврядування в Іспанії: досвід для України	45
Щербатюк І. О., Пирога С. С. Конструктивні та моральні нормативи корпоративної соціальної відповідальності.....	55

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бляхарський Я. С., Белінський Д. С. Цифровізація послуг у сфері будівництва: правові та організаційні аспекти.....	67
Волкович О. Ю. Історична роль Господарського кодексу України в забезпеченні балансу інтересів суб'єктів господарювання.....	79
Катеренюк В. В. Структура комплаєнс-контролю та механізм його здійснення.....	90
Кушнір Р. С. Господарська процесуальна правосуб'єктність професійних спілок в умовах впровадження стратегії сталого розвитку світовою спільнотою.....	99
Степанова Т. В. Право на отримання інформації як важлива складова процесуально-правового статусу учасників судового процесу	107

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Боровська І. А. Концептуальні підходи щодо удосконалення правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві України	115
Нестеренко В. О. Спори про спадкування зброї.....	125

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Мовчан Р. О., Гель А. П. Кримінально-правова протидія безгосподарському використанню земель (ст. 254 КК): окремі правозастовчі проблеми.....	135
Хоменко А. О. Відмежування кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням зі зброєю, передбачених статтями 262–264, 410 Кримінального кодексу України	148

ПОДАТКОВЕ ПРАВО

Костенко Ю. О., Дітковський А. М. Спрощені податкові перевірки за законодавством України та Польщі.....	156
--	-----

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Коваль І. Ф., Глазков Є. С. Запровадження в Україні європейських стандартів охорони і захисту прав інтелектуальної власності.....	168
--	-----

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 34(3/9)»9-17»+343.2
DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.1

Богатюк Оксана Валеріївна,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

ФОРМУВАННЯ ПРИНЦИПУ СВОБОДИ ЗАПОВІТУ В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ УКРАЇНІ (IX – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

У статті досліджено процес становлення та розвитку принципу свободи заповіту в середньовічній Україні протягом IX – середини XVII ст.

Авторка наголошує, що принципи сучасного спадкового права мають власну історію становлення та розвитку, серед яких вирізняється принцип свободи заповіту. Він, як і деякі принципи сучасного спадкового права, почав формуватися і нормативно закріплюватися на теренах України за середньовічного періоду (IX – перша половина XVII ст.).

Встановлено, що витоки становлення принципу свободи заповіту належать до кінця IX – початку X ст., а перша письмова згадка про нього міститься у ст. 13 Договору Русі з Візантією від 911 р. Згодом ці положення міжнародних договорів зустрічаються у Руській Правді. Авторка робить висновок, що за доби становлення давньоукраїнської державності принцип свободи заповіту набував децю обмеженого вигляду, порівняно з його сучасним розумінням. Однак синергія норм українського звичаєвого права і канонів християнства сприяла розширенню суб'єктивної волі заповідача, а відтак і розширенню змісту принципу свободи заповіту.

Визначено, що підвалини принципу свободи заповіту, закладені за княжої доби і закріплені нормами Руської Правди, продовжували існувати на українських теренах протягом наступних століть аж до прийняття трьох редакцій Литовського Статуту. Норми останнього надавали перевагу спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом як батьківського («батьківщина»), так і материнського («материзна») майна. Протягом XVI ст. спостерігається розширення змісту суб'єктивної волі заповідача під час укладення заповіту.

Авторка, беручи до уваги феодальний тип середньовічного права і держави, резюмує, що принцип свободи заповіту містив певні обмеження, і вони різнилися залежно від правового режиму майна та правового статусу окремих суспільних верств. Окремі категорії осіб були позбавлені права бути заповідачами. Відповідні законодавчі обмеження відповідали принципам побудови феодально-ієрархічного суспільства, а відтак певні цивільні права (включаючи свободу заповіту) зазнавали обмежень щодо окремих категорій осіб.

Ключові слова: держава (Київська Русь, Візантія, Литовсько-Руська держава, Річ Посполита), розвиток, середньовіччя, історико-правовий аспект, княжа влада, джерела права (звичаєве право, міжнародні договори, Руська Правда, Литовський Статут), принципи права, принципи спадкового права, власність, свобода заповіту, права людини (особи), соціальні регулятори.

Постановка проблеми. Спадкове право як підгалузь цивільного права, яка регулює суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі смертю фізичної особи (спадкодавця) та переходом її прав та обов'язків до інших осіб (спадкоємців) у порядку правонаступництва, побудована на певних засадах, а відтак містить систему власних принципів. Учені-правники наголошують, що «можливість ви-

значити долю свого майна на випадок смерті є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин власності» [10, с. 6].

Наразі принципи спадкового права не знайшли нормативного закріплення у нормах ЦК України (насамперед у шостій книзі «Спадкове право»), однак впливають з їх змісту та мають конститутивний характер. Так, наприклад, деякі правники виокремлюють такі загальні засади, на яких здійснюється спадкування: свобода волевиявлення спадкодавця і спадкоємців (свобода спадкування); універсальність спадкового правонаступництва; послідовність (черговість) закликання до спадщини при спадкуванні за законом; рівність спадкових часток при спадкуванні (рівність спадкоємців) за законом; захист непрацездатних родичів і членів сім'ї заповідача; принцип сімейно-родинного характеру спадкування, а також принцип охорони спадщини від протиправних посягань (охорони спадщини від будь-яких протиправних чи аморальних посягань) [16, с. 9–12]. О. Є. Кухарев зауважує, що до принципів спадкового права належать передусім: принцип універсального спадкового правонаступництва; принцип свободи заповіту та принцип соціальної справедливості. На його переконання «від принципів спадкового права слід відрізнити нормативні положення, які регулюють певний вид правовідносин у сфері спадкового права (наприклад, черговість закликання до спадкування спадкоємців за законом; рівність спадкових часток при спадкуванні за законом тощо), проте за своєю сутністю та функціональним призначенням не є принципами» [9, с. 166].

Усі вищезгадані принципи сучасного спадкового права мають власну історію становлення та розвитку, однак особливе місце серед них займає принцип свободи заповіту, адже він є засадничим для усіх правових інститутів спадкового права. Позаяк більшість принципів спадкового права почала формуватися на теренах сучасної України ще за середньовічної доби, за актуальне вбачаємо звернутися до історико-правової спадщини українського народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень зазначеної проблематики відзначимо праці М. Владимирського-Буданова, М. Грушевського, О. Доброва, В. Кульчицького, М. Максимейка, О. Мартинюка, О. Неліна, Б. Тищика, І. Шахрайчука, О. Шевченка та інших.

Метою статті є дослідження процесу становлення та розвитку принципу свободи заповіту в середньовічній Україні протягом IX – середини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. Принцип свободи заповіту почав формуватися за доби раннього середньовіччя, оскільки першу згадку про існування власне інституту заповіту знаходимо у ст. 13 Договору Олега з греками від 911 р.: *«Хто помре із русичів, перебуваючи на службі у царя Грецького і не склавши заповіту («ряду», «договору» – примітка наша – О. Б.), а родичів у нього в Греції не буде, то майно має бути передане близьким родичам до Русі. Якщо ж він*

складе заповіт, то нехай той, кому (заповідач – примітка наша – О. Б.) написав (розпорядження – примітка наша – О. Б.) успадкувати майно, візьме заповітне і успадкує його» [20, с. 6]. Аналізуючи вказану норму, О. В. Мартинюк робить висновок, що вже на початку Х ст. вітчизняне право «знало спадкування за заповітом, причому про заповіт йдеться як про письмовий акт, а державі заборонялося домагатися майна померлої особи. Закон вимагав передачі майна родичам померлого – дружині, синам або дочкам» [13, с. 173]. Згодом відповідні новели з'являться у Просторовій редакції Руської Правди (наприклад, ст. 92) [15, с. 45].

У історико-правничій науці різняться погляди учених щодо обсягу свободи заповіту («ряду», «рукописання», «духівниці», «тестаменту») за доби Русі-України (Київської Русі). На переконання низки вітчизняних науковців (насамперед М. Ф. Владимирського-Буданова [3, с. 472–473], М. С. Грушевського [5, с. 371], І. А. Шахрайчука [23, с. 11], О. І. Неліна [14, с. 18–19], С. Г. Ковальнової [7, с. 4] та ін.) свобода заповіту була обмеженою: спадкодавець зобов'язувався скласти заповіт виключно на користь найближчих родичів. Так, на думку І. А. Шахрайчука, за розглядуваної доби спадкування за заповітом не існувало де-факто, «тобто “ряд”, про який мовиться у Руській Правді, насправді є лише розподілом майна поміж законними спадкоємцями» [23, с. 11]. На переконання С. Г. Ковальнової, спадкування за заповітом за доби раннього середньовіччя «фактично дорівнювалось спадкуванню за законом, оскільки право дозволяло спадкодавцю передати майно виключно особам із кола спадкоємців за законом, розпорядження могли стосуватися лише розміру частки, яку отримував кожен із синів» [7, с. 4].

Протилежну думку щодо свободи заповіту сформували М. О. Максимейко [11, с. 18], В. С. Кульчицький та Б. Й. Тищик [8, с. 26]. Оскільки за доби Русі-України вже існувало поняття спадкування за заповітом (сформувався як правовий інститут), відтак і спадкодавець міг самостійно на власний розсуд вирішувати подальшу долю щодо свого майна. Власне, М. О. Максимейко зауважував, що воля заповідача не була законодавчо обмеженою, тому вибір спадкоємців залежав виключно від його бажання: «як розподіляв він перед смертю своє майно, так по тому й бути» [11, с. 18].

Ми підтримуємо погляд першої групи дослідників, оскільки дійсно на ранніх етапах поступу давньоукраїнської державності принцип свободи заповіту набував дещо обмеженого вигляду, порівняно з його сучасним розумінням. Однак із плином часу, з еволюцією правових і державних інституцій, а особливо із прийняттям наприкінці Х ст. християнства ситуація почала змінюватися у бік розширення суб'єктивної волі заповідача.

Дослідники вказують, що справи щодо спадщини підлягали церковній компетенції, і саме священники могли виступати у ролі гаранта (поручителя) остан-

ньої волі померлого [12, с. 88]. Аргументом на користь такого твердження може бути юридична формула «нехай так і буде», яка зустрічається у Руській Правді (ст. 92 Просторової Правди): *«Якщо хто, помираючи, розділить своє майно дітям, то нехай так і буде; якщо ж (він) помре без заповіту, то (майно йде) всім дітям, а на помин душі самого (померлого) дати виділ»* [15, с. 45]. Зауважимо, що окремі дослідники називають подібну норму рецепованою з візантійської Еклоги [22, с. 93], однак за змістом вона цілком відповідає нормам українського звичаєвого права.

Норми вітчизняного спадкового права княжої доби передбачали обмеження принципу свободи заповіту. Новели Руської Правди виключали можливість передачі майна чоловіка (батька) сторонній особі, яка не мала родинних зв'язків із померлим, за наявності законних дітей та дружини. Це відповідало ознакам феодалного спадкового права, оскільки майно чоловіка (батька) мало статус родового, а відтак і воля спадкодавця була дещо обмежена кровно-родинними зв'язками. Так, М. С. Грушевський наголошував, що заповіт за досліджуваної доби не мав «своєї особливої сфери, оскільки коло спадкоємців було однаковим чи при заповіті, чи без нього. При цьому власник не так визначав спадкоємців, як тільки ближше розділяв своє майно між спадкоємцями, прийнятими звичаєм» [5, с. 371].

Водночас давньоукраїнське спадкове право визнавало материзну – спадщину після матері. Так, на відміну від чоловіка (батька), майно жінки (дружини, матері-удови) не було родовим, а тому вона мала право вільно розпоряджатися ним. Згідно зі ст. 103 Просторової Правди, матір мала право складати заповіт і самостійно визначати спадкоємця (спадкоємців): *«А до виділу матері дітям справи немає; кому ж (свій виділ) віддасть мати, той (його) і візьме; чи оддасть всім (своїм дітям), то всі (його) розділять (між собою); чи умре (мати) без заповітного розпорядження, то (її статки) взяти тому, у кого вона жила на дворі і хто її годував»* [15, с. 47].

Отже, за княжої доби (IX – середина XIV ст.) відбувалося становлення принципу свободи заповіту, однак у обмеженому вигляді: законодавець все ж надавав перевагу спадкуванню за законом. Водночас обсяг суб'єктивної волі жінки-заповідачки був більшим, ніж чоловіка-заповідача. Відтак ця тенденція позитивно впливала, з одного боку, на формування поваги до волі заповідача, обов'язковості її виконання; а з іншого – на правосвідомість законодавця і українського народу загалом.

Основи принципу свободи заповіту, закладені нормами Руської Правди, продовжували існувати в Україні протягом наступних століть аж до прийняття трьох редакцій Литовського Статуту (арт. 17, розд. 1 Статуту 1529 р.; розділи VIII Статутів 1566 і 1588 рр.) [17, с. 213]. Вже на початку XVI ст. у текстах

статутних земських грамот Київській землі від 1507 р. і 1529 р. знаходимо положення щодо розвитку принципу свободи заповіту: *«А хто покидає цей світ, у кого немає дітей, ні родичів, може залишити будь-кому свої статки: нам того не рушити»* [2, с. 33–36, с. 207–211]. Однак для вчинення заповіту щодо родових та вислужених земель на користь сторонніх осіб заповідач мав отримати згоду Великого князя [24, с. 167].

Дослідження новел Статуту дає підстави стверджувати про перевагу спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом як батьківського (*«батьківщина»*), так і материнського (*«материзна»*) майна (наприклад, арт. 14, розд. V Статуту 1588 р.) [19, с. 203]. Відтак спостерігаємо розширення суб'єктивного волевияву заповідача під час укладення заповіту.

Однак, враховуючи феодальний тип середньовічного права і держави, принцип свободи заповіту мав певні обмеження, і вони різнилися залежно від правового режиму майна (батьківське чи материнське; родове, вислужене чи набуте) та правового статусу окремих суспільних верств (наприклад, шляхта і простолюдини (*«посполиті»*)). Зупинимося на характеристиці цих обмежень або ж їх відсутності.

По-перше, існували обмеження у спадкуванні батьківського майна (*«батьківщини»*), насамперед родових земель. Наприклад, арт. 14, 15 розд. V Статуту 1529 р. містили норму щодо свободи укладення заповіту (*«тестаменту»*) на користь будь-якої особи, однак із застереженням – це стосувалося об'єктів рухомого майна та придбаної землі за договором купівлі-продажу [17, с. 239–240]. Щодо земель родових або вислужених (*«маєтки батьківські та материнські»*), то перша редакція Статуту встановлювала певні обмеження: сторонні особи могли отримати від заповідача лише третину такого майна. Дві третини майна мали отримати *«законні спадкоємці»* – діти спадкодавця – сини та доньки (арт. 9 розд. III) [17, с. 225]. Згодом, із прийняттям наступних редакцій Литовського Статуту протягом другої половини XVI ст. погляди законодавця дещо видозмінюються у бік розширення обсягу свободи заповідача. Так, арт. 2 розд. VIII Статуту 1588 р. вказував, що власник купленого та вислуженого нерухомого майна (насамперед землі) міг вільно ним розпоряджатися (у т. ч. укласти заповіт) за власним розсудом, а обмеження стосувалися виключно родових земель [19, с. 234–235].

По-друге, жінки мали право заповідати своє майно на користь будь-яких осіб – чи то фізичних (дітей, чоловіка, родичів, сторонніх осіб), чи юридичних (церкви). За словами О. В. Мартинюка, у 2-й половині XVI ст. кількість записів нерухомого майна на користь церкви, вчинених жінками, значно збільшилася [12, с. 98], і це питання навіть увійшло до порядку денного Люблінського сейму 1554 р. [2; 4, с. 23–24]. Акти Литовської метрики XVI ст. свідчать і про

вчинення testamentів дружинами на користь чоловіків [1, с. 102–106]. Отже, законодавчі положення підтверджувала і правозастосовна практика.

По-третє, законодавець (арт. 5 розд. VIII Статуту 1566 р.; арт. 9 *«Кожний слуга путний і міщанин міст непривілейованих і теж людина проста, як testament чинити мають»* розд. VIII Статуту 1588 р.) [18, с. 353; 19, с. 237] обмежив свободу заповіту для простолюдинів (наприклад, «путніх слуг» та городян, які мешкали у містах без магдебурзького права). Названі суспільні верстви за власним розсудом мали право розпорядження лише рухомим майном та третьою усіх нерухомостей. Такі обмеження відповідали принципам побудови феодально-ієрархічного суспільства, а відтак певні цивільні права (включаючи свободу заповіту) зазнавали обмежень щодо окремих осіб [6, с. 88].

По-четверте, законодавчі акти Литовсько-Руської держави та Речі Посполитої встановлювали перелік фізичних осіб, які не могли бути заповідачами власного майна. До них належали: челядь; неповнолітні; полонені; ченці; особи з психічними розладами («люди божевільні»); позбавлені честі шляхтичі; а також повнолітні сини, які не відокремилися від батьків (арт. 1 розд. VIII Статуту 1588 р.) [19, с. 234].

Варто наголосити, що за доби пізнього середньовіччя заповідач мав право у будь-який час змінити або скасувати вчинений ним заповіт, склавши новий (арт. 2 розд. VIII Статуту 1588 р.) [19, с. 234–235]. Зазначимо, що норма, відображена у третій редакції Литовського Статуту, відповідає чинним положенням українського цивільного законодавства (ст. 1254 ЦК України) [21].

Висновки. Дослідження процесу становлення та розвитку принципу свободи заповіту в середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.) дає підстави зробити такі висновки.

1. Принципи сучасного спадкового права мають власну історію становлення та розвитку, серед яких вирізняється принцип свободи заповіту, оскільки він є конститутивним для усіх правових інститутів спадкового права. Він, як і деякі принципи сучасного спадкового права, почав формуватися і нормативно закріплюватися на теренах України за середньовічного періоду (IX – перша половина XVII ст.).

2. Витоки становлення принципу свободи заповіту належать до кінця IX – початку X ст. Перша письмова згадка про нього міститься у ст. 13 Договору Русі з Візантією від 911 р. Відтак можемо резюмувати, що на початку X ст. вітчизняне спадкове право розрізняло успадкування за законом і за заповітом. Відповідні положення міжнародних договорів згодом увійдуть до Руської Правди. За доби становлення давньоукраїнської державності принцип свободи заповіту набував дещо обмеженого вигляду, порівняно з його сучасним розумінням: норми Руської Правди виключали можливість передачі майна чоловіка (батька) сто-

ронній особі, яка не мала родинних зв'язків із померлим, за наявності законних дітей та дружини. Подібні обмеження не поширювалися на материнське майно («материзну»). Майно жінки (дружини, матері-удови) не було родовим, тому вона могла вільно ним розпоряджатися ним. Отже, синергія норм українського звичаєвого права і канонів християнства сприяла розширенню суб'єктивної волі заповідача, а відтак і розширенню змісту принципу свободи заповіту.

3. Підвалини принципу свободи заповіту, закладені за княжої доби і закріплені нормами Руської Правди, продовжували існувати в Україні протягом наступних століть аж до прийняття трьох редакцій Литовського Статуту. Норми останнього надавали перевагу спадкуванню за заповітом перед спадкуванням за законом як батьківського («батьківщина»), так і материнського («материзна») майна. Отже, протягом XVI ст. можемо спостерігати розширення суб'єктивного волевияву заповідача під час укладення заповіту.

Водночас, беручи до уваги феодальний тип середньовічного права і держави, принцип свободи заповіту містив певні обмеження, і вони різнилися залежно від правового режиму майна (батьківське чи материнське; родове, вислужене чи набуте) та правового статусу окремих суспільних верств (наприклад, шляхта та простолюдини («посполиті»)). Окремі категорії осіб позбавлялися права бути заповідачами (челядь, неповнолітні, полонені, ченці, особи з психічними розладами, позбавлені честі шляхтичі, а також повнолітні сини, які не відокремилися від батьків). Відповідні законодавчі обмеження відповідали принципам побудови феодально-ієрархічного суспільства, а відтак певні цивільні права (включаючи свободу заповіту) зазнавали обмежень щодо окремих категорій осіб.

Список використаних джерел

1. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2000. 485 с.
2. Акти з історії західної Русі, зібрані Археографічною комісією. Санкт-Петербург, 1846–1853. Том другий. 1506–1544: Типографія канцелярії, 1848. 419 с.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Огляд історії руського права. Київ: Типографія І. Н. Кушнарьова, 1909. 699 с.
4. Владимирський-Буданов М. Ф. Нариси з історії литовсько-руського права. Церковне майно Південно-Західної Русі у XVI ст. Київ: Типографія С. В. Кульженко, 1907. 224 с.
5. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 3: До року 1340. 1993. 592 с.
6. Добров О. Право необхідного спадкування за Литовським Статутом. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. 1925. Випуск перший. С. 82–89.
7. Ковальова С. Г. Спадкування за «правом прирощеним» в українському суспільстві Х–XVII ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2021. № 1. С. 3–7.
8. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2001. 320 с.

9. Кухарев О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 163–167.
10. Кухарев О. Є. Теоретичні та практичні проблеми диспозитивності в спадковому праві: монографія. Київ: Алерта, 2019. 498 с.
11. Максимейко М. О. Інтерполяції в текстові поширеної Руської Правди. *Праці Комісії для вивчення історії західньо-руського та українського права*. 1929. Випуск шостий. С. 1–34.
12. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2010. 219 с.
13. Мартинюк О. В. Спадкові права жінки в Україні (X – середина XIV ст.). *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. 2005. Вип. 28. С. 170–176.
14. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 41 с.
15. Руська Правда (Поширена редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 28–48.
16. Спадкове право: навч. посібник / кер. авт. О. В. Нестерцова-Собакарь. Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2017. 164 с.
17. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
18. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Том III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: у 2 книгах. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
20. Хрестоматія з історії руського права / упоряд. М. Владимирський-Буданов. Випуск перший, видання шосте. Київ: Видавництво М. Я. Оглобліна, 1908. 226 с.
21. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003, № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003, № 40–44, ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 25.05.2025).
22. Череватюк В. Б. Особливості прояву універсальності римського права у правовій системі Київської Русі. *Держава і право: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки*. 2004. Вип. 23. С. 90–94.
23. Шахрайчук І. А. *Спадкове право України (Ретроспективний аналіз)*: навч. посібник. Дніпропетровськ: Дніпропетровський національний університет, 2000. 224 с.
24. Ясинський М. Статутні земські грамоти Литовсько-Руської держави. Київ: Типографія університету, 1889. 207 с.

Oksana Bohatiuk. Formation of the Principle of Freedom of Testament in Medieval Ukraine (9th – first half of the 17th century)

The article examines the process of formation and development of the principle of freedom of testament in medieval Ukraine during the 9th – mid 17th centuries.

The author emphasizes that the principles of modern inheritance law have their own history of formation and development, among which the principle of freedom of testament stands out. It, like some principles of modern inheritance law, began to be formed and normatively consolidated in the territories of Ukraine during the medieval period (9th – first half of the 17th century).

It is established that the origins of the formation of the principle of freedom of testament date back to the end of the 9th – beginning of the 10th century, and the first written mention of it is contained in Art. 13 of the Treaty of Rus' with Byzantium from 911. Subsequently, the relevant provisions of international treaties are found in Rus'ka Pravda. The author concludes that during the formation of ancient Ukrainian statehood, the principle of freedom of testament acquired a somewhat limited form compared to its modern understanding. However, the synergy of the norms of Ukrainian customary law and the canons of Christianity contributed to the expansion of the testator's subjective will, and therefore the expansion of the content of the principle of freedom of testament.

It is determined that the foundations of the principle of freedom of testament, laid during the princely era and enshrined in the norms of Rus' Pravda, continued to exist on Ukrainian lands during the following centuries until the adoption of three editions of the Lithuanian Statute. The norms of the latter gave preference to inheritance by will over inheritance by law of both paternal («batkivschyna») and maternal («materyzna») property. During the 16th century there was an expansion of the content of the testator's subjective will when making a testament.

The author, taking into account the feudal type of medieval law and state, summarizes that the principle of freedom of testament contained certain restrictions, and they varied depending on the legal regime of property and the legal status of individual social strata. Certain categories of persons were deprived of the right to be testators. The corresponding legislative restrictions corresponded to the principles of building a feudal-hierarchical society, and therefore certain civil rights (including the freedom of testament) were restricted for certain categories of persons.

Keywords: *state (Kyiv Rus, Byzantium, Lithuanian-Rus state, the Rich Pospolyta), development, Middle Ages, historical and legal aspect, princely power, sources of law (customary law, international treaties, Rus'ka Pravda, Lithuanian Statute), principles of law, principles of inheritance law, property, freedom of testament, human rights (of individuals), social regulators.*

УДК 342.7

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.2

Зінкін Олександр Миколайович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВА НА СВОБОДУ ВІРОСПОВІДАННЯ У ПРАВОВИХ ДОКТРИНАХ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА НОВОГО ЧАСУ

У статті досліджено особливості становлення права на свободу віросповідання від середньовіччя до Нового часу у різних правових доктринах. Виявлено, що релігійні віровчення у давні часи вирізнялись суттєвою терпимістю. Сприйняття релігії як чогось властивого конкретному народу, державі у ті часи було цілком нормальним. Божество мало стосунок до конкретної спільноти, а відтак були всі підстави для свободи релігії у частині терпимості до вірувань інших народів. Автор констатує, що якщо у давні часи для існування імперії потрібно забезпечити релігійний плюралізм, то у часи середньовіччя саме релігійний монізм став важливим інструментом для укріплення влади. Августин виступає проти свободи релі-

гії, оскільки релігія стає нетерпимою до іновірства, до демократії. Право та справедливість може існувати в належний спосіб лише в межах церкви.

У статті висвітлюється положення, що зачатки теорії народного суверенітету у М. Падуанського закладають теорію світської народної влади, яка не потребує для свого здійснення участі церкви. Автор робить висновок, що Л. Валла як представник школи гуманізму відроджує можливість полеміки між різними світоглядними позиціями навіть поза межами християнства.

Встановлено, що право і християнство стають тотожними, поза його віровченням неможлива справедливість, а отже, і право, і держава. М. Лютер впроваджує та відстоює принцип свободи християнського світогляду, деінституціалізації християнського життя. Т. Мюнцер демонструє зв'язок наявного християнського устрою суспільства із соціальною нерівністю. Відтак з'являється важлива тенденція демократизації суспільного ладу, реалізації принципу рівності, що позитивно впливає на розвиток свободи віросповідання. Виявлено, що Дж. Локк відстоює позицію, згідно з якою релігія має перейти від сфери імперативності, державного примусу і публічно-правових відносин до диспозитивності, вільного вибору і приватних відносин.

Ключові слова: права людини, свобода, принципи права, право на свободу віросповідання, свобода совісті, свобода світогляду, середньовіччя, Новий час, правове вчення, правова доктрина.

Постановка проблеми. Свобода віросповідання має вкрай складну історію становлення та розвитку, оскільки релігійна віра у житті людини завжди займала особливе священне, незмінне місце. Тривалий час навіть розуміння вибору віри було відсутнім. Наявність або конкретної локальної релігії, або глобальної нечасто давало підстави для розгляду альтернативи, навіть для свободи світогляду. Однак право на свободу віросповідання все ж сформувалось і стало одним із базових природних прав, що характеризують прогресивність цивілізації. Важливу роль у становленні цього права відіграли доктринальні основи, що давали змогу обґрунтувати підстави для таких нововведень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням становлення та розвитку права на свободу віросповідання займаються як вітчизняні, так і зарубіжні науковці, зокрема Ю. Пайда, В. Новіков, М. Бабій, А. Полешко, М. Колиба, Д. Девіс та інші. Однак багато аспектів, особливостей, закономірностей становлення принципу свободи релігій та світогляду залишаються невивченими.

Постановка завдання. У статті досліджено особливості становлення та розвитку права на свободу віросповідання у правових ученнях від середньовіччя до Нового часу.

Виклад основного матеріалу. Християнство на ранніх етапах його становлення було доволі демократичним віровченням у питаннях свободи віросповідання, про що свідчить позиція відомого отця церкви Тертуліана: «У ті часи відомий християнський апологет Тертуліан (160–220 pp.), закликав остерегтися, не позбавляти будь-кого свободи релігії (*libber totem religions*), щоб це не стало причиною безбожності... Оскільки вільних людей одразу здавалося б несправедливим примушувати проти їхньої волі приносити жертву (бо добровільна воля

потрібна і в інший час при виконанні релігійних обов'язків), то, безперечно, було б смішно, якби когось примушували до жертвоприношення» [1, с. 35; 2]. Отже, свобода релігії потрібна для збереження релігійної свідомості, щоб уберегтись від безбожності, а відтак є можливість вибору між традиційними вченнями та новою, більш прогресивною релігією, що дає шанси на її виживання та поширення у суспільстві. Відтак маємо цілком прагматичну позицію ранніх християнських отців церкви щодо свободи віросповідання.

Християнська релігія суттєво вплинула на офіційне визнання релігійної віротерпимості, про що свідчить відомий Міланський едикт: «Першим правовим актом, який, по суті, проголосив свободу сповідання релігії, був підписаний імператором Костянтином едикт, відомий в історії як “Міланський едикт про віротерпимість”, у 313 р. Він вперше на законодавчому рівні закріпив право кожного громадянина імперії сповідати обрану релігію» [3, с. 271]. Це дало можливість узаконити християнство і зберегти традиції, які існували до нього. Така позиція тісно переплітається зі свободою світогляду та совісті, визнання можливості вибору релігії залежно від веління власної совісті та переконань. Така позиція обумовлена потребою уникнення релігійних міжусобиць у величезній та соціально строкатій імперії.

Попри доволі жорстку позицію щодо свободи релігії, варто зазначити, що Августина було властиве гуманне відношення до іновірців: «Один із відомих Отців Церкви Аврелій Августин (354–430) послідовно відстоював позицію щодо недопустимості будь-яких силових методів у релігійній сфері, оскільки насилля проти совісті суперечать християнській ідеї свободи. Августин вважав, що єретиків слід переконувати, а не примушувати їх зрікатися вибору власної совісті» [4, с. 16]. Отже, Августин визнає за іновірцями свободу, хоч і хибну. А тому проти свободи як природного явища, як ключової християнської категорії не можна застосовувати примус, що буде суперечити базовим світоглядним положенням. Відтак насилля проти совісті, хоч і хибної, недопустиме. Проблема єресі – це проблема свободи релігії.

Особливе місце у питанні розвитку свободи совісті в епоху середньовіччя займає відомий філософ Марсилій Падуанський і його знаменита праця «Захисник миру»: «Вчення Марсилія про народний суверенітет і його концепція миру та єдності держави тягнуть за собою вирішальні наслідки для Церкви. Ці наслідки можна розглядати у двох аспектах: з точки зору внутрішньої структури Церкви і з точки зору відносин між Церквою і державою. Багато аспектів останнього питання вже обговорювалися в попередніх розділах, оскільки мир і єдність держави означали, що священство повинно бути підпорядковане уряду, який, як представник народу, контролює всі питання, що впливають на збереження держави; а відмова від примусу, на якій наполягав божественний закон,

означала, що священники не мають права примусу і що людський закон залишається беззаперечним» [5, с. 260]. Отже, щоб забезпечити мир та єдність держави, потрібне підпорядкування клерикалів уряду, оскільки присутність рівноцінних світської та церковної влади означає їх постійну боротьбу за першість, що не передбачає спокійного життя, враховуючи природу самої влади і бажання нею володіти. Далі важливий момент полягає у тому, що священники внаслідок цього не повинні мати права примусу, головної ознаки влади. Відтак сфера духовності має залишатись тут же, не виходити у сферу світськості. Водночас така позиція виглядає логічною, якщо сама природа влади є не духовною, священною, а світською народною. Влада монарха потребує освячення, помазання, а відтак уже від початку закладається вада церкви, влада ж народу не має такої потреби. Зачатки теорії народного суверенітету у Падуанського закладають теорію світської народної влади, яка не потребує для свого здійснення участі церкви. Це повною мірою не реалізує свободи віросповідання, однак робить важливий крок у цьому напрямі, адже середньовічна релігійна нетерпимість пов'язана з винятковим положенням церкви у державі та суспільстві.

Важливий вплив на становлення свободи думки у сфері релігії зробив Л. Валла, представник гуманістичної філософської думки, який сам ледь врятувався від переслідування інквізиції за погляди. Валла вважав раціональною релігійну полеміку, свободу думки у релігійних питаннях, зокрема питаннях поклоніння природі чи Богу: «Чому ви вважаєте за краще звертатися до природи, а не до Бога, автора всього сущого? Мене не турбують ваші розмови про безсмертних богів. Ангели є безсмертними богами, як чітко заявив Августин, і не тільки ангели, але й люди, які були посвячені в ангельське місто, хоча я не знаю, чи ви говорили про них. Чому, зрештою, ви звернули свій дискурс до природи, а не до Ісуса Христа, який може з'явитися будь-де і постати перед нашими очима, який завжди присутній, і присутній на цьому зібранні, і який завжди готовий допомогти тим, хто його призиває, як і в цю мить?» [6, с. 75]. Ця цитата наведена з полеміки, вигаданої Л. Валла між християнином, стоїком та епікурейцем. Відтак для мислителя цілком допустимим є розгортання дискурсу у світоглядних та релігійних питаннях, нехай навіть цей спір буде на користь християнства, однак сам факт його можливості уже робить значний внесок у розвиток свободи совісті, яка передбачає право на існування різних переконань поза критерієм істинності. Отже, Л. Валла як представник школи гуманізму відроджує можливість полеміки між різними світоглядними позиціями навіть поза межами християнства.

Ключовим моментом на шляху розвитку свободи віросповідання у період Нового часу стала наявність вибору, на чому наголошує А. Полешко: «Політична ситуація Нового часу (Реформація, релігійні війни в Європі) зумовила санк-

ціювання можливості вибору особою віросповідання з певного переліку (наприклад, католицизм та протестантизм), кожне з яких відтепер мало рівний або хоча б дозволений характер. Спочатку право на такий вибір мали лише феодалні суверени (Аугсбурзький мир), але згодом воно було поширене на кожен фізичну особу (Нантський едикт)» [7, с. 238; 8]. Отже, поява явища Реформації суттєво вплинуло на становлення свободи совісті. Звісно, вибір став не абсолютний, але сама його наявність уже заходить далеко за межі дискурсу про становище єдиної церкви та її відносини з державою. Однак можна виділити дві проблеми розгортання свободи віросповідання, що заклали окремі тенденції: церква-державна та наявність вибору релігії. Реформація заклала важливі положення щодо свободи всередині самої християнської релігії, збільшила незалежність особи від церковних інституцій, що поклало тенденції до розвитку принципу свободи у питаннях вибору віросповідання.

Важливу роль у становленні свободи совісті у межах християнської релігії відіграла Реформація та її засновник М. Лютер. М. Колиба зазначає: «М. Лютер сформулював важливий правовий принцип – ідею рівності, рівної гідності людей. Хоча цей принцип поширювався лише на християн, він відіграв з часом важливу роль у становленні ідейно-теоретичного потенціалу Нового часу. Ще однією складовою богословського вчення М. Лютера стала доктрина виправдання вірою, відповідно до якої миряни повинні “виправдовуватися однією вірою” без посередницької ролі духовенства у “спасінні” віруючого» [9, с. 43]. Релігійна нетерпимість середньовіччя значною мірою пов’язана у повній домінації церкви у політичному та соціальному житті суспільства, і що найважливіше – духовному. Віра стала дуже інституційною та регламентованою, встановлені абсолютні табу на свободу світогляду, навіть у межах християнства. Відсутність посередництва духовенства залишає питання віри, її особливостей наодинці з конкретною особистістю, що вивільняє шлях до свободи християнського світогляду. Отже, М. Лютер впроваджує та відстоює принцип свободи християнського світогляду, деінституціалізації християнського життя.

Важливий вклад у розвиток принципу свободи віросповідання зробив відомий англійський мислитель Т. Мор, який, описуючи ідеальне суспільство, найкращий уклад, не оминув увагою і питання віросповідання: «Англійський філософ Томас Мор (1478–1535) У своїй праці “Утопія” відроджує право кожного сповідувати будь-яку релігію, вільно пропагувати її та утримуватися від образ інших релігій. На його думку, повинно каратися розпалювання фанатизму, насильства та образа іновірців. Релігія є чимось найсвятішим, що послане людині з неба, і ніхто не може знайти нічого більш правдивого. Т. Мор нехтував забобонами, стверджуючи, що всі повинні одностайно визнавати тільки ту релігію, котра перевершує інші розумністю. Філософ не мав жодного сумніву з приводу то-

го, що інші релігії вже давно могли б зникнути, оскільки людина має право на вибір релігії» [10, с. 225; 11, с. 114]. Отже, ідеальне суспільство неможливе без свободи релігії, без права сповідувати будь-яку релігію. За наявності релігійного плюралізму принцип монізму шкодить свободі вибору, без якої ідеальне суспільство приречене. Звісно, це не зовсім сучасне розуміння вибору релігії, оскільки такий вибір для Т. Мора має бути однотайним для всього суспільства на основі принципу розумності. Сучасний принцип розумності у сфері свободи совісті означає рівність усіх релігій, свободу світогляду. Однак Т. Мор закладає важливе положення неприйнятності примусу у питаннях віри, покарання за іновірство, що, безумовно, складає змістовий базис для свободи віросповідання.

Особливий внесок у політико-правове розуміння свободи релігії здійснив Дж. Локк, який є одним із засновників ліберальної доктрини. Так, Д. Девіс вказує: «Локк вважав, що релігія є більш приватною, ніж публічною, і що необхідно суттєво переорієнтувати уряд. Він вважав, що всі люди мають фундаментальні права, за захист яких відповідає уряд. Захищати такі, як життя, власність і певні права на свободу, в тому числі вільне сповідання релігії. За його схемою, роль уряду не полягала у просуванні релігії, а в захисті права кожного громадянина на пошук релігійної істини, кожного громадянина самостійно шукати релігійну істину» [12, с. 222; 13]. Отже, маємо переорієнтацію сприйняття релігії з публічного у приватний вимір. Зрештою, доктринально всі релігії від початку засновані саме на такому вимірі духовного спілкування людини з Богом. Однак інституційний розвиток християнства вивів його у публічну площину завдяки значному впливу на суспільство, а відтак і на владу. Влада легітимізувалась через освячення церквою. Локк справедливо повертає релігію у сферу приватного, а не публічного, що одразу дає змогу розглядати її з позиції теорії природного права, принципу особистої свободи. Як тільки основу сприйняття релігії становлять потреби індивіда, тоді і регулювання відповідних правовідносин відбувається через суб'єктивні права. Природне право у Локка розміщує релігію у сферу приватного життя людини, її прагнення до пошуку релігійної істини, що в перспективі стане основою для сучасного розуміння свободи віросповідання.

Локк бачив, що релігія, яка розміщена у сфері імперативності, владності, державності створює велику кількість проблем та трагедій для суспільства: «Локк хотів змінити надбудову державного устрою, вважаючи, що релігія, яку пропагує держава, занадто часто була джерелом проблем суспільства, а не їх вирішенням. Локк вважав, що вбивства мільйонів людей в ім'я релігії протягом століть відбувалися через те, що уряд мав надто велику владу над релігією, і що, маючи таку владу, цілком природно, що уряд прагнув нав'язати свою версію істинної релігії, яка, на жаль, дуже часто суперечила розумінню людей, що належать до релігійних меншин. Таким чином, на Заході існує довга історія релі-

гійних переслідувань, полювання на відьом, інквізиції та релігійних воєн, які здійснювалися в ім'я просування спільної релігії, відсутність якої, як завжди вважалося, призведе до соціального хаосу. Локк вважав, що є кращий шлях і що суспільство виживе, якщо дозволить людям обирати власну релігію. Він вважав, що зв'язок між релігійною ревністю і цивільною владою повинен припинитися – що історія повинна закрити главу про союз церкви і держави» [12, с. 222; 13]. Отже, симбіоз держави і релігії створює величезну кількість проблем для людства, оскільки у публічній площині будь-яка релігія стає інструментом реалізації владних амбіцій. Публічно-правові відносини – це сфера владного примусу, імперативу, а відтак, коли у них потрапляє релігія, то питання духовності спотворюється, переходить до служби у світській владі. Тому не лише церква має бути відділена від держави, але й держава має відмовитись від влади над релігією. Локк відстоює позицію, що релігія має перейти від сфери імперативності, державного примусу і публічно-правових відносин до диспозитивності, вільного вибору і приватних відносин. Впровадження свободи вибору релігії дає змогу погасити пожежу релігійних воєн і релігійного деспотизму. Державне та церковне начало не мають перетинатися. Лише за таких умов можливо реалізувати ліберально-правові цінності принципу свободи. Сучасні стандарти у сфері свободи совісті є найкращим підтвердженням правоти Локка.

Важливий крок для засвоєння принципу свободи релігії зробив Т. Гоббс у вченні про природну релігію: «Гоббс доводив, що “природна” релігія – невід’ємна риса людської психології; це визнання існування першопричини і відчуття благоговіння та подиву перед могутністю цієї першопричини, яка створила Всесвіт... Ця природна релігія не веде прямо до конвенційного теїзму – ми нічого не знаємо про природу першопричини; але умови вираження почуття благоговіння і подиву в різних суспільствах дали поштовх до розвитку теологічної мови, хоча ця мова є емоційною в своїй основі і не містить справжніх цінностей. Суверен є таким чином ключовою фігурою у вирішенні того, як це благоговіння треба виражати; тому будь-яка релігія є в принципі “цивільною” релігією» [14, с. 26]. Отже, якщо першопричиною будь-якої релігії є одна – подив перед Всесвітом, – то і кожна релігія є природною і має право на існування. У Новий час справжнім трендом було звернення до природи як людини, так і зовнішньої. Природне право дало можливість звернутись до невід’ємної природи людини і заснувати засадничі правові цінності: рівності, свободи, суспільного договору. Виявляється, що і надприродні явища можуть мати природне походження і не можуть бути над цінністю людини, в тому числі і релігія. Отже, вчення про природну релігію дає можливість легітимізувати будь-яку релігію, а відтак з’являється дискурс про релігійний вибір.

Висновки. Релігійні віровчення у давні часи вирізнялися суттєвою терпимістю. Сприйняття релігії як чогось властивого конкретному народу, державі у

ті часи було цілком нормальним. Божество мало стосунок до конкретної спільноти, а відтак були всі підстави для свободи релігії у частині терпимості до вірувань інших народів. Якщо у давні часи для існування імперії потрібно забезпечити релігійний плюралізм, то у часи середньовіччя саме релігійний монізм став важливим інструментом для укріплення влади. Августин виступає проти свободи релігії, оскільки релігія стає нетерпимою до іновірства, демократії. Право та справедливість може існувати в належний спосіб лише у межах церкви. Право і християнство стають тотожними, поза його віровченням неможлива справедливість, а отже, і право, і держава. М. Лютер впроваджує та відстоює принцип свободи християнського світогляду, деінституціалізації християнського життя. Т. Мюнцер демонструє зв'язок існуючого християнського устрою суспільства із соціальною нерівністю. Відтак з'являється важлива тенденція демократизація суспільного ладу, реалізації принципу рівності, що позитивно впливає на розвиток свободи віросповідання. Дж. Локк відстоює позицію, згідно з якою релігія має перейти від сфери імперативності, державного примусу і публічно-правових відносин до диспозитивності, вільного вибору і приватних відносин.

Список використаних джерел

1. Пайда Ю. Ю. Еволюція підходів до регулювання права на свободу світогляду та віросповідання у юридичній науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 33–40.
2. The apology of Tertullian for the christians. Edited, with Introduction and Notes / T. H. Bindley, M. A., Merton College, Oxford. 1890. 180 p.
3. Новіков В. В. Історичні етапи еволюції свободи совісті. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. 2014. № 12. С. 269–274.
4. Бабій М. Віротерпимість, свобода совісті та свобода релігії й віросповідань в період становлення й утвердження християнства. *Релігійна свобода*. 2020. № 24. С. 10–19.
5. Marsilius of Padua The defender of peace / Austin P. Evans (ed.). Columbia University Press New York, 1951. 339 p.
6. Valla L. Of the True and the False Good. The Renaissance in Europe: An Anthology / ed. P. Elmer et. al. (Yale UP, 2000). P. 72–87.
7. Полешко А. В. Право на релігійну свободу: динаміка змісту поняття. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 82, ч. 1. С. 235–241.
8. Колиба М. М. Свобода віросповідання: філософсько-правовий вимір: дис. ... д-ра філос. у сфері права. Львів. 2020. 248 с.
9. Колиба М. М. Свобода віросповідання як правова категорія у філософії мислителів епохи Відродження та Реформації. *Митна справа*. 2014. № 2(2.2). С. 41–46.
10. Олійник У. М. Специфіка формування парадигми права на свободу думки, совісті та релігії у філософії права доби Відродження та Реформації. *Юридичний електронний науковий журнал*. 2018. № 1. С. 224–227.
11. Мор Т. Утопія / пер. з лат. Й. Кобова. Київ: Дніпро, 1988. 209 с.
12. Davis D. H. The Evolution of Religious Freedom as a Universal Human Right: Examining the Role of the 1981 United Nations Declaration on the Elimination of All Forms of Intolerance and of Discrimination Based on Religion or Belief. *BYU Law Review*. 2002. Vol. 217. P 217–236.
13. Locke J. A Letter Concerning Toleration, in a letter concerning toleration in focus. John Horton & Susan Mendus eds., 1991. 206 p.
14. Гоббс Т. Левіафан / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.

Oleksandr Zinkin. Peculiarities of Formation and Development of the Right to Freedom of Religion in Legal Doctrines of the Middle Ages and Modern Times

The article examines the peculiarities of the development of the right to freedom of religion from Middle Ages to modern times in various legal doctrines. The author shows that religious beliefs in ancient times were characterised by considerable tolerance. The perception of religion as something inherent in a particular nation or state was quite normal at that time. The deity was related to a particular community, and therefore there was every reason for freedom of religion in terms of tolerance of the beliefs of other nations. The author states that while in ancient times religious pluralism was necessary for the existence of an empire, in the Middle Ages, religious monism became an important tool for strengthening power. Augustine opposes freedom of religion because religion becomes intolerant of other faiths and democracy. Law and justice can exist properly only within the church.

The article highlights the position that the beginnings of the theory of popular sovereignty in Marsilius of Padua establish the theory of secular popular power, which does not require the participation of the Church for its implementation. The author concludes that L. Valla, as a representative of the school of humanism, revives the possibility of polemics between different world-views, even beyond Christianity.

It is established that law and Christianity become identical, justice is impossible outside its doctrine, and therefore, law and the state. M. Luther introduces and defends the principle of freedom of Christian worldview and deinstitutionalisation of Christian life. T. Münzer demonstrates the connection between the existing Christian structure of society and social inequality. As a result, there is an important tendency to democratise the social order, to implement the principle of equality, which has a positive impact on the development of religious freedom. It is found that J. Locke advocates the position that religion should move from the sphere of imperative, state coercion and public law relations to dispositivity, free choice and private relations.

Keywords: *human rights, freedom, principles of law, right to freedom of religion, freedom of conscience, freedom of worldview, Middle Ages, Modern times, legal doctrine, legal doctrine.*

УДК 321.01:351+342.3

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.3

Кузнецов Віталій Володимирович,

доктор юридичних наук, професор,

головний науковий співробітник відділу науково-правових експертиз

Інституту правотворчості та науково-правових експертиз НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1727-4019>

**ЕФЕКТИВНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ОБОРОННОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ
ЯК УМОВА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ**

У статті розглянуто окремі аспекти реалізації оборонної функції держави та сформульовано її значення для забезпечення національної безпеки. Автором обґрунтовано, що російська агресія проти України впливає на формування нової парадигми національної безпеки. Встановлено, що зміна парадигми національної безпеки на концептуальному рівні потребує врахування не тільки факту російської агресії, але й світоглядної трансформації самого поняття з урахуванням досвіду провідних зарубіжних країн. У дослідженні зроблено висновок, що національну безпеку треба розглядати як правову категорію, що характеризує певний рівень захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз.

У статті констатовано факт, що національна воєнна політика має серйозні вади, які знижують обороноздатність України. Автором обґрунтовано, що оборонна функція держави у сфері мобілізаційної політики не отримала належної реалізації в Україні не через відсутність правотворчої форми, а переважно через неякісну правозастосовну діяльність. Зроблено висновок, що правотворча діяльність (на прикладі законопроекту № 12442 від 27 січня 2025 р.) є черговою спробою викривлення кримінально-правової політики держави, яка не вирішить проблему порушення в мобілізаційній сфері. Наголошено, що важливим індикатором реагування влади на випадок порушення відповідними службовими особами процедури призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є діаметрально протилежні судові рішення.

На підставі аналізу судової практики запропоновано визначити нову підставу звільнення військовослужбовців з військової служби під час дії воєнного стану через доповнення підпунктом «ж» п. 2 ч. 4 статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. у такій редакції: «у зв'язку з набранням законної сили рішенням суду, яким визнано протиправною процедуру призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації». Для реалізації принципу справедливості під час здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації запропоновано використати систему вибіркової військової служби США.

Ключові слова: військовослужбовець, збройна агресія, Кримінальний кодекс України, корупційні правопорушення, кримінальна відповідальність, мобілізація, національна безпека, оборонна функція держави.

Постановка проблеми. Російська агресія проти України впливає на формування нової парадигми національної безпеки. Історія підтверджує, що на всіх етапах розвитку держави існувала об'єктивна необхідність захисту від зовнішніх агресорів її суверенітету і територіальної цілісності [8, с. 98]. Нові виклики, які стоять перед державою, потребують трансформації поняття «національна безпека». Пригадаймо, що сучасний Закон України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII у п. 9 ч. 1 ст. 1 визначає національну безпеку України як «захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз» [27]. Таке поняття в доктрині права викликає відомі наукові дискусії [21, с. 104]. На нашу думку, сьогодні концептуальну роль треба приділяти трьом категоріям – окремій особі, суспільству та державі, – і відповідно правам та інтересам кожної людини, з яких уже далі формується безпека в державі загалом [11, с. 37]. Тобто національну безпеку необхідно розглядати як правову категорію, що характеризує певний рівень захищеності життєво важливих інтересів, прав та свобод особи, суспільства і держави від зовнішніх та внутрішніх загроз або рівень відсутності загроз правам і свободам людини, базовим інтересам і цінностям суспільства та держави [20, с. 32]. Серед базових цінностей можна виокремити територіальну недоторканість, економічну та політичну незалежність, сталий розвиток, справедливість тощо. Водночас безпека визначається не лише як захищеність національних цінностей, а і як їх безперешкодне поширення [29]. Для України ця безпека неможлива без життєво необхідної допомоги стратегічного партнера – Сполучених Штатів

Америки (США). Для розуміння зовнішньої політики США потрібно керуватися Стратегією національної безпеки США. Як відомо, сьогодні чинна Стратегія, підписана Джо Байденом у жовтні 2022 р., що передбачає позиціонування Америки для захисту батьківщини, її союзників, партнерів та інтересів за кордоном, а також її цінностей за кордоном і по всьому світу [3, с. 48]. США просуватимуть власне бачення вільного, відкритого, процвітаючого і безпечного світу [3, с. 48]. Однак повернення на посаду Президента США Дональда Трампа призвело до зміни векторів зовнішньої політики США. Для розуміння пріоритетів його політики необхідно звернутися до попередньої Стратегії (була проголошена Дональдом Трампом у грудні 2017 р.), яка прославляє і захищає те, що американці вважають найдорожчим – особисту свободу, верховенство права, демократичну систему правління, толерантність і можливості для всіх [2, с. 55]. Ця стратегія ґрунтується на принциповому реалізмі, тому що визнає центральну роль сили в міжнародній політиці, стверджує, що суверенні держави є найкращою надією на мирний світ, і чітко визначає національні інтереси США [2, с. 55].

На нашу думку, саме положення Стратегії 2017 року важливі для України, оскільки сучасна політика Дональда Трампа [31] фактично спирається на цей концептуальний документ. Тому головна основна ідея, яка повинна бути покладена в основу забезпечення національної безпеки України – це пріоритет захисту життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки людини відповідно до ст. 3 Конституції України. Дотримання цього концепту неможливе без ефективної реалізації оборонної функції держави, яка відповідає закріпленому Статутом ООН суверенному невід'ємному праву кожної держави на самооборону від агресії [7, с. 55]. Однак можемо констатувати факт, що національна воєнна політика має серйозні вади, які знижують загалом обороноздатність України.

Тому зміна парадигми національної безпеки на концептуальному рівні потребує врахування не тільки факту російської агресії, але й світоглядної трансформації самого поняття з урахуванням досвіду провідних зарубіжних країн. Отже, актуальність вказаної проблеми не викликає сумнівів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості забезпечення національної безпеки України досліджували в наукових працях такі автори: В. Горбулін, О. Деменко, Д. Євченко, І. Доронін, В. Копейчиков, О. Литвиненко, В. Ліпкан, В. Мірошніченко, В. Пилипчук, В. Предборський, Б. Парахонський, А. Рубан, І. Руснак, Є. Скулиш, В. Сокурченко, В. Шакур та ін. Однак доктрина не вичерпала дослідження всіх сучасних проблем реалізації оборонної функції держави як умови забезпечення національної безпеки. Зокрема, сьогодні є надзвичайно актуальною проблема проведення справедливої та ефективної мобілізаційної політики. Отже, вказана тема потребує додаткового дослідження та формування нових підходів удосконалення оборонної функції держави.

Постановка завдання. Мета статті – визначити актуальні проблеми забезпечення національної безпеки України, зокрема у сфері реалізації оборонної функції держави, та запропонувати напрями їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У доктрині права переважає позиція, що функція оборони поєднується з функцією забезпечення національної безпеки [9, с. 73]. Як відомо, функція оборони України охоплює всю систему державних заходів щодо зміцнення обороноздатності держави, підтримання бойової потужності Збройних Сил України (ЗСУ) як у мирний, так і у воєнний час [10, с. 120]. Варто згадати, що однією з важливих форм здійснення оборонної функції держави є правотворча діяльність [28] і правозастосовна діяльність [37, с. 88]. На нашу думку, ці форми здійснення оборонної функції держави повинні бути гармонійно пов'язані між собою та доповнювати одна одну. Ефективність оборонної функції держави не може залежати тільки від здійснення правотворчої діяльності. Відсутність об'єктивної чи суб'єктивної можливості реалізувати відповідні юридичні норми знижує ефективність такої функції держави. Розглянемо ці теоретичні положення на реальних прикладах, які надзвичайно актуальні для України.

Так, одним із викликів для національної безпеки держави є проведення справедливої та ефективної мобілізаційної політики. Чи відповідає це принципам мобілізаційної підготовки та мобілізації, які передбачені в ч. 2 ст. 3 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» від 21 жовтня 1993 р.? [26]. На нашу думку, зміст сучасної національної мобілізаційної політики не відповідає вказаним принципам. Про це свідчить наявний дефіцит якісно підготовленого та фізично придатного особового складу Сил оборони України. Зокрема, Головнокомандувач ЗСУ генерал Олександр Сирський в інтерв'ю Радіо Байрактар у січні 2025 р. заявив, що можливості мобілізації не покривають потребу в особовому складі на фронті [33]. Така ситуація, на нашу думку, виникла насамперед через залишення військовослужбовцями місць служби без дозволу командира або поважних причин (СЗЧ). Як відомо, з січня по жовтень 2024 р. Державне бюро розслідувань (ДБР) відкрило 40 659 кримінальних проваджень про СЗЧ і ще 19 826 – про дезертирство. За даними медіа, реальні цифри ще більші – приблизно 100–150 тисяч випадків СЗЧ і дезертирства, однак офіційного підтвердження цієї інформації немає [16]. Причинами такої ситуації є відсутність ротації та визначених термінів служби, «застарілі процедури, формалізм, бюрократія, легковажність» [5], неналежне управління та контроль, помилки під час комплектування підрозділів, не завжди виважені рішення щодо управління особовим складом підрозділу, недосконале планування підготовки особового складу, запізніла реакція вищого командування на проблеми, що виникали в процесі створення та набуття спроможностей нових підрозділів тощо [15].

Водночас не завжди представники влади визнають, що серед таких причин невдалої мобілізаційної політики окреме місце займають явно незаконна діяльність окремих представників територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки (ТЦК та СП) і військово-лікарських комісій (ВЛК). З одного боку, ми стаємо свідками певних заяв військового керівництва держави щодо незадовільної діяльності ТЦК та СП. Так, на пресконференції у грудні 2023 р. Головнокомандувач ЗСУ Валерій Залужний заявив, що особисто він незадоволений роботою ТЦК та СП [17]. Як відомо, цьому передувало засідання Ради національної безпеки і оборони України, на якому були обговорені результати перевірки ТЦК та СП правоохоронними органами. Такі перевірки виявили випадки корупції, зокрема під час проведення загальної мобілізації, що становлять загрозу національній безпеці України та підривають довіру до державних інституцій. У зв'язку з цим Рада національної безпеки і оборони України рекомендувала Головнокомандувачу ЗСУ Валерію Залужному призначити за рекомендаціями керівників оперативно-тактичних та оперативно-стратегічних угруповань на посади керівників обласних ТЦК та СП офіцерів, які безпосередньо беруть участь у бойових діях, після проходження ними перевірки Службою безпеки України, а Офісу Генерального прокурора спільно з Національним агентством з питань запобігання корупції та ДБР рекомендовано вжити додаткових заходів із протидії вчиненню корупційних правопорушень посадовцями ТЦК та СП [23]. Чи змінилася ситуація сьогодні? На нашу думку – ні. Про це свідчать хоча б такі цифри: за 2024 р. ДБР здійснювало досудове розслідування у 224 кримінальних провадженнях, пов'язаних із діяльністю ТЦК та СП і ВЛК. До суду направлено 22 обвинувальні акти щодо 37 осіб [12].

До того ж у соціальних мережах люди публікують десятки відео з порушеннями працівниками ТЦК та СП процесу мобілізації [32, с. 386]. Такі факти свідчать не тільки про незнання військовослужбовцями ТЦК та СП норм законодавства (у 90 % суди скасовують штрафи від ТЦК та СП) [38], але й можливе вчинення кримінальних правопорушень. Систематичність і резонанс таких випадків привернув до них увагу як народних депутатів України, так і представників громадськості й медіа, правозахисників та адвокатів.

За даними щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році, понад 3,3 тисячі звернень стосувалися можливих порушень прав громадян (призовників, військовозобов'язаних, резервістів) під час призову на військову службу за мобілізацією та під час встановлення ступеня їх придатності до військової служби, а також скарг на неправомірні дії представників ТЦК та СП й Національної поліції [40, с. 82]. Перший заступник голови Комітету Верховної Ради України з питань правоохоронної діяльності України

Андрій Осадчук наголосив, що «мобілізація – це примус, мобілізація у всі часи не відбувалася добровільно, але треба розуміти, які засоби та норми потрібно застосовувати, і розуміти суспільні та правові наслідки» [41]. Голова підкомітету Верховної Ради України з питань кримінального законодавства, воєнних злочинів та кримінологічної діяльності Олександр Бакумов 15 січня 2025 р. у залі парламенту заявив: «Це неналежні заходи, які вживаються. Побиття співробітниками ТЦК жінки-адвокатки Юлії Палагіної в місті Харків у медичному закладі... Яка не могла надати відповідну правничу допомогу своєму клієнту. Це що за ОЗГ (організована злочинна група)?» [34]. Також він звернувся до народних депутатів України з проханням дати доручення Комітетам з національної безпеки, оборони та розвідки і Комітетам з питань правоохоронної діяльності Верховної Ради України провести спільне засідання, на якому розглянути питання щодо забезпечення прав та свобод громадян під час мобілізації [34].

Певною реакцією парламентарів на таку неефективну та несправедливу мобілізаційну політику держави став проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження кримінальної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, вчинені керівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, головами та членами військово-лікарських комісій» від 27 січня 2025 р. № 12442 (законопроект № 12442). Указаний законопроект було розроблено «з метою забезпечення належного виконання уповноваженими особами вимог мобілізаційного законодавства, а також дотримання прав і свобод громадян під час проведення мобілізаційних заходів» [24]. Законопроект № 12442 пропонує доповнити Кримінальний кодекс (КК) України двома новими статтями: ст. 337-1 «Порушення порядку проведення медичного огляду для визначення придатності громадян до військової служби» та ст. 426-2 «Порушення посадовими особами ТЦК порядку призову громадян на військову службу» [25].

Чи вирішить цей законопроект усі мобілізаційні проблеми, чи допоможе мінімізувати кількість правопорушень серед представників ТЦК та СП і членів ВЛК? На нашу думку, ми маємо чергову спробу викривлення кримінально-правової політики держави, коли в ситуації вже наявності усіх необхідних нормативних засобів для реагування на можливі порушення в мобілізаційній сфері представників ТЦК та СП і членів ВЛК держава створює дублюючий механізм притягнення до кримінальної відповідальності [14, с. 142]. Аналогічну позицію займає Головне науково-експертне управління Апарату Верховної Ради України, яке нові статті 337-1 та 426-2 до КК України вважає «прикладом надмірної криміналізації, негативними наслідками якої, зокрема, є створення штучної конкуренції кримінально-правових норм та порушення принципу економії кримінально-правової репресії» [6]. Пригадаймо, що в чинному кримінальному законодав-

стві вже криміналізовані: зловживання владою або службовим становищем (ст. 364 КК України), службове підроблення (ст. 366 КК України), прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою (ст. 368 КК України), недбале ставлення військової службової особи до служби (ст. 425 КК України), перевищення військовою службовою особою влади чи службових повноважень (ст. 426-1 КК України). Однак чи ефективно ці кримінально-правові норми застосовуються проти вказаних правопорушень у сфері мобілізаційного законодавства? Відповідь на це питання може нам дати аналіз статистичних даних щодо застосування вказаних кримінально-правових статей. Втім ми повинні мати на увазі, що ця статистика не є повністю репрезентативна відносно порушення порядку призову громадян на військову службу, які вчиняються службовими особами ТЦК та СП і членами ВЛК, оскільки державна статистична звітність не виділяє окремі категорії вказаних службових осіб серед суб'єктів кримінальних правопорушень, а також не виокремлює порушення порядку призову громадян на військову службу як кримінально протиправне правопорушення. Проте ця статистична інформація може допомогти виявити тенденцію кримінально-правової політики держави у сфері протидії вказаним кримінальним правопорушенням:

- за ст. 364 КК України у 2022 р. обліковано проваджень – 2 214, засуджено – 3 особи (0,14 %); у 2023 р. обліковано проваджень – 2 983, засуджено – 5 осіб (0,17 %); у 2024 р. обліковано проваджень – 2 345, засуджено – 9 осіб (0,38 %);

- за ст. 366 КК України у 2022 р. обліковано проваджень – 3 667, засуджено – 27 осіб (0,74 %); у 2023 р. обліковано проваджень – 4 335, засуджено – 4 особи (0,09 %); у 2024 р. обліковано проваджень – 5 758, засуджено – 27 осіб (0,4 %);

- за ст. 368 КК України у 2022 р. обліковано проваджень – 988, засуджено – 65 осіб (6,58 %); у 2023 р. обліковано проваджень – 1 403, засуджено – 92 особи (6,56 %); у 2024 р. обліковано проваджень – 1 640, засуджено – 80 осіб (4,88 %);

- за ст. 425 КК України у 2022 р. обліковано проваджень – 273, засуджено – 5 осіб (1,83 %), з них до позбавлення волі – 0 осіб; у 2023 р. обліковано проваджень – 377, засуджено – 13 осіб (3,45 %), з них до позбавлення волі – 2 особи; у 2024 р. обліковано проваджень – 389, засуджено – 20 осіб (5,14 %), з них до позбавлення волі – 2 особи;

- за ст. 426-1 КК України у 2022 р. обліковано проваджень – 426, засуджено – 3 особи (0,7 %), з них до позбавлення волі – 1 особа; у 2023 р. обліковано проваджень – 487, засуджено – 12 осіб (2,46 %), з них до позбавлення волі – 1 особа; у 2024 р. обліковано проваджень – 599, засуджено – 1 особа (0,17 %), з них до позбавлення волі – 1 особа [13].

Ці статистичні дані свідчать, що кількість відповідних кримінальних проваджень зростає кожного року, однак кількість засуджених осіб (особливо до позбавлення волі) незначна. Ця інформація дає змогу окремим представникам громадськості заявляти про відсутність політичної волі влади у вирішенні цієї проблеми [14, с. 142]. Проте перераховані заяви та рішення військово-політичного керівництва держави та народних депутатів України свідчать про зворотне. Наприклад, у квітні 2025 р. Президент України Володимир Зеленський в інтерв'ю засновнику «Daily Wire» Бену Шапіро зазначив, що окремі інциденти під час мобілізації «не є обличчям» України і кожен спірний випадок має розглядатися правоохоронцями: «Правоохоронні органи мають гарантувати, що не буде насильства» [39].

Важливим індикатором реагування влади на такі випадки порушення відповідними службовими особами процедури призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є діаметрально протилежні судові рішення. Як відомо, Верховний Суд у постанові від 5 лютого 2025 р. у справі № 160/2592/23 висловив правову позицію про те, що процедура призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації є незворотною, тобто такою, що вже відбулася, а визнання процедури призову протиправною не спричинює відновлення попереднього становища особи, призваної на військову службу [18]. Подібна позиція підтримана й Восьмим апеляційним адмінсудом, який 1 березня 2025 р. у справі № 260/4585/24 скасував рішення Закарпатського окружного адмінсуду про визнання незаконною мобілізації чоловіка, який виховує неповнолітню дитину з інвалідністю, вказавши, що суд не має права перебирати на себе повноваження ТЦК та СП щодо вирішення питань, які законодавством віднесені до компетенції цього органу державної влади [35], та Другим апеляційним адміністративним судом, який у рішенні від 2 квітня 2025 р. по справі № 520/22722/24 зазначив, що рішення ТЦК та СП про призов заброньованого є протиправним, але звільнити з військової служби шляхом скасування наказу про призов неможливо, бо це не передбачено законодавством [30].

Проте варто відмітити, що з'являються й фактично протилежні рішення судів. Так, Дніпропетровський окружний адміністративний суд у рішенні від 20 березня 2025 р. (справа № 160/33452/24) не погодився з позицією Верховного Суду у справі № 160/2592/23, зокрема визнав протиправним та скасував наказ начальника ТЦК та СП в частині призову особи та направлення для проходження військової служби до військової частини, обґрунтувавши це тим, що протиправні дії не можуть спричиняти правомірних наслідків, а саме факт непроходження медичного огляду під час призову на військову службу хворого на хронічний вірусний гепатит чоловіка не є свідченням придатності особи до військової служби [36]. Цікаво, що сьогодні викликав суспільний резонанс інший пре-

цедент, коли екскерівник Державної фіскальної служби України, якого обвинувачують у ймовірному отриманні хабаря в розмірі 722 млн гривень, добровільно мобілізувався в ЗСУ та був призначений на посаду сапера до в/ч А0139. Після публічного оприлюднення такої інформації та клопотання адвоката про зупинення кримінального провадження через мобілізацію обвинуваченого навіть без судового рішення та відсутності правової підстави було визнано протиправним та скасовано наказ про його мобілізацію [19]. Незважаючи на такий резонансний приклад, вважаємо, що парламентарям якраз варто звернути увагу на цю проблему і внести відповідні зміни до п. 2 ч. 4 статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р., визначивши нову підставу звільнення військовослужбовців з військової служби під час дії воєнного стану, а саме через доповнення підпунктом «ж» у такій редакції: «у зв'язку з набранням законної сили рішенням суду, яким визнано протиправною процедуру призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації».

Отже, ми маємо незвичну для правової держави ситуацію, коли оборонна функція держави у сфері мобілізаційної політики не може мати належну реалізацію не через відсутність правотворчої форми, а через здебільшого неякісну правозастосовну діяльність. Можливий радикальний варіант вирішення цієї проблеми, на нашу думку, – це не встановлення чи посилення кримінальної відповідальності, а запровадження нових механізмів реалізації принципу справедливості під час здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації, наприклад, за зразком вибіркової військової служби США [14, с. 142]. Як відомо, особливістю американської системи є вибіркова військова служба, що регулюється Актом про вибірку службу (Code of Federal Regulations) [1, с. 3] і підтримується Системою вибіркової служби (Selective Service System) [4, с. 3]. Алгоритм дій з потенційної мобілізації включає: активізацію усіх елементів вибіркової системи; лотерею (заснована на днях народження і визначає порядок, у якому зареєстровані чоловіки викликаються Системою вибіркової служби); фізичне, психічне та моральне оцінювання зареєстрованих осіб. Отже, мобілізація у США у надзвичайній ситуації має вибірковий (лотерейний) непередбачуваний характер [22, с. 3].

Висновки. На підставі проведеного дослідження запропоновано такі висновки:

1) встановлено, що оборонна функція держави у сфері мобілізаційної політики не отримала належної реалізації в Україні не через відсутність правотворчої форми, а переважно через неякісну правозастосовну діяльність;

2) аналіз законопроекту № 12442 дав змогу зробити висновок, що така правотворча діяльність є черговою спробою викривлення кримінально-правової політики держави, яка не вирішить проблему порушення в мобілізаційній сфері представниками ТЦК та СП і членами ВЛК;

3) запропоновано визначити нову підставу звільнення військовослужбовців з військової служби під час дії воєнного стану через доповнення підпунктом «ж» п. 2 ч. 4 статті 26 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» від 25 березня 1992 р. у такій редакції: «у зв'язку з набранням законної сили рішення суду, яким визнано протиправною процедуру призову військовозобов'язаного на військову службу під час мобілізації»;

4) для реалізації принципу справедливості під час здійснення мобілізаційної підготовки та мобілізації запропоновано використати систему вибіркової військової служби США.

Список використаних джерел

1. Chapter 49–Military Selective Service. URL: <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title50/chapter49&edition=prelim>
2. The Office of the Secretary of Defense. *National Security Strategy of the United States of America 2017*. December 2017. 56 p. URL: <https://history.defense.gov/Portals/70/Documents/nss/NSS2017.pdf?ver=CnFwURw09pJ0q5EogFpwg%3d%3d>
3. National Security Strategy of the United States of America. *The White House*. October 2022. 48 p. URL: <https://bidenwhitehouse.archives.gov/wp-content/uploads/2022/10/Biden-Harris-Administrations-National-Security-Strategy-10.2022.pdf>
4. Selective Service System. URL: <https://www.usa.gov/selective-service>
5. Бюрократія не сховає винних – Михайло Драпатий пообіцяв найсуворіше покарання за трагедію на полігоні ЗСУ. *Судово-юридична газета*. 3 березня 2025 р. URL: <https://sud.ua/uk/news/ukraine/324629-byurokratiya-ne-skroet-vinovnykh-mikhail-drapatyu-poobeschal-sa-moe-strogoe-nakazanie-za-tragediyu-na-poligone-vsu>
6. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження кримінальної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, вчинені керівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, головами та членами військово-лікарських комісій» № 12442 від 27 січня 2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55697>
7. Глущенко О. О. Функція забезпечення безпеки держави в умовах воєнного стану. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 1. С. 53–56. DOI: 10.36695/2219-5521.1.2023.10.
8. Дзевелюк М. В. Традиції та новації в розвитку функцій сучасної держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2017. 209 с.
9. Доронін І. М. Безпекова сутність функцій держави. *Інформація і право*. 2020. № 1(32). С. 66–79. DOI: 10.37750/2616-6798.2020.1(32).200310.
10. Євченко Д. В. Функція оборони у системі функцій держави: гносеологічні підходи. *Науковий вісник Академії муніципального управління*. Серія: Право. 2012. Вип. 1. С. 117–124.
11. Загуменна Ю. О. Сучасні тренди та концептуальні підходи до розуміння сутності поняття «національна безпека». *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4(99). С. 34–48. DOI: 10.32631/v.2022.4.03.

12. Звіт про діяльність Державного бюро розслідувань за 2024 рік. URL: <https://dbr.gov.ua/assets/files/diyalnist/zvit/zvit-pro-diyalnist-derzhavnogo-byuro-rozsliduvan-za-2024-rik.pdf>
13. Карчевський М. Протидія злочинності в Україні: інфографіка (2013–2024): інтерактивний довідник. *CrimeDataLab*. 2025. URL: <https://crimedatalab.org/analytics>
14. Кузнецов В. В. Проблеми реалізації оборонної функції держави. *Актуальні проблеми модернізації змісту функцій держави в умовах повоєнного розвитку України*: збірник матеріалів науково-практичного круглого столу (м. Київ, 13 березня 2025 р.). Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. С. 139–144.
15. Кузьменко Ю. Командувач Сухопутних військ визнав помилки під час створення 155 ОМБр, але вважає її перспективною. *Суспільне Новини*. 08.01.2025. URL: <https://susplne.media/920617-komanduvac-suhoputnih-vijsk-viznav-pomilki-pid-cas-stvorennja-155-ombr-ale-vvazae-ii-perspektivnou/>
16. Матвейчук М. Чому військові йдуть у СЗЧ і що з цим робити. *BBC*. 18.11.2024. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/cn5w26q4e1lo>
17. Михайлов Д., Кінша Д. Залужний заявив, що незадоволений роботою ТЦК. *Суспільне новини*. 16.12.2023. URL: <https://susplne.media/961341-so-v-telefoni-pilota-rf-akogo-zbili-v-nebi-nad-cernigovom-susplneproekt-krasnoarcev-zbitij-lotcik/>
18. Мобілізація без проходження ВЛК – не привід для звільнення з військової служби: як судді Верховного Суду пояснили своє рішення. *Судово-юридична газета*. 22.03.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/325957-mobilizatsiya-bez-prokhozheniya-vlk-ne-povod-dlya-uvolneniya-s-voennoy-sluzhby-kak-sudi-verkhovnogo-suda-obyasnili-svoe-reshenie>
19. Насіров пояснив похід в ЗСУ і свою справу. *BBC news Україна*. 10.04.2025. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c24qqmrq3n9o.amp>
20. Нижник Н. Р., Ситник Г. П., Білоус В. Т. Національна безпека України (методологічні аспекти, стан і тенденції розвитку): навч. посіб. Ірпінь: Акад. ДПС України, 2000. 70 с.
21. Павленко Д. Г., Семенюк Ю. В., Лисецький Ю. М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2021. Т. 32(71), № 3. С. 102–107.
22. Парламентське дослідження щодо особливостей мобілізації підприємців у державах-членах НАТО. *Дослідницька служба Верховної Ради України*. 17 с. URL: <https://research.rada.gov.ua/uploads/documents/33119.pdf>
23. Президент провів засідання РНБО щодо результатів перевірки роботи ТЦК. *Рада національної безпеки і оборони України*. 11.08.2023. URL: <https://www.rnbo.gov.ua/ua/Diialnist/6585.htm>
24. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження кримінальної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, вчинені керівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, головами та членами військово-лікарських комісій: Пояснювальна записка до проекту Закону України № 12442 від 27 січня 2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55697>
25. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо запровадження кримінальної відповідальності за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, вчинені керівниками територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, головами та членами військово-лікарських комісій: проект Закону України № 12442 від 27 січня 2025 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55697>

26. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовтня 1993 р. № 3543-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>
27. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
28. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 р. № 3354-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-IX#top>
29. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 вересня 2014 року «Про комплекс заходів щодо зміцнення обороноздатності держави та пропозиції до проекту Закону України «Про Державний бюджет України на 2015 рік»: Указ Президента України від 3 листопада 2014 р. № 842/2014. URL: <https://president.gov.ua/documents/8422014-17959>
30. Рішення ТЦК про призов заброньованого є протиправним, але звільнити з військової служби шляхом скасування наказу про призов неможливо, бо це не передбачено законодавством – апеляційний адмінсуд. *Судово-юридична газета*. 13.04.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/328055-reshenie-ttsk-o-prizyve-zabronirovannogo-yavlyayetsya-protivopravnym-no-uvolit-s-voennoy-sluzhby-putem-otmeny-prikaza-o-prizyve-nevozmozhno-poskolku-eto-ne-predusmotreno-zakonodatelstvom-apellyatsionnyy-adminsud>
31. Світ Дональда Трампа: зовнішня політика 47-го Президента США. *Центр Формування Політики*. 03.12.2024. URL: <https://www.cpm.org.ua/post/svit-donald-trampa>
32. Сийплові М. В., Кузнецов В. В. Особливості кваліфікації незаконного позбавлення волі або викрадення людини представником влади в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія «Право»*. 2024. Вип. 84, ч. 3. С. 383–392.
33. Сирський: в обороні не виграємо – треба готуватися серйозніше: інтерв'ю проєкту БАЗА. *Youtube-канал Радіо Байрактар*. 23.01.2025. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=YxC1E7TLskM>
34. Соболенко А. Нардеп Бакумов назвав мобілізацію в Харкові «фільтрацією населення»: як прокоментували заяву в обласному ТЦК та СП. *Суспільне новини*. 16.01.2025. URL: <https://suspihne.media/kharkiv/926569-nardep-bakumov-nazvav-mobilizaciu-v-harkovi-filtracieu-naselenia-ak-prokomentuvali-zaavu-v-oblasnomu-tck-ta-sp/>
35. Суд висловив незгоду з позицією Верховного Суду, що незаконна мобілізація з порушенням порядку проходження ВЛК не є приводом для звільнення з військової служби: «Протиправні дії не можуть спричинити правомірних наслідків». *Судово-юридична газета*. 13.04.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/328051-sud-vyrazil-nesoglasie-s-pozitsiey-verkhovnogo-suda-cto-nezakonnaya-mobilizatsiya-s-narusheniem-poryadka-prokhozhdenniya-vlk-ne-yavlyayetsya-osnovaniem-dlya-uvolneniya-s-voennoy-sluzhby-protivopravnye-deystviya-ne-mogut-vyzyvat-pravomernyykh-posledstviy>
36. Суд не наділений повноваженнями втручатися у вільний розсуд ТЦК поза межами визначених КАСУ критеріїв – апеляційний адмінсуд висловився про свою компетенцію розглядати порушення у процедурі мобілізації. *Судово-юридична газета*. 12.04.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/328068-sud-ne-nadelen-polnomochiyami-vmeshivatsya-v-svobodnoe-usmotrenie-ttsk-za-predelami-opredelennykh-kasu-kriteriev-apellyatsionny-adminsud-vyskazalsya-o-svoey-kompetentsii-rassmatrivat-narusheniya-v-protsedure-mobilizatsii>
37. Теорія держави і права: навч. посіб. / А. М. Колодій, В. В. Копейчиков, С. Л. Лисенков та ін.; за заг. ред. В. В. Копейчикова; М-во освіти і науки України, Акад. адвокатури України. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 338 с.

38. Тимофеев І. Суди масово скасовують штрафи від ТЦК: у Раді назвали винних. *Телеграф*. 09.04.2025. URL: https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2025-04-09/5904952-v-radi-nazvali-vinnikh-u-tomu-shcho-sudi-masovo-skasovuyut-shtrafi-vid-ttsk?fbclid=IwY2xjawJjK45leHRuA2FlbQIxMAABHlyHkwDjLdcMwfEbpNDG6KRM6co7uHsj7jT9RKh2EnGpe0BL9KotEv1Yu5V5_aem_C2VCgKk8xIeCc5FGEp--lg
39. Чорновол К. Зеленський сказав, скільки ще триватиме мобілізація в Україні. *Уніан*. 25.04.2025. URL: <https://www.unian.ua/society/viyna-v-ukrajini-zelenskiy-skazav-skilki-shche-trivatime-mobilizaciya-12988542.html>
40. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, 2025. 542 с. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_доповідь_Уповноваженого_у_2024_році.pdf
41. Як себе захистити, якщо ТЦК порушують закон? Стрес і війна: як це пережити? *Радіо Свобода*. 07.06.2024. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=3zU0iMpquTU>

Vitalii Kuznetsov. Efficiency of the State's Defence Function as a Prerequisite for Ensuring National Security

The article considers certain aspects of the defence function of the state and formulates its importance for ensuring national security. The author argues that Russian aggression against Ukraine has influenced the formation of a new paradigm of national security. It is established that a conceptual shift in the national security paradigm requires not only acknowledging the fact of Russian aggression but also rethinking the concept itself, taking into account the experiences of leading foreign countries. The study concludes that national security should be viewed as a legal category that characterises a certain level of protection of vital interests, rights and freedoms of an individual, society and the State from external and internal threats.

The article states the fact that the national military policy has serious shortcomings which reduce Ukraine's defence capability. The author proves that the defence function of the State in the area of mobilisation policy has not been properly implemented in Ukraine not due to the lack of a law-making form, but mainly due to poor law enforcement. The author concludes that law-making activities (on the example of draft law No. 12442 of 27 January 2025) are another attempt to distort the criminal law policy of the State which will not solve the problem of violations in the mobilisation sphere. The article emphasises that the presence of diametrically opposed court rulings is a key indicator of how the authorities respond to breaches by officials of the legal procedures for conscripting individuals during mobilisation.

Based on the analysis of court practice, the author proposes to define a new ground for discharge of servicemen from military service during martial law by adding subparagraph «g» of paragraph 2 of Part 4 of Article 26 of the Law of Ukraine «On General Military Duty and Military Service» of 25 March 1992, as follows: «in connection with the entry into force of a court decision that declared unlawful the procedure of calling a person liable for military service during mobilization». To implement the principle of fairness in the course of mobilisation training and mobilisation, the author suggests using the US selective military service system.

Keywords: *serviceman, armed aggression, Criminal Code of Ukraine, corruption offences, criminal liability, mobilisation, national security, defence function of the State.*

*Стаднік Ірина Василівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-8047-3697*

*Міхайліна Тетяна Вікторівна,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри теорії, історії
держави і права та філософії права
Донецького національного університету імені Василя Стуса
ORCID: 0000-0002-1129-2470*

РОЛЬ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ ІДЕЙ ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ У СТАНОВЛЕННІ ТА РОЗВИТКУ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Статтю присвячено дослідженню генезису принципу верховенства права та ролі філософсько-правових ідей епохи середньовіччя в цьому процесі. Кризові процеси, що відбуваються в сучасному світі (війни, пандемії, економічні кризи), серед іншого, мають своїм наслідком руйнацію усталеної системи цінностей, підміну понять та принципів. І звернення до витоків принципу верховенства права дає змогу проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні передумови його формування, зрозуміти його глибинну сутність, переосмислити його зміст з урахуванням сучасного досвіду. Метою статті є узагальнення основних філософсько-правових ідей епохи середньовіччя щодо природи, місця і ролі права та обґрунтування на цій основі їх значення для сучасного розуміння принципу верховенства права з урахуванням тенденцій і перспектив його втілення в правовій системі суспільства. Проведено ретроспективний аналіз основних філософсько-правових ідей часів середньовіччя, що визначальним чином вплинули на розвиток принципу верховенства права (зокрема правові вчення А. Августина, Ф. Аквінського, М. Падуанського, Н. Макіавеллі, Ф. Гвіччардіні). Окрему увагу приділено висвітленню цих питань у зарубіжній філософсько-правовій літературі. На основі проведеного аналізу зроблено висновок, що середньовіччя як етап розвитку принципу верховенства права характеризується неоднозначністю у сприйнятті права, закону, держави, оскільки демонструє перехід від панування теологічного підходу у ранньому періоді до «секуляризації» у пізньому. Підтримано обґрунтований у літературі висновок щодо визнання розриву між релігійною та світською владою основною подією, що зумовила появу ідеї верховенства права. Зазначено, що саме за часів середньовіччя було закладено основи сучасного розуміння верховенства права та здійснено перші спроби нормативного закріплення гарантій та механізмів захисту прав і свобод людини, обмеження державної влади, професійного і незалежного правосуддя.

***Ключові слова:** історико-правовий аспект, принципи права, верховенство права, середньовіччя, право, закон, держава, соціальні регулятори, права людини, свобода світогляду.*

Постановка проблеми. Видається аксіоматичним твердження, що основу цивілізованого розвитку людства утворює тріада загальнолюдських цінностей: права і свободи людини, верховенство права, демократія [див. зокрема: 1; 2; 3],

зміст яких викристалізовувався протягом століть. Водночас сучасний етап в історії людства можна охарактеризувати як період соціальних криз і трансформацій, наслідками яких, серед іншого, є руйнація усталеної системи цінностей, підміна понять і принципів. Так, на думку А. Вулдріджа (A. Wooldridge), «нині стало звичним явище, коли ідеї, які формували й підтримували західні суспільства останні 250 чи більше років, дають збій. Демократія відступає. Лібералізм ледь тримається. Капіталізм утратив свій глянець» [4, с. 7]. І цей перелік можна продовжувати: верховенство права знову підміняється верховенством закону, права і свободи людини сприймаються як «дар» держави тощо. Дієвим способом запобігання цим процесам є звернення до витоків формування і доктринального оформлення основоположних правових принципів, що дає змогу зрозуміти їх глибинну сутність, проаналізувати об'єктивні та суб'єктивні передумови їх появи, переосмислити їх з урахуванням сучасного досвіду. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують філософсько-правові ідеї середньовіччя, оскільки, як цілком обґрунтовано зазначає Б. Таманага (B. Tamanaha), традиція верховенства права «виникала повільно і стихійно – цей процес розпочався у Середні віки, не маючи якогось одного джерела чи вихідної точки» [5, с. 22]. Зі свого боку, Й. Мьоллер (J. Møller) та С.-Е. Скаанінг (S.-E. Skaaning) стверджують, що для виявлення історичних витоків верховенства права необхідно заглибитися в середньовічну Європу, де уявлення про нього міцно ґрунтувалися на тому, що правителі пов'язані вищим законом і тому закон не створюється, а відкривається [6, с. 131]. Однак середньовіччя як етап розвитку філософсько-правової думки характеризується неоднозначністю у питаннях визначення ролі та співвідношення права, держави, закону, справедливості, прав і свобод людини. З огляду на традиційне визначення часових меж цієї епохи (V ст. – кінець XV – початок XVI ст. [5, с. 22], умовно до Г. Гроція) заслуговують на увагу та потребують узагальнення і переосмислення ідеї А. Августина (Aurelius Augustinus Hippoensis; 354–430), Ф. Аквінського (Thomas Aquinas; 1225 або 1226–1274), М. Падуанського (Marsilio da Padova; прибіл. 1275–1343), Н. Макиавеллі (Niccolò di Bernardo dei Machiavelli; 1469–1527), Ф. Гвіччардіні (Francesco Guicciardini; 1483–1540) та інших, що значною мірою вплинули на становлення та сучасне розуміння принципу верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різні аспекти генезису та доктринального обґрунтування принципу верховенства права неодноразово досліджувалися у науковій літературі. Особливості праворозуміння в епоху середньовіччя, що значною мірою вплинули на розвиток правових принципів загалом і верховенства права зокрема, окрім робіт уже згаданих авторів, знайшли своє висвітлення у роботах З. Бегіча (Z. Begić), Т. Бінгема (T. Bingham), С. Головатого, П. Пилипишина, Д. Де Руйсшера (D. De ruysscher), Х. Фернандеса-Віллаверде

(J. Fernandez-Villaverde), Л. Шевченко та інших. Водночас проведений аналіз не вичерпує зазначеної проблематики, оскільки в умовах глобальних соціальних криз (війна, пандемія, торгові війни тощо) питання генезису та сутності верховенства права набувають гостроти і потребують додаткового теоретичного осмислення і більш високого рівня визначеності з урахуванням сучасних тенденцій розвитку людської цивілізації та забезпечення прав і свобод людини. Все викладене вище підтверджує актуальність обраної теми дослідження, що й зумовило її вибір.

Постановка завдання. Метою статті є узагальнення основних філософсько-правових ідей епохи середньовіччя щодо природи, місця і ролі права та обґрунтування на цій основі їх значення для сучасного розуміння принципу верховенства права з урахуванням тенденцій і перспектив його втілення в правовій системі суспільства.

Виклад основного матеріалу. У довідкових джерелах зазначається, що поняття «середньовіччя» та його загальноприйняте значення були введені у науковий обіг італійськими гуманістами з недоброзичливими наміром, що полягав у намаганні відокремити (відрізнити) себе від тисячі років темряви і незнання та висвітлити власні ідеали і роботу. Займаючись відродженням класичного навчання та культури, гуманісти беззастережно прийняли середньовічну концепцію історії як низку чітко визначених епох у межах обмеженого часу. І все ж таки протягом усієї європейської історії ніколи не було повного розриву з середньовічними інституціями чи моделями мислення [7].

Філософсько-правові традиції середньовіччя були засновані на концепції природного права, обґрунтування змісту і ролі якого значною мірою базувались на християнській теології, де на першому плані поставали віра, зрозумілість Божого закону і його вплив на поведінку людини. Водночас запроваджується тристороння класифікація законів: визнається певна автономія природного права (*ius naturale*) щодо цивільного права (*ius civile*) та права народів (*ius gentium*). Окремо звертається увага на відсутність чіткого розмежування між природним правом (*ius naturale*) та природним законом (*lex naturalis*), які дуже часто використовуються як взаємозамінні категорії [8, с. 14].

Окремі дослідники в якості передумови, що проклала шлях до появи верховенства права в середньовічній Європі, визнають саме поєднання множинної державної системи та соціального контексту, що характеризується множинністю привілейованих груп. До того ж вони звертають увагу, що у західному християнстві зміцненню державного потенціалу сприяв геополітичний тиск, однак це було зроблено за допомогою принципу *quid pro quo* (щось за щось; послуга за послугу) відносно привілейованих станових груп, які служили інституціоналізації прав, що формувалися знизу [6, с. 142].

На суперечливість філософсько-правових підходів часів середньовіччя в контексті верховенства права звертає увагу З. Бегіч, вказуючи, що, з одного боку, служителі християнської церкви навмисно ігнорували праці грецьких і римських філософів, оскільки не могли прийняти класичну грецьку міфологію та політеїстичну віру, а з іншого боку, вони не були застраховані від краси греко-римської літератури, особливо поезії. В якості яскравого прикладу такого світогляду він наводить філософські ідеї Святого Августина, що базувалися на догматико-теологічному підході та утворили теоретичну основу концепції, яка панувала на європейському континенті аж до пізнього середньовіччя. Дослідник звертає увагу, що Святий Августин не відмовився від усіх постулатів давньогрецької філософії, однак його філософія спиралася на філософські досягнення античних філософів, особливо Платона, лише тією мірою, якою вона була сумісна з християнсько-теологічним підходом. І тут доречно звернутися до висновків С. П. Сінхи (S. P. Sinha), що протягом темних часів європейської історії, між занепадом античної цивілізації та народженням середньовічного порядку, продовжує превалювати ідея природного права, однак батьки християнської церкви (зокрема А. Августин) пов'язали її з християнським вченням первісного гріха. Відповідно політичне суспільство та держава стали гріховними інституціями [9, с. 90]. За результатами наукових розвідок З. Бегіч визнає, що обґрунтована Святим Августином концепція управління ґрунтувалася не на верховенстві права, а радше на запереченні не тільки того, що цей принцип являє собою в сучасному розумінні, але і в сенсі досягнень античної філософії. На його думку, Європа довгий час регресувала в цьому сенсі, що проявлялось у багатовіковому пануванні теологічних догматів над універсальними цінностями, які містилися в філософії античного періоду та які відчують своє повне утвердження в період Просвітництва і розвитку лібералізму [10, с. 449, 450].

Вже у XII ст. відбуваються зміни у ставленні до політичного суспільства та держави, які починають розглядатися як втілення певної моральної мети, засоби досягнення чесності і справедливості. Це значною мірою вплинуло і на вчення про право Ф. Аквінського, яке поєднує фундаментальні принципи християнської теології, аристотелізм, візантійську правову традицію і навіть окремі положення арабської філософії. У своїх розвідках щодо сутності права Ф. Аквінський робить низку умовиводів, що далі відіграють значну роль у доктринальному оформленні верховенства права, які С. П. Сінха підсумовує так: 1) природне право (закон) – це те, що стосується розуму, безпосередньо пов'язане з ним; 2) всі приписи природного права базуються на одній основі: робити добро та уникати зла (відповідно будь-який закон завжди спрямований на загальну користь); 3) встановлення закону – це прерогатива або всієї спільноти, або того суспільного діяча, який піклується про всю спільноту; 4) для того, щоб закон мав відповідну

йому зобов'язуючу силу, він повинен застосовуватися до тих осіб, поведінка яких регулюється цим законом, і тому обов'язковою умовою його успішного застосування є його оприлюднення; 5) принципи природного права у своїй основі є незмінними, внаслідок чого не можуть бути змінені у бік зменшення, однак можуть бути розширені, доповнені; 6) загальні принципи природного права ніколи не можуть бути стерті з людської душі [9, с. 93–95]. Заслугує на увагу і те, що з позиції Ф. Аквінського, право є частиною моралі, оскільки останню він поділяє на індивідуальну мораль, право та практичні справи, як-от економіка [11, с. 28]. Неважко помітити, що деякі ідеї Ф. Аквінського отримали свій розвиток у сучасному розумінні принципу верховенства права, зокрема у вимогах доступності закону (в тому значенні, що закон має бути зрозумілим, чітким та передбачуваним), на чому наголошує Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) (п. 37 Доповіді «Верховенство права») [12], або справедливості закону (в тому значенні, що закон повинен бути чітким, оприлюдненим, стабільним і рівномірно застосовуваним; він повинен забезпечувати права людини, а також майнові, договірні та процесуальні права), що є важливим складником зазначеного принципу з позиції World Justice Project [13].

Значний вплив на формування та розвиток ідей, що вплинули на становлення і доктринальне обґрунтування принципу верховенства права, пов'язують із вченням М. Падуанського. В контексті теми цього дослідження заслуговують на увагу його висновки щодо природи держави (як встановленої спільноти, в якій людина може жити, і жити добре); визначення миру (як гарного стану держави, в якому кожна її частина здатна досконало виконувати завдання, приналежні їй відповідно до розуму та способу, яким вона була встановлена); ролі і місця законодавця (головною і справжньою дієвою причиною закону є народ, або універсальне скупчення громадян, або ж його переважна частина); необхідності обмеження влади на основі закону (визнання обов'язку правителя діяти згідно із законом, завдяки чому він є еталоном і мірою будь-якого цивільного вчинку: якщо він не набуває іншої форми, окрім закону, свого авторитету та бажання діяти згідно з ним, він ніколи не вчинить жодних неналежних дій або таких, які підлягають виправленню чи вимірюванню чимось іншим) тощо [14, с. 13, 23, 66, 123–124].

Серед представників філософсько-правової думки середньовіччя і дотепер чи не найбільші дискусії викликають ідеї Н. Макіавеллі. Зі свого боку, З. Бегіч пов'язує перший етап теоретичного осмислення держави як світської категорії, відповідальної за територію і населення, зазвичай в історичних умовах, продиктованих досягненням цивілізаційного рівня розвитку людства в добу середньовіччя, саме з ім'ям Макіавеллі, який відступає від традицій того часу і за вищу мету людської діяльності ставить не релігію, а державну владу як вищу за

все [10, с. 455]. Розмірковуючи над особливостями форм державної влади, Н. Макіавеллі надавав перевагу республіці над монархією. Проте ця перевага не дорівнює ідеалізації, оскільки супроводжується визнанням значних суперечностей, що здатні значно зашкодити республіці. На його думку, є два способи «завоювати народну любов, перший – громадське служіння, другий – служіння приватне. ...і корисна справжня пошана, ... бо за нею загальне благо, а не окремі вигоди». Заслуговує на увагу його висновок щодо необхідності дотримання цивільних законів: «якщо буває, а буває це рідко, що волею фортуни в якійсь країні знайдеться громадянин, досить мудрий, порядний і впливовий, щоб запровадити закони, здатні або вволити ... волю грандів і посполанів, або присадити їх, позбавивши змоги творити зло, ось тоді таке панство може називатися вільним, а його уряд вважатися міцним і надійним. Для того, щоб існувати безпечно, воно, спираючись на зразкові закони й на чесні приписи, уже не потребує, як інші, доблесті якогось мужа... Подібних приписів і законів бракувало і бракує всім державам, де правління переходило й переходить до самоправства і від самоправства до тиранії» [15, с. 298, 157]. Як зауважує Л. Бачеллі (L. Baccelli), у роботах Н. Макіавеллі поняття верховенства права є центральним. Розмірковуючи над внеском Н. Макіавеллі в генеалогію ідеї верховенства права, дослідник звертається до макіавеллівської теорії конфлікту, відповідно до якої розрізняють конфлікт, який виникає внаслідок зіставлення чітко визначених соціальних груп, що виражають принципово різні інтереси громадян (є добродесним і породжує свободу), і конфлікт, який впливає з пошуку особистої влади, що пов'язано з формуванням клієнтури, фракцій і збройних груп (є патологічним і веде до тиранії). І ключовим, на думку Л. Бачеллі, є те, що Макіавеллі стверджував: шлях до тиранії відкривається не тоді, коли конфлікт радикалізується, а тоді, коли народ вирішує довірити захист своїх інтересів, і тим паче помсту ворогам могутній людині. Такий підхід дає підстави для погодження з висновком науковця, що «верховенство права» у Макіавеллі не означає поміркованості, а «змішане правління» не означає приписування підлеглої ролі народу. Скоріше «верховенство права» забезпечує інституційні рамки для того, щоб конфлікти відбувалися в добродесних формах [16, с. 389, 396, 397].

Одним із найяскравіших політичних мислителів та діячів епохи пізнього Відродження був Ф. Гвіччардіні – сучасник, друг і водночас критик Н. Макіавеллі. Ідеї Ф. Гвіччардіні і сьогодні викликають інтерес дослідників у різних аспектах: їх порівняння з Н. Макіавеллі [17; 18], політики уяви та умов ефективного уряду [19] тощо. Як зазначається в літературі, важливе місце у політико-правовому світогляді Ф. Гвіччардіні займає проблема свободи і справедливості [20, с. 365–366]. В контексті генезису принципу верховенства права серед ідей Ф. Гвіччардіні, як видається, заслуговують на увагу, зокрема, такі: (21) ... влада

дійсно повинна дотримуватися у всьому справедливості та рівності; так створюється безпека, забезпечується загальна задоволеність та закладається основа для збереження народного уряду, який спирається не на малочислених прихильників, з якими він не здатен правити, а на незчислених друзів; якщо народна влада починає правити як тиран, то утримати її можна лише перетворивши правління народу в іншу форму влади; це не зберігає свободу, а руйнує її; (109) результат свободи і її мета не в тому, щоб кожен правив державою (правити повинен лише той, хто здатен та заслуговує на це), а у тому, щоб дотримувались хороші закони та постанови: це краще забезпечується владою спільноти, ніж правлінням одного або кількох; (113) закон не залишає справу на свободу волі судді, не наділяє його владою дарувати або віднімати; однак у випадках, коли закон не може встановити чітке правило, він віддає ці випадки на рішення судді; це означає, що суддя, розібравши всі обставини та властивості справи, постановляє рішення по совісті [21, с. 14, 50, 51–52] та інші. Водночас Ч. Пінеллі (С. Pinelli) звертає увагу на розмірковування Ф. Гвіччардіні про дві цілі «народних урядів і свобод, якими користуються в республіках» (перша – бути організованими у такий спосіб, щоб кожен громадянин був однаково підпорядкований закону і щоб не було різниці між багатим і бідним, могутнім і безвладним, і в такій формі, завдяки якій кожен може бути впевнений, що його особа, його майно і його становище не можуть бути порушені інакше, як відповідно до законів і постанов міста; друга – щоб вигоди республіки, тобто її почесні посади, були поширені на якомога більше людей, і так, щоб усі громадяни брали участь у політичному житті якомога більше) і доходить висновку, що вони (цілі) поєднуються з двома різними тлумаченнями свободи і рівності: 1) «безпека-свобода», або правова визначеність, згідно з якою до всіх людей ставляться однаково; 2) «свобода як участь» в управлінні державою, яка вимагає, щоб участь не була «поширена», а обмежувалася тими, хто є компетентним (однак у такому випадку, крім принесення в жертву рівності, свобода сама по собі аж ніяк не гарантує бажаного результату) [18, с. 280–281]. Цікаво і те, що в анотації до своєї статті Ч. Пінеллі зазначає, що теорії Н. Макіавеллі та Ф. Гвіччардіні в контексті цінності безпеки-свободи (правової визначеності) можна розглядати як передбачення напруженості між демократією та верховенством права, співнаявність яких забезпечує суттєву основу структури сучасних конституційних демократій [18, с. 267]. І тут цілком доречним видається звернення до висновків Б. Таманаги, який визнає наявність антагонізму між верховенством права, лібералізмом і демократією. З одного боку, верховенство права забезпечує необхідну підтримку демократії, але з іншого – воно знову і знову поєднується з лібералізмом проти демократії: лібералізм є домінуючим партнером у цьому аспекті їх відносин, використовуючи верховенство права для досягнення ліберальних цілей, і коли останнім загрожує демократія, демократія часто страждає [22, с. 517].

Узагальнення середньовічних уявлень про право, закон, державу, владу, суспільство в аспекті взаємозв'язку та співвідношення дає підстави для визнання їх значення не лише як філософсько-правового підґрунтя концептуального оформлення верховенства права, а і як передумови (а можливо, і стимулу) нормативізації засадничих принципів, які далі охоплювалися цією доктриною. Традиційно в цьому контексті згадується Magna Carta, або Велика хартія вольностей (1215), яка, на думку Ф.-В. Хесуса (F.-V. Jesús), за своєю суттю є ідеологічною конструкцією, що підтримує колективні переконання англомовних народів у житті, свободі та власності [23, с. 22], а за висновком С. П. Головатого, мала безпосередній вплив на формування змісту фундаментальних прав людини, зокрема права на життя, права на свободу, права приватної власності, а також відповідних процесуальних гарантій їх реалізації [24, с. 167]. Водночас окремі дослідники визнають вплив на розвиток принципу верховенства права таких середньовічних систем як канонічне право [25], міське право [26] тощо. І хоча у тих умовах верховенство права було символічним, оскільки не призвело до рівності прав, що визначалися статусом особи, не можна ігнорувати революційність (для того часу) багатьох ідей і принципів, що проклали шлях до його сучасного розуміння. Як зазначає Д. Де Рюйсшер, середньовічні приклади демонструють, що розбудова спільноти та мислення верховенства права були відповідями, які забезпечували «єдність у різноманітті», внаслідок чого вивчення історії міст та урядів тієї епохи може допомогти у розумінні сьогодення [26, с. 239].

Висновки. Отже, проведений аналіз дав змогу узагальнити основні філософсько-правові ідеї епохи середньовіччя щодо природи, місця і ролі права та зробити низку умовиводів. По-перше, середньовіччя як етап розвитку принципу верховенства права характеризується неоднозначністю у сприйнятті права, закону, держави, оскільки демонструє перехід від їх «клерикалізації» (як панування теологічного підходу) у ранньому періоді до «секуляризації» у пізньому.

По-друге, видається доцільним підтримати висновок, що основною історичною подією у цей період, яка призвела до появи ідеї верховенства права, став розрив між релігійною та світською владою, на чому, зокрема, наголошує Й. Мьоллер (J. Møller). До того ж у якості наслідків секулярно-релігійного поділу, що мали значення для верховенства права, він виокремлює: 1) створення балансу сил у багатоступеневій системі; 2) відмова світським правителям у релігійній владі; 3) поширення нормативних ідеалів про закон, обмежену монархію та представництво; 4) поштовх до закону та судових процесів [27].

По-третє, середньовіччя продемонструвало революційне переосмислення ідей античності, задавши вектор подальшого розвитку західної традиції права та створивши необхідне ідеологічне підґрунтя доктринального оформлення принципу верховенства права. Уникаючи ідеалізації цього історичного періоду, тре-

ба віддати належне всім тим, хто заклав основи сучасного розуміння верховенства права та сприяв першим спробам нормативного закріплення гарантій та механізмів захисту прав і свобод людини, обмеження державної влади, професійного і незалежного правосуддя.

Список використаних джерел

1. Universal Declaration of Human Rights: UN. General Assembly, Paris, 10 December 1948. (General Assembly resolution 217 A). URL: <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>
2. Treaty on European Union: Maastricht, 07 February 1992 (consolidated version 1997). *Official Journal of the European Communities*. 10 November 1997. С 340. Vol. 40. P. 145–172. URL: http://data.europa.eu/eli/treaty/teu_1997/oj
3. Статут Ради Європи: від 05.05.1949. *Офіційний вісник України*. 2004 р. № 26. С. 215. Ст. 1733.
4. Вулдрідж А. Влада гідних. Як меритократія створила сучасний світ / пер. з англ. К. Диса. Київ: Наш Формат, 2024. 480 с.
5. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / пер. з англ. А. Іщенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
6. Møller J., Skaaning S.-E. The Rule of Law, Definitions, Measures, Patterns and Causes. London: Palgrave Macmillan, 2014. 198 p.
7. The Editors of Encyclopaedia Britannica. «Middle Ages». *Encyclopedia Britannica*. 18 March 2025. URL: <https://www.britannica.com/event/Middle-Ages>
8. Стаднік І. В. Верховенство права: навчальний посібник. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2023. 104 с.
9. Sinha S. Prakash. Jurisprudence, legal philosophy, in a nutshell. St. Paul, Minn.: West Pub. Co, 1993. XIII, 379 p.
10. Begić Z. Traces of the Rule of Law as an Idea and Legal Principle in the Theory of the Ancient and Medieval Period: Some of the Characteristic Theoretical Considerations and their Contribution to the Contemporary Meaning. *Društvene i Humanističke Studije*. 2023. Vol. 8, № 2(23). P. 443–458. DOI: 10.51558/2490-3647.2023.8.2.443.
11. Chroust A.-H., Collins F. A. Jr. The Basic Ideas in the Philosophy of Law of St. Thomas Aquinas as Found in the «Summa Theologica». *The Marquette Law Review*. 1941. Vol. 26. P. 11–29. URL: <https://scholarship.law.marquette.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3570&context=mulr>
12. Верховенство права: Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 р.) / пер. на укр. С. Головатого (за підтримки Американської агенції з міжнародного розвитку / USAID). *Право України*. 2011. № 10. С. 168–184.
13. What is the Rule of Law? *World Justice Project*. URL: <https://worldjusticeproject.org/about-us/overview/what-rule-law>
14. Marsilius of Padua. The Defender of the Peace (Cambridge Texts in the History of Political Thought) / ed. A. Brett. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 638 p.
15. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / пер. з італ. А. Перепадя. Київ: Основи, 1998. 492 с.
16. Baccelli L. Machiavelli, the Republican Tradition, and the Rule of Law. P. 387–420. *Costa P., Zolo D. (eds.). The Rule of Law History, Theory and Criticism. Law and Philosophy Library*. 2007. Vol. 80. 700 p. Springer, Dordrecht. DOI: 10.1007/978-1-4020-5745-8_11.

17. Călina N., Grozoiu L. On Francesco Guicciardini's Thought and Some of his Considerations on Machiavelli. *Athens Journal of History*. 2021. Vol. 7, iss. 4. P. 257–268. DOI: 10.30958/ajhis.7-4-1.
18. Pinelli C. Machiavelli, Guicciardini and the «Governo Largo». *Ratio Juris*. 2015. Vol. 28, iss. 2. P. 267–285. DOI: 10.1111/raju.12081.
19. Rasmussen E. K. Politics of the Imagination: Francesco Guicciardini and the Conditions of Effective Government. *The Review of Politics*. 2025. Vol. 87, iss. 2. P. 169–192. DOI: 10.1017/S0034670524000718.
20. Ціватий В. Політико-дипломатична діяльність та історична спадщина Франческо Гвіччардіні (1483–1540): (до інституціональних витоків європейських зовнішньополітичних традицій). *Наукові праці історичного факультету Запорізького Національного університету*. 2018. Т. 1, № 51. С. 362–368. DOI: 10.26661/swfh-2018-51-044.
21. Counsels and Reflections of Francesco Guicciardini / trans. N. H. Thomson. London: Kegan Paul, Trench, Trübner, 1890. XXXI, 206 p.
22. Tamanaha B. Z. The Dark Side of the Relationship between the Rule of Law and Liberalism. *NYU Journal of Law and Liberty*. 2008. Vol. 33. P. 516–547.
23. Jesús F.-V. Magna Carta, the rule of law, and the limits on government. *International Review of Law and Economics*. Elsevier. 2016. Vol. 47(S). P. 22–28. DOI: 10.1016/j.irl.2016.05.006. URL: https://www.sas.upenn.edu/~jesusfv/Magna_Carta.pdf
24. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї до доктрини. Київ: Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.
25. Truitt T. The Reign of the Saints: Origins of the Rule of Law (March 28, 2025). DOI: 10.2139/ssrn.5197366. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=5197366>
26. De ruysscher D. The Rule of Law in Cities of the Medieval Low Countries: Community-Building in Context. *Hague Journal on the Rule of Law*. 2023. Vol. 15. P. 227–241. DOI: 10.1007/s40803-023-00197-x.
27. Møller J. Medieval Origins of the Rule of Law: The Gregorian Reforms as Critical Juncture? *Hague Journal on the Rule of Law*. 2017. Vol. 9, iss. 2. P. 265–282. DOI: 10.1007/s40803-017-0053-2.

Iryna Stadnik, Tetiana Mikhailina. The Role of Philosophical and Legal Ideas of the Middle Ages in the Formation and Development of the Rule of Law

The article is devoted to the study of the genesis of the rule of law principle and the role of philosophical and legal ideas of the Middle Ages in this process. Crisis processes taking place in the modern world (wars, pandemics, economic crises), among other things, have the consequence of destroying the established system of values, replacing concepts and principles. And turning to the origins of the rule of law principle allows us to analyze the objective and subjective prerequisites for its formation, understand its deep essence, and rethink its content considering modern experience. The purpose of the article is to summarize the main philosophical and legal ideas of the Middle Ages regarding nature, place and role of law and substantiate on this basis their significance for the modern understanding of the rule of law, taking into account trends and prospects for its implementation in the legal system of society. A retrospective analysis of the main philosophical and legal ideas of the Middle Ages that had a decisive influence on the development of the rule of law (in particular, the legal ideas of A. Augustine, F. Aquinas, M. Paduan, N. Machiavelli, F. Guicciardini) is carried out. Special attention is paid to the coverage of these issues in foreign philosophical and legal literature. Based on the analysis, it is concluded that the Middle Ages as a stage of development of the rule of law principle is characterized by ambiguity in the perception of law and state, since it demonstrates the transition from the dominance of the theological approach in the early

period to «secularization» in the late one. A well-founded conclusion in the literature is supported regarding the recognition of the gap between religious and secular authorities as the main event that led to the emergence of the idea of the rule of law. It is noted that it was during the Middle Ages that the foundations of the modern understanding of the rule of law were laid, and the first attempts were made to establish normative guarantees and mechanisms for the protection of human rights and freedoms, restrictions on state power, professional and independent justice.

Keywords: *historical and legal aspect, principles of law, rule of law, Middle Ages, law, law, state, social regulators, human rights, freedom of worldview.*

Щебетун Ірина Степанівна,

*кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

ОРГАНІЗАЦІЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ІСПАНІЇ: ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНИ

У статті досліджуються актуальні питання пошуку оптимальної конституційної моделі місцевого самоврядування, визначення правових засад його організації та гарантування з урахуванням процесів євроінтеграції та децентралізації публічної влади. Автором здійснена спроба комплексного системного дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання місцевого самоврядування, зокрема в державах континентальної Європи, а саме в Іспанії.

Оптимальною моделлю для будь-якої країни вважається та, яка була сформована з урахуванням історичних передумов та враховує власні традиції поряд із класичними моделями. У багатьох країнах формування відносин між центром та регіонами відбувається на основі поєднання рис, притаманних різним моделям місцевого самоврядування, що зумовлено різноманітними чинниками, а саме: системою врядування, особливостями адміністративно- / державного контролю; адміністративно-територіальним устроєм; формами взаємодії місцевих спільнот із центром та ін.

Однією з характерних рис місцевого самоврядування як правового явища є те, що навіть у межах однієї держави існує безліч особливостей, властивих як державі загалом, так і окремим територіальним утворенням у її складі. Законодавець змушений враховувати такі особливості, оскільки це багато в чому зумовлює успішність функціонування інституту місцевого самоврядування у державі, тому законодавство про місцеве самоврядування кожної держави характеризується наявністю власних, особливих механізмів правового регулювання, впровадження та застосування яких спрямоване на досягнення поставленої мети.

Законодавство Іспанії визначає субсидіарний порядок встановлення нормативних засад діяльності органів місцевого самоврядування та автономних спільнот, що забезпечує в автономних спільнотах створення механізмів реалізації конституційно встановлених гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та створення публічної влади на основі конституційних принципів єдності нації та єдиного публічного управління.

Можливість встановлення особливостей організації місцевого самоврядування для окремих територій передбачена Конституцією Іспанії, яка встановлює доволі гнучку систему місцевого самоврядування, що дає змогу за необхідності розширювати повноваження автономних співтовариств щодо правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування та сприяє досягненню однієї з основних цілей Конституції Іспанії – збереженню територіальної цілісності держави.

Ключові слова: Конституція, Конституція Іспанії, місцеве самоврядування в Іспанії, моделі місцевого самоврядування, конституційно-правове регулювання, реформування місцевого самоврядування, децентралізація влади, розмежування повноважень, форми взаємодії органів місцевого самоврядування з державними та регіональними органами влади, муніципальна система, місцева демократія.

Постановка проблеми. Незважаючи на значний досвід розвитку місцевого самоврядування в Україні, актуальним залишається пошук оптимальної моделі правових засад його організації та гарантування. У зв'язку з цим актуалізується комплексне системне дослідження зарубіжного досвіду правового регулювання місцевого самоврядування, особливо в державах континентальної Європи.

Оптимальною моделлю для будь-якої країни вважається та, яка була сформована зі врахуванням історичних передумов, але водночас враховує власні традиції поряд із класичними моделями. У багатьох країнах формування відносин між центром та регіонами відбувається на основі поєднання рис, притаманних різним моделям місцевого самоврядування, що зумовлено різноманітними чинниками, а саме: системою врядування, особливостями адміністративного / державного контролю; адміністративно-територіальним устроєм; формами взаємодії місцевих спільнот із центром та ін.

Місцеве самоврядування є унікальним правовим явищем, що проявляється у різних аспектах, серед яких поєднання публічних засад діяльності органів місцевого самоврядування з властивими цьому інституту принципами суспільної (громадянської) самоорганізації та самостійності органів місцевого самоврядування під час вирішення питань місцевого значення відповідно до принципу субсидіарності: «публічна влада, як правило, повинна переважно здійснюватися органами влади, найбільш близькими до громадянина» (ст. 4 Європейської хартії місцевого самоврядування) [1]. Органи місцевого самоврядування є органами публічної влади, найбільш близькими до населення, тому саме вони мають здійснювати повноваження, які безпосередньо пов'язані з повсякденним життям мешканців місцевих територіальних утворень.

Вищезазначена обставина зумовлює іншу характерну рису місцевого самоврядування як правового явища: навіть у межах однієї держави існує безліч особливостей, властивих як державі загалом, так і окремим територіальним утворенням у її складі. Законодавець змушений враховувати такі особливості, оскільки це багато в чому зумовлює успішність функціонування інституту місцевого самоврядування у державі, тому законодавство про місцеве самоврядування кожної держави характеризується наявністю власних, особливих механізмів правового регулювання, впровадження та застосування яких спрямоване на досягнення поставленої мети.

Дослідження таких особливостей становить інтерес і не виключає також аналіз деяких загальних аспектів щодо різних держав. Чинні Конституції Іспанії та України започаткували будівництво багато в чому нових систем організації публічної влади в обох державах, характерною рисою яких став розвиток принципу децентралізації публічної влади. Ухвалені зміни у зазначеній сфері були спрямовані на побудову принципово іншої моделі відносин між центральною владою та органами влади інших територіальних утворень.

Для реалізації ідеї децентралізації в повному обсязі потрібно звертатися до досвіду країн, де традиції права сформувалися значно раніше і стали моделями, тому досвід Іспанії щодо правового регулювання місцевого самоврядування становить науковий і практичний інтерес, а аналіз іспанського законодавства про місцеве самоврядування та відповідної правозастосовної практики дає змогу розширити сфери наукових досліджень та виявити особливості правового регулювання досліджуваного інституту у вкрай специфічній з погляду територіальної організації державі, зокрема щодо вирішення статусу особливих територій, їх автономізації та надання більшого ступеня самостійності, а також враховуючи певні проблеми, з якими свого часу зіткнулася ця держава (більша фінансова та матеріальна самостійність, прагнення бути незалежними від центру та ін.).

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Питанню становлення та розвитку органів місцевого самоврядування у зарубіжних країнах, дослідженню організаційно-правових аспектів вивчення та застосування зарубіжного досвіду місцевого самоврядування, висвітленню його особливостей, проблем розподілу повноважень між інституціями державного, регіонального, місцевого рівнів у процесі децентралізації присвятили свої наукові праці такі науковці: М. Баймуратов, О. Батанов, І. Бутко, О. Власенко, І. Грицяк, О. Ігнатенко, В. Князєв, В. Куйбіда, О. Лазор, О. Лебединська, В. Мамонова, Н. Мішина, Н. Нижник, М. Пухтинський, С. Телешун, А. Чемерис, А. Чиркін, Ю. Шаров, Ю. Шемчушенко, О. Яцунська та інші.

Метою статті є розкриття та характеристика правових основ регулювання взаємодії органів місцевого самоврядування з регіональними та державними органами влади на основі комплексного системного аналізу правового регулювання та сформованої правозастосовної практики в Іспанії.

Виклад основного матеріалу. Правову основу регулювання організації місцевого самоврядування Іспанії становлять норми Конституції 1978 р. Конституція Іспанії ґрунтується на неподільності держави, але водночас гарантує право на самоврядування адміністративним підрозділам, які склалися з урахуванням національних, регіональних та історичних критеріїв.

Територіальна організація Іспанії складається з муніципалітетів, провінцій та регіональних автономних об'єднань. Усі елементи територіальної організації країни користуються автономією під час ведення своїх справ.

Базова територіальна одиниця Іспанії – муніципалітет, що має всю повноту прав юридичної особи і керується виборними муніципальними радами. Радники обираються мешканцями відповідного муніципалітету шляхом загального, рівного, вільного і таємного голосування. Самою радою чи жителями обирається алькальд – керівник виконавчого органу муніципалітету.

Декілька муніципалітетів об'єднуються у провінції, створювані за територіальним принципом. Провінції також мають права юридичної особи, а їх межі

можуть змінюватись лише рішенням Генеральних кортесів. Представницький орган у кожній провінції – збори представників, що обираються шляхом загального голосування.

Конституція Іспанії передбачає здійснення широкого права автономії спеціальними регіональними автономними об'єднаннями. Такі об'єднання можуть бути утворені провінціями, що межують одна з одною, мають спільні риси історичного, культурного та економічного розвитку, а також островами територіями та провінціями, що становлять єдину історичну область.

Питання територіальної організації держави загалом та організації місцевого самоврядування розглядаються Конституцією Іспанії крізь призму поняття «автономія», що є однією з особливостей конституційно-правового регулювання місцевого самоврядування в Іспанії. У статті 137 Конституції Іспанії закріплено організаційно-територіальну структуру держави [2], яка включає місцеві територіальні утворення (муніципалітети та провінції) та регіони – автономні спільноти.

Конституційне регулювання місцевого самоврядування Іспанії не можна назвати всеосяжним. Крім зазначеної статті 137 Конституції Іспанії, яка гарантує місцевим та регіональним територіальним утворенням автономію, питанням організації місцевого самоврядування присвячені статті 140–142 Конституції Іспанії, які регулюють окремі питання організації органів місцевої влади, а також закріплюють принцип фінансової спроможності щодо діяльності органів місцевого самоврядування. У статті 137 Конституції Іспанії закріплено, що всі територіальні утворення (як місцеві, так і регіони) користуються автономією під час вирішення питань, що становлять відповідний інтерес [2].

В Іспанії існує два види автономії (адміністративна та національно-територіальна), і через це Іспанію стали відносити до категорії регіоналістських держав, які надають частинам країни значний ступінь автономії, що відрізняється від унітарних централізованих держав, проте така автономія не досягає ступеня самостійності суб'єктів федерації.

Регулюванню правового статусу автономних спільнот у тексті Конституції Іспанії присвячено значно більше норм. Так, статті 143–158 Конституції Іспанії, зокрема, регулюють порядок утворення автономних співтовариств, порядок прийняття статутів автономій, регулювання правового статусу автономних спільнот, компетенцію автономних спільнот і держави, порядок делегування законодавчих повноважень автономним спільнотам, здійснення контролю за діяльністю органів влади автономних спільнот, формування бюджетів автономних спільнот та деякі інші.

Області з адміністративною автономією утворюються з ініціативи провінційних рад провінцій, що об'єднуються, і 2/3 рад муніципалітетів, населення

яких становить більшість виборчого корпусу кожної провінції або кожного острова, який має намір увійти до складу автономної області. Потім установча асамблея, що складається з депутатів провінційних рад, а також депутатів і сенаторів, обраних до Кортесів від відповідних провінцій, розробляє проект статуту автономної області та вносить його як законодавчу ініціативу до Кортесів [3, с. 73].

Дещо відрізняється порядок організації автономного утворення, де проживає національна меншість. З ініціативою формування національного утворення виступають ради провінцій та 3/4 частини муніципальних рад. Далі ініціативу має підтримати на референдумі абсолютна більшість населення провінцій, що об'єднуються в національне співтовариство провінцій. Наступний крок – депутати та сенатори Кортесів, які обрані від цих провінцій, утворюють установчу асамблею, яка розробляє та схвалює статут автономії. Потім у спеціальній комісії Конгресу цей проект розглядається та остаточно доопрацьовується. Далі проект статуту виноситься на загальний референдум у провінціях майбутньої автономії. Після схвалення проекту статуту простою більшістю голосів він передається на розгляд і затвердження до палат Генеральних кортесів і після схвалення обома палатами стає чинним статутом. Більш ускладнений процес створення національно-територіальної автономії передбачає і її ширший обсяг [4, с. 75].

Загалом конституційно-правове регулювання діяльності органів публічної влади в Іспанії є гнучким, що досягається багато в чому завдяки тому, що повноваження щодо регулювання багатьох питань організації місцевого самоврядування мають бути розподілені між державним та регіональним законодавцем на основі принципів, передбачених Конституцією держави. Багато аспектів правового становища автономних спільнот, навпаки, врегульовані переважно нормами Конституції Іспанії.

Варто зауважити, що Конституційний суд Іспанії вказав на різну правову природу місцевої та регіональної автономії: органи місцевого самоврядування користуються адміністративною автономією, тоді як органи влади автономних спільнот – політичну. Хоча на конституційному рівні не розкрито зміст поняття «місцева автономія», Конституційний суд Іспанії у своєму тлумаченні має на увазі обов'язковість наявності у системі територіальної організації держави місцевих територіальних утворень – муніципалітетів та провінцій; крім того, органи місцевого самоврядування повинні мати реальну владу, а не бути «декоративними» елементами в системі організації органів публічної влади та обґрунтовано розмежовує поняття «автономія» та «суверенітет» [5, с. 125].

Автономія – це обмежена влада хоча б тому, що органи місцевого самоврядування є не лише автономними органами влади, які здійснюють публічні функції на місцях, а й елементами системи єдиного громадського управління державі (відповідно до конституційно встановленого принципу єдиного публічного управління).

Хоча всі територіальні спільноти в державі користуються автономією під час вирішення питань, що становлять їх відповідний інтерес, існує вкрай мало питань місцевого значення, під час вирішення яких був би відсутній державний інтерес, що зумовило необхідність комбінування принципу автономії (характерного для децентралізації громадського управління) та узгодженості дій органів громадської влади (елемента централізації у системі громадського управління).

У Конституції Іспанії представлено перелік сфер діяльності центральної влади та перелік повноважень, які за певних умов можуть бути делеговані органам самоврядування Автономної Спільноти. У п. 1 ст. 149 Конституції Іспанії наведено перелік сфер діяльності, що перебувають у винятковій компетенції центральної влади та під її безпосереднім контролем [2].

Перелік повноважень, що належать, відповідно до Конституції Іспанії, автономним співтовариствам, є відкритим, тобто спільноти, крім основних повноважень, можуть набути так званих «залишкових повноважень», за умови, що вони не перетинатимуться з компетенцією центру. Основою цього є положення ст. 149 Конституції, яка передбачає, що питання, не віднесені до компетенції центру, можуть належати до компетенції автономних співтовариств через зміст їх статутів [2]. Інакше кажучи, якщо певні «залишкові повноваження» не закріплені за конкретним автономним співтовариством у його статуті, вони переходять під контроль держави.

Законодавче регулювання місцевої автономії поділяють на державне регулювання та регулювання зі сторони автономних регіональних областей [6]. На практиці компетенція місцевого самоврядування визначається загальним законодавством про місцеве самоврядування, соціальними та галузевими законами, які регулюють окремі сфери діяльності (охорону здоров'я, освіту тощо).

У повній відповідності до принципу субсидіарності іспанські муніципалітети можуть здійснювати будь-яку діяльність і надавати будь-які публічні послуги за умови, що вони задовольняють потреби та запити мешканців.

Законодавством Іспанії чітко розмежовано компетенцію між усіма адміністративними утвореннями. Серед них:

- «попереднє місцеве планування, міське будівництво, громадські роботи, утримання парків, водопостачання, санітарний нагляд;
- громадська безпека (пожежна безпека і поліція), якщо чисельність населення перевищує 5 000 осіб;
- соціальні послуги, якщо кількість жителів більше 20 000 осіб;
- громадський транспорт / чистота повітря, якщо кількість населення перевищує 50 000 осіб» [7].

Існує градація муніципалітетів щодо виконуваних ними функцій залежно від чисельності населення. Так, до їх переліку відноситься такі:

– «для всіх муніципалітетів: вуличне освітлення, утримання цвинтарів, служба різних видів прибирання, доставка питної води до житлових будинків, каналізація, транспортний зв'язок із центром населеного пункту, мощення вулиць та площ та контроль якості продовольчих продуктів та напоїв;

– для муніципалітетів із населенням понад 5 000 осіб до функцій місцевих органів влади додаються громадянська оборона, надання соціальних послуг, попередження та гасіння пожеж, будівництво спортивних громадських споруд;

– для муніципалітетів із населенням понад 50 000 осіб – міський пасажирський транспорт та охорона навколишнього середовища» [8].

Провінції є допоміжними та координуючими органами щодо муніципалітетів. Їх спеціальними завданнями є забезпечення дотримання принципів солідарності та міжмуніципальної рівноваги в межах соціально-економічної політики, зокрема:

– забезпечення на всій території комплексного та якісного набору послуг, що входять до компетенції муніципалітету;

– участь у координаційній роботі органів місцевого самоврядування з органами держави та автономних регіональних об'єднань.

Конституція Іспанії закріплює доволі докладну компетенцію регіональних автономних об'єднань, до якої, зокрема, належать:

- «створення своїх органів самоврядування;
- зміна кордонів муніципалітетів, розташованих на їх території;
- благоустрій території муніципалітетів;
- громадські роботи;
- дороги, розташовані на території населених пунктів, та шосейні дороги;
- землеробство;
- тваринництво;
- використання гір та лісових багатств;
- охорона довкілля;
- економічний розвиток автономії;
- розвиток культури;
- соціальне забезпечення;
- охорона здоров'я та гігієна та ін.» (ст. 148 Конституції Іспанії) [2].

У фінансовій сфері Конституція Іспанії прямо встановлює, що місцеві фінанси мають бути достатніми для виконання функцій, які покладаються законом на відповідні органи самоврядування, для чого використовуються переважно місцеві податки, а також участь у податкових зборах держави та регіональних автономних об'єднань.

У законі про основи місцевого самоврядування та законі про місцеві фінанси визначаються конкретні доходи, на які можуть розраховувати органи само-

врядування. До того ж органам самоврядування надається бюджетна автономія [9]. Практичне застосування законів показало, що зазначених доходів недостатньо для покриття місцевих витрат, і виникає серйозна проблема заборгованості, вирішення якої в Іспанії поки що немає.

В Іспанії місцеві органи влади є юридичними особами, користуються автономією, яку їм гарантує Конституція. Органи місцевого самоврядування обирають усі мешканці. Ані держава, ані адміністративно-територіальне утворення, на території якого вони розташовані, не можуть втручатися у дії місцевих органів влади.

Контроль за діяльністю органів самоврядування здійснюється шляхом оспорування прийнятих ними постанов і регламентів у суді. Органи державної влади наділені правом оскаржувати рішення місцевої адміністрації, що зачіпають будь-яке право чи законний інтерес.

Контроль за господарсько-фінансовою діяльністю органів місцевої влади здійснює державна рахункова палата. Якщо орган самоврядування не виконує зобов'язання, що накладаються законом, у формі, що зачіпає компетенцію органів влади вищих рівнів управління, і коли відповідне зобов'язання гарантовано законом або бюджетом, органи влади вищого рівня управління можуть повідомити про стан, який склався, органи місцевого самоврядування і надати необхідний термін для виправлення ситуації.

Розпуск органів місцевого самоврядування в Іспанії може здійснюватися, якщо їх діяльність завдає значної шкоди загальнодержавним інтересам і тягне за собою невиконання конституційних зобов'язань. Рішення про розпуск приймає Рада міністрів з відома Урядової ради відповідного регіонального автономного об'єднання або на його прохання. Для розпуску потрібна наявність попереднього схвалення Сенату. У Конституції Іспанії встановлюється, що муніципалітети і провінції користуються автономією під час своїх справ та гарантується автономія муніципалітетів.

Органи місцевого самоврядування мають право оскаржити в судах адміністративної юрисдикції будь-які нормативні акти та регламенти, що приймаються на шкоду місцевій автономії. До 1999 р. органи місцевого самоврядування не могли оскаржити закони, що видаються державою або одним із регіональних автономних об'єднань, що порушувало їх автономію. У 1999 р. було змінено закон про Конституційний суд і органам місцевого самоврядування тепер дозволено порушувати питання «про конфлікт на захист місцевої автономії», тобто йдеться вже не про оскарження неконституційності, а про конфлікт із технічного погляду.

Висновки. Законодавство Іспанії визначає субсидіарний порядок встановлення нормативних засад діяльності органів місцевого самоврядування та авто-

номних спільнот, що забезпечує в автономних спільнотах створення механізмів реалізації конституційно встановлених гарантій діяльності органів місцевого самоврядування та створення публічної влади на основі конституційних принципів єдності нації та єдиного публічного управління.

Можливість встановлення особливостей організації місцевого самоврядування для окремих територій передбачена Конституцією Іспанії, яка встановлює доволі гнучку систему місцевого самоврядування, що дає змогу за необхідності розширювати повноваження автономних співтовариств щодо правового регулювання діяльності органів місцевого самоврядування та сприяє досягненню однієї з основних цілей Конституції Іспанії – збереження територіальної цілісності держави.

Основними формами взаємодії органів місцевого самоврядування з державними та регіональними органами влади є співробітництво та координація, відмінність між якими полягає у ступені їх негативного впливу на принцип місцевої автономії.

Координація, метою якої є насамперед забезпечення єдиного публічного управління у державі, більше обмежує місцеву автономію, ніж співробітництво, у зв'язку з чим можливості її застосування обмежені законодавством, і є результатом компромісу між двома протилежними принципами правового регулювання місцевого самоврядування – принципом автономії та принципом єдиного публічного управління в державі, основною метою якого є захист територіальної цілісності держави (вкрай актуальний для Іспанії), що дає змогу скоротити до мінімуму можливості для втручання у діяльність органів місцевого самоврядування в межах контролю з боку держави та автономних спільнот, оскільки координація частково замінює собою контрольну функцію, надаючи їй м'якшу форму, ніж у разі потенційного застосування механізмів контролю.

Контроль за діяльністю органів місцевого самоврядування з боку держави та автономних спільнот безпосередньо регламентується державним законодавством та розширення можливостей здійснення контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування регіональним законодавством не допускається. Здійснення контролю та застосування заходів відповідальності до органів місцевого самоврядування обмежено законом, позасудове втручання у діяльність органів місцевого самоврядування допускається у виняткових випадках з обов'язковою участю органів різних гілок влади державного та регіонального рівнів, а також із наданням органам місцевого самоврядування права на його оскарження у судовому порядку.

Список використаних джерел

1. Європейська хартія місцевого самоврядування, прийнята 15 жовтня 1985 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text

2. Конституція Королівства Іспанії. URL: <https://legalns.com/download/books/cons/spain.pdf>
3. Грובהва В. П. Місцеве самоврядування в Іспанії: особливості та засади функціонування. *Науковий вісник Академії муніципального управління: Серія «Право»*. 2014. № 2. С. 70–77.
4. Чернеженко О. М. Створення та еволюція автономних громад в Іспанії. *Публічне право*. 2018. № 2(30). С. 72–80.
5. Курілов Ю. Ю. Децентралізація влади в Іспанії: самоврядування, регіоналізація та податки. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Державне управління*. 2018. Т. 29(68). № 5. С. 120–129. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2018/5_2018/23.pdf
6. Ley 29/1998, de 13 de julio, reguladora de la Jurisdicción Contencioso-administrativa. URL: <https://www.boe.es/buscar/pdf/1998/BOE-A-1998-16718-consolidado.pdf>
7. Копил Б. К. Досвід місцевого самоврядування в країнах Європейського союзу. *Теорія та практика державного управління*. 2010. Вип. 4. С. 154–160. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2010_4_25
8. Лелеченко А. П. Зарубіжний досвід організації функціонування місцевого самоврядування: імплементація в Україні. *Державне управління, удосконалення та розвиток*. 2011. № 3. С. 266–268. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=266>
9. La transición política. La Constitución de 1978 y el Estado de las Autonomías. 2005. URL: <http://www.historiasiglo20.org/HE/16a-1.htm>

Iryna Shchebetun. Organization of Local Self-Government in Spain: Experience for Ukraine

The article examines the current issues of finding the optimal constitutional model of local self-government, determining the legal foundations of its organization and guaranteeing it, taking into account the processes of European integration and decentralization of public power and an attempt was made to conduct a comprehensive systematic study of foreign experience in the legal regulation of local self-government, especially in the countries of continental Europe, namely in Spain.

The optimal model for any country is considered to be one that was formed taking into account historical prerequisites and takes into account its own traditions along with classical models. In many countries, the formation of relations between the center and the regions occurs on the basis of a combination of features inherent in different models of local self-government, which is due to various factors, namely: the system of governance, the features of administrative / state control; administrative-territorial structure; forms of interaction of local communities with the center, etc.

One of the characteristic features of local self-government as a legal phenomenon is that even within the borders of one state there are many features inherent both to the state as a whole and to individual territorial entities within it. The legislator is forced to take into account such features, since this largely determines the successful functioning of the institution of local self-government in the state, therefore, the legislation on local self-government of each state is characterized by the presence of its own, special mechanisms of legal regulation, the implementation and application of which is aimed at achieving the set goal.

Spanish legislation defines a subsidiary procedure for establishing the regulatory framework for the activities of local governments and autonomous communities, which ensures the creation in autonomous communities of mechanisms for the implementation of constitutionally established guarantees for the activities of local self-government bodies and the creation of public authorities based on the constitutional principles of national unity and unified public administration.

The possibility of establishing the specifics of the organization of local self-government for individual territories is provided for by the Spanish Constitution, which establishes a fairly flexible system of local self-government, which allows, if necessary, to expand the powers of autonomous

communities regarding the legal regulation of the activities of local governments and contributes to the achievement of one of the main goals of the Spanish Constitution – preserving the territorial integrity of the state.

Keywords: *Constitution, Constitution of Spain, local self-government in Spain, models of local self-government, constitutional and legal regulation, reform of local self-government, decentralization of power, separation of powers, forms of interaction of local self-government bodies with state and regional authorities, municipal system, local democracy.*

УДК 342.15, 342.7

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.6

Щербатюк Ірина Олександрівна,

*заступник директора з навчально-виховної роботи
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського «МАУП»
<https://orcid.org/0009-0008-5943-6104>*

Пирого Сергій Степанович,

*доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри права
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського «МАУП»
<https://orcid.org/0000-0002-7093-3207>*

КОНСТРУКТИВНІ ТА МОРАЛЬНІ НОРМАТИВИ КОРПОРАТИВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

У статті досліджено моральні цілі бізнесу та належні відносини між бізнесом і суспільством з наголосом на правах людини та сталому розвитку. Розглянуто два типи норм поведінки для учасників відносин, особливо для корпоративного суб'єкта: морально нейтральні, які не ґрунтуються на етичних стандартах; морально змістовні, які ґрунтуються на них. Норма як соціальне очікування поведінки може базуватися або не базуватися на етичному стандарті. Різниця між конструктивними та моральними нормами поведінки визначається тим, що останні базуються на етичних принципах правильного і неправильного, а не на бажанні чи культурних очікуваннях. Наявність морального обов'язку покладає соціально обумовлену або етично обов'язкову відповідальність у корпоративно соціальній відповідальності. Норми як моральні імперативи є більш зобов'язуючими або обов'язковими для дотримання, ніж норми, які не мають моральної основи. Водночас існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб'єкта формально є законною. Однак і самі закони можуть бути аморальними, що змушує зацікавлені сторони спонукати корпоративних суб'єктів порушувати їх як позитивні дії щодо КСВ. У таких випадках судова заборона робити правильні речі переважає конструктивну вимогу дотримуватись закону. Розвиток сфери КСВ включає: стратегічні / економічні теорії, зосереджені на створенні багатства; інституційні теорії роблять наголос на сферах права людини та сталому розвитку; теорія зацікавлених сторін звертає увагу на структури зацікавлених сторін, включно з відносинами з ними.

Взаємодія між бізнесом і суспільством є динамічною та розвивається з часом і може мати такі наслідки: обидва сектори виграють, створюючи спільну цінність; бізнес досягає занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, зводячи нанівець вигоди суспільства або навіть завдаючи збитків йому; недотримання правових, нормативних чи етичних обмежень призводить до негативної КСВ; обидва сектори програють, коли програми та проекти КСВ зазнають невдачі; внаслідок комбінованих провалів бізнесу та уряду обидва сектори стають неефективними – і страждає вся соціально-економічна система.

***Ключові слова:** корпоративна соціальна відповідальність, права людини, сталий розвиток, моральні цілі, конструктивні норми, моральні норми.*

Постановка проблеми. Зобов'язання бізнесу щодо прав людини та корпоративна соціальна відповідальність (КСВ) є двома тісно пов'язаними концепціями, що визначають відповідальну поведінку компаній у сучасному світі. Хоча вони мають дещо різні акценти, повага до прав людини все частіше розглядається як фундаментальний елемент і невід'ємна частина ширшої концепції КСВ. Корпоративна соціальна відповідальність – це концепція, відповідно до якої компанії добровільно інтегрують соціальні та екологічні аспекти у свою бізнес-діяльність та взаємодію із зацікавленими сторонами (стейкхолдерами). Головна ідея КСВ полягає у тому, що бізнес несе відповідальність не лише за отримання прибутку, але й за позитивний вплив на суспільство.

Зобов'язання бізнесу щодо прав людини, з іншого боку, більш конкретно фокусуються на обов'язку компаній поважати права людини в усіх аспектах своєї діяльності. Це означає, що підприємства повинні уникати порушень прав людини, а також усувати негативні наслідки для прав людини, які можуть бути спричинені їх діяльністю, продукцією чи послугами, навіть якщо держава не виконує в належний спосіб свої обов'язки щодо захисту прав людини.

Ключовий зв'язок між цими двома поняттями полягає в тому, що повага до прав людини є базовим рівнем соціально відповідальної поведінки бізнесу. Багато аспектів КСВ, як-от справедливі умови праці, недискримінація, безпека та здоров'я на робочому місці, безпосередньо впливають із міжнародно визнаних прав людини, зокрема: Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини (UNGPs) [1] та Стандарт ISO 26000 «Настанови щодо соціальної відповідальності» [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепція корпоративної соціальної відповідальності «по суті заперечується» аж до найпростіших припущень щодо мети (цілей) бізнесу та функціонування інституцій. Не існує узгодженої основи теорій фірм, ринків, урядів і відносин між бізнесом і суспільством, на яких можна було б дослідити та визначити директивні вказівки для менеджерів і зацікавлених сторін. Існує кілька конкуруючих поглядів, які включають економіку, етику, право, благодійність, зацікавлені сторони та сталий розвиток. Точаться дебати щодо термінології, чи є громадянство та корпоративна соціальна ефективність кращими побудовами, ніж класична КСВ. Існують розбіжності між науковцями та практиками, особливо щодо добробуту акціонерів проти зацікавлених сторін або КСВ на противагу орієнтації на сталий розвиток. Проте КСВ є важливою основою науки про бізнес і суспільство [3] і, зрештою, стосується моральних цілей бізнесу та належних відносин між бізнесом і суспільством [4].

Стратегічні / економічні теорії зосереджуються на КСВ як інструменті створення багатства та виконанні основних зобов'язань перед акціонерами; «створення спільної цінності» пов'язує цілі акціонерів і суспільства; інституційні структури все більше наголошують на правах людини та сталому розвитку; теорії зацікавлених сторін тепер визначають як «відповідальний капіталізм», уникаючи терміна КСВ. Усі ці та інші перспективи підходять під ту саму парасольку, не втрачаючи значення КСВ [5].

Мета статті стосується аналізу конструктивних і моральних нормативів КСВ, відповідальності бізнесу за його вплив на суспільство та окреслення стратегії розвитку КСВ у сфері прав людини та сталого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Хоча КСВ можна адаптувати для будь-якої проблеми, канонічне ядро має бути стабільним і узагальненим елементом конструкції. Таке ядро складається з чотирьох елементів:

1. Корпоративний суб'єкт у КСВ – це колективна структура, яка визнана здатною виражати позицію (заяви про схвалення / несхвалення) і діяти. Публічні корпорації і приватні підприємства є «корпоративними учасниками», однак мають різний ступінь дискреції, що встановлює різні параметри їх дій щодо КСВ.

2. Відношення корпоративного суб'єкта до інших суб'єктів, зазвичай однієї чи кількох зацікавлених сторін або суспільства загалом, а також до природного середовища чи будь-якого компонента навколишнього середовища.

3. Неморальні (конструктивні) норми – це конкретні нормативні очікування, які визначають авторитетні або дозвольні норми поведінки для учасників відносин, особливо для корпоративного суб'єкта. Бувають два типи норм: морально нейтральні, які не ґрунтуються на етичних стандартах; морально змістовні, які ґрунтуються на них. «Конструктивні» норми наказують будувати поведінку, керуючись стандартами, не посиляючись на правильні та неправильні судження.

4. Моральні (заборонні) норми вимагають почати або припинити певну поведінку. Судові заборони є вищими за конструктивні норми: вони базуються на етичних принципах правильного і неправильного, а не на бажанні чи культурних очікуваннях.

Різниця між конструктивними та судовими заборонами є важливою. Норма – це лише соціальне очікування щодо поведінки, яке може базуватися або не базуватися на етичному стандарті [6]. Наприклад, неморальним нормативним стандартом може бути такий: очікується, що корпоративні суб'єкти вносять 2 % прибутку до оподаткування на благодійність. Немає етичних стандартів, які б диктували 2 % або взагалі передбачали внески на благодійність. Благодійність у цьому контексті є юридичним, а не етичним терміном. Навпаки, моральний нормативний стандарт може бути таким: корпоративні суб'єкти мають моральний обов'язок робити внески у благодійні організації та інших суб'єктів, які покра-

щують добробут суспільства. Така відповідальність у КСВ є соціально обумовлена або етично обов'язкова.

Поняття норми включає три компоненти: еталонну вказівку або стандарт, який може бути моральним і неморальним; неявні або явні, але вимогливі норми щодо того, що очікується; повноваження діяти.

Судові заборони (моральні) домінують над конструктивними (неморальними) нормами. Норми, складені як моральні імперативи, є більш зобов'язуючими або обов'язковими для дотримання, ніж норми, які не мають моральної основи. КСВ, яка явно містить моральну заборону, має назву Моральна КСВ (CSRM). CSRM зазвичай включає норми, що визначають і скеровують встановлену поведінку, а також посилення на моральні міркування, що підтримують такі дії. Взяті самі собою норми, пов'язані з неморальними керівними стандартами, звичайно, є конструктивними нормами. Після того, як моральне обґрунтування додається або встановлено як орієнтир, норма стає судовою заборонаю.

Аналіз норм визначає основні способи пізнання або розуміння сфери КСВ. Норми можуть бути нормативними (складатися з конструктивних чи судових заборон) або наративними (складатися з логічних або спостережних описів). Якщо переважають нормативи, ми визначаємо, чи є вони конструктивними, чи заборонними. Логічні описи містять або подібні до закону відношення, як-от кореляційні пропозиції або причинно-наслідкові зв'язки. Типологічні описи стосуються сортування – списки або типології.

Теорія зацікавлених сторін відповідає канонічному ядру КСВ. Усі теорії зацікавлених сторін містять принаймні одного корпоративного суб'єкта і характеризують структурні відносини із зацікавленими сторонами та/або з громадою та природним середовищем та/або з іншими соціальними суб'єктами. Залежно від версії теорії зацікавлених сторін, вона часто містить певні (зазвичай неморальні) нормативні вказівки, покладені на відносини зацікавлених сторін. Звичайно, бажано, щоб менеджери впроваджували інновації, працювали ефективно та результативно і приносили користь зацікавленим сторонам. Складність полягає в тому, що підхід до стейкхолдерів має включати «суспільство» в більш широкому сенсі, а не діяти у вузькому сенсі як різновид стратегічного управління, у якому логіка методологічного індивідуалізму застосовується до стейкхолдерів, які об'єднують окремих осіб (наприклад, клієнти, співробітники, менеджери та власники). Моральна поведінка не обмежується індивідуальними стосунками. Відносини із зацікавленими сторонами можуть поширюватися на діяльність різноманітних елементів у суспільстві загалом, а також на природне середовище [7].

Теорії довіри, надійності та заповітів надають приклади підходів до КСВ, які спираються на конструктивні (неморальні) нормативи, як і поняття «репутація». Теорія довіри – це спосіб виявлення підстав довіри зацікавлених сторін до фірми та її керівництва [8].

Політична концепція КСВ має відношення до питань управління, відповідальності бізнесу за просування поточних демократичних ідеалів для отримання колективних суспільних благ шляхом надання суспільних (соціальних) благ для компенсації дефіциту у державному забезпеченні. Відповідальність бізнесу передбачає ефективність, оскільки проблеми з невідповідністю державних послуг впливають на ефективність бізнесу, а також на приватне надання необхідних послуг зацікавленим сторонам, які недостатньо обслуговуються. Політична КСВ – це питання розроблення КСВ, керованого стандартами, визначення обов’язків щодо надання послуг і покладання відповідальності за реалізацію.

Політика управління стосується соціальної / правової безвідповідальності (порушення соціальних норм або стандартів та/або етичних норм; порушення закону). Запобігання безвідповідальній поведінці є важливішим за сприяння позитивній громадянській поведінці, оскільки безвідповідальні дії можуть завдати серйозної шкоди іншим. Безвідповідальна поведінка включає порушення моральних принципів та пряме порушення закону (кримінального чи цивільного). Існують моральні порушення, які завдають соціальної шкоди, хоча поведінка суб’єкта формально є законною [9]. «Агресивне» корпоративне ухилення від сплати податків, хоча і є законним, водночас є соціально безвідповідальним, оскільки позбавляє державні органи необхідного доходу, потребує навмисного та неекономічного маніпулювання та передбачає небажане лобіювання для впливу на податкову політику. Немає морального обов’язку сплачувати більше податків, ніж вимагається законом, а ухилення від сплати податків треба збалансувати зі здатністю суб’єкта максимізувати прибуток, тобто сплата податків задовольняє конструктивну (неморальну) норму, яка вимагає просто дотримуватися загальних стандартів.

Моральна безвідповідальність [7] стосується здебільшого порушень корпоративними суб’єктами норм етики. Звичайно, закони та нормативні акти можуть ґрунтуватися на моральних принципах, але настільки неявно, що порушення законодавства швидше характеризуються як порушення конструктивних, а не судових заборон. Часом самі закони можуть бути аморальними, що змушує зацікавлені сторони спонукати корпоративних суб’єктів порушувати їх як позитивні дії щодо КСВ. У таких випадках судова заборона робити правильні речі переважає конструктивну вимогу дотримуватись закону.

КСВ та економічна відповідальність частково об’єдналися з корпоративною соціальною та екологічною відповідальністю, що призвело до постійного перегляду підходів корпоративного управління та ширших довірчих функцій організації управління, які виходять далеко за межі дискусійного припущення про пріоритет акціонерів. Тягар, покладений на агентів, які виконують дискреційні функції, сильно залежить від вибору, зробленого в агентстві [10] (чи то

стосовно природного середовища, колективу корпорації чи спільної опіки бенефіціарів з обмеженими можливостями), є надзвичайним і виходить за межі правового до морального вибору.

Глобальний договір ООН щодо Цілей сталого розвитку (ЦСР) був добровільною угодою для заохочення КСВ. Останнім часом ООН розробляє норми для підвищення підзвітності бізнесу. Інституційні норми для бізнесу і прав людини (BHR) та ЦСР стануть обов'язковими вимогами через національні закони, активність зацікавлених сторін та судові процеси правовласників. Мета цих інституційних розробок включає підзвітність бізнесу (заміну добровільної відповідальності) та компенсацію або відшкодування як від підприємств позивачам, так і від розвинених країн до країн, що розвиваються. BHR виходять за межі відповідальності держави за захист і корпоративної відповідальності за посилення засобів правового захисту проти бізнесу [11]. Можливі три сценарії майбутнього: BHR і CSR співіснують; CSR кооптує BHR; BHR замінює CSR [12]. Ця перспектива може розширитися до загальних очікувань щодо політичної відповідальності [13].

Теорія помітності зацікавлених сторін [14; 15] пропонує логічний опис різних типів зацікавлених сторін відповідно до їх легітимності, влади та/або термінових претензій. Мета полягає в тому, щоб запропонувати, як керівники бачать різні зацікавлені сторони, а не те, як вони повинні дивитися на них. Теорію помітності можна було б поширити на сферу судових заборон, але поки що вона не була настільки поширена.

Хоча чотирирівнева піраміда КСВ Керролла [16] була загальновизнана, природа та ієрархія шарів (економічного, правового, етичного та дискреційного / філантропічного) залишаються предметом суперечок. Одним із питань є точне визначення ролі етичного шару. Керролл чітко пояснив, що всі шари пронизані мораллю, і моральні менеджери поведуться краще, ніж аморальні [17]. Цей «моральний» акцент може бути пов'язаний із сучасною концепцією функціонування «моральних ринків» без негативних зовнішніх ефектів. П. Дж. Зак [18], Й. С. Канг та Д. Жд. Вуд [19] інвертували піраміду так, щоб етичний шар став базовим; за ним ідуть правовий та соціальний шари, а потім економічний шар. Вони припускають, що економічна функція бізнесу не є первинною, а радше залежить від виконання бізнесом спочатку моральних, правових та соціальних обов'язків [20]. До того ж роль філантропії трактується як дискреційна дія у широкому сенсі. Шварц і Керролл запропонували непірамідальну, тривимірну конструкцію сортування, яка повністю виключає філантропію (модель VBA) [21]. Багато моделей цього типу не пропонують пояснень чи генеративних теорій, що керуються моральними гарантіями, а багато з них взагалі не мають нормативних рушійних сил.

Класична теорія зацікавлених сторін Р. Е. Фрімена [22, с. 25] є яскравим прикладом наративу, побудованого на спостережливих описах різних зацікавлених сторін відповідно до їх первинних відносин із корпоративним суб'єктом. Існує неявна конструктивна вимога «збалансувати потреби зацікавлених сторін», але середовище корпорації складне та мінливе, де різні зацікавлені сторони мають різні, а іноді й конкуруючі інтереси в діях та результатах корпорації.

З описових наративів різних режимів ми можемо визначити та порівняти такі політики: прийняття Індією статуту про КСВ (2013), який зобов'язує підприємства витрачати кошти на КСВ; просування політики КСВ скандинавськими країнами; зміна Європейською Комісією [23, с. 6] визначення КСВ від зацікавлених сторін та сталого розвитку до «відповідальності підприємства за свій вплив на суспільство».

Майбутня теорія повинна включати взаємоплідну взаємодію між чотирма ключовими вимірами, які були важливими у вивченні КСВ:

- (а) економічна теорія фірми, що працює в умовах ринкової економіки;
- (б) стратегічна теорія взаємодії бізнесу із зацікавленими сторонами;
- (в) інституційне середовище, у якому працює бізнес;
- (г) етичні (моральні) та громадянські обов'язки бізнесу.

У дослідженнях КСВ ці чотири виміри частково перетинаються, а частково є незалежними. Наукові дослідження можуть відбуватися в межах кожного виміру окремо або між будь-якими двома чи більше вимірами [24]. Можна уявити чотири паралельні потоки досліджень з переходами або мостами між ними, які можна використовувати для посилення інтеграції. Ідеалом є взаємозалежна взаємодія між усіма чотирма вимірами.

Дослідження бізнесу та суспільства в основному стосується наукового опису як бізнесу, так і суспільства, а також призначення покращень в обох сферах та в їх відносинах. Покращення, звичайно, відносні до поточного стану та майбутніх цілей і керовані конструктивними або судовими заборонами. Модель розглядає бізнес і суспільство як сектори ідеального типу, значущі колективні підрозділи з ідентифікованими характеристиками, моделями поведінки та результатами взаємодії.

Альтернативні перспективи взаємодії можуть виникати між попитом суспільства на КСВ та пропозицією бізнесу у конституційному устрої. Цей зв'язок складний: потреби суспільства морально та структурно переважають потреби бізнесу, оскільки бізнес вбудований у більше суспільство, але бізнесу потрібна ринкова свобода (тобто достатня свобода рішень та дій) для виконання своєї ролі для суспільства. Бізнес зобов'язаний робити внесок у економічні показники (продукти та робочі місця) етично та законно, тоді як суспільство встановлює норми, за якими оцінюється внесок бізнесу.

Дихотомічні змінні представляють логічні результати взаємодії бізнесу та суспільства з погляду чистого прибутку або збитку для кожного сектору. Для суспільного сектору прибутки та збитки являють собою покращення або погіршення соціального добробуту відповідно. Для бізнес-сектору прибутки та збитки можна розглядати з погляду фінансових результатів та/або нематеріальних активів, як-от добра репутація.

Взаємодія між бізнесом і суспільством є динамічною та розвивається з часом. Відповідні чисті прибутки / збитки секторів можуть переходити з одного сектору до іншого, а короткострокові та довгострокові результати для конкретного розподілу прибутку / збитку можуть дуже відрізнятися за впливом та інтенсивністю. Відповідно до короткострокових та довгострокових моделей діяльності можливі такі результати:

1. «Робити добро та досягати успіху» формує «ідеальні» відносини між бізнесом і суспільством – обидва сектори виграють. Вчені визначають стратегічну / економічну перспективу КСВ, що передбачає прагнення підприємства до отримання прибутку та здійснення соціальних внесків, особливо тих, які збільшують (або стабілізують) прибуток. Група зацікавлених сторін (як-от споживачі) охоче платить за бажану КСВ, приносячи користь суспільству, зберігаючи прибуток принаймні постійним і «створюючи спільну цінність» та інші «виграшні» підходи, за яких бізнес може отримувати прибуток (або принаймні не програвати), одночасно вирішуючи соціальні проблеми.

2. «Треба робити добро, навіть якщо це шкодить»: КСВ та належне громадянство коштують дорого для бізнесу, але підвищують соціальний добробут. Корпоративне громадянство наголошує на поведінці «належного громадянина» для бізнесу, як-от дотримання нормативних вимог, законослухняні дії та сплата справедливої частки податків, що є короткостроковими напрямками діяльності.

Добрі корпоративні громадяни можуть брати участь у відповідній діяльності у сфері зв'язків з громадськістю; вони можуть лобіювати та брати участь у політичному процесі в межах законодавства. Великі фірми «мають значну владу впливати на правила гри» [25, с. 113]. Однак приписи щодо зв'язків з громадськістю є проблематичним розширенням міркувань корпоративного громадянства; якщо бізнес досягне занадто великої влади в управлінні процесом державної політики, вигоди суспільства можуть бути зведені нанівець або навіть перетворені на збитки.

У найкращому випадку бізнес зосереджується на правах людини. КСВ, що ґрунтується на моральних принципах, наголошує, що захист прав людини – єдиний спосіб діяти далі: незалежно від витрат, фірми повинні уникати заподіяння шкоди. Хоча така поведінка корпоративного громадянства може бути і часто є корисною для суспільства, вона дорого коштує бізнесу і може призвести або не

призвести до бізнес-вигод згодом. До того ж існують довгострокові ризики: наприклад, політичні дії корпорацій можуть змінити баланс сил у державній політиці надто вигідно для бізнесу, який прагне зменшити або усунути витрати на КСВ, а корпоративна філантропія може призвести до надмірного контролю над некомерційними організаціями та можливого спотворення їх місій. Суспільство може зіткнутися з політичною КСВ, ризикуючи наданням бізнесу занадто великої влади, та перенаправити номінально демократичні, суспільно корисні рішення на користь недемократичної організації.

3. Суспільство програє – корпоративна безвідповідальність призводить до негативної КСВ. Деякі дії КСВ є ненавмисними або результатом недбалості чи саботажу, але більшість є навмисними діями, спрямованими на скорочення витрат та збільшення прибутку в короткостроковій перспективі шляхом недотримання правових, нормативних чи етичних обмежень. У довгостроковій перспективі така поведінка є потенційно небезпечною для обох секторів та для самого капіталізму, зміщуючи взаємодію бізнесу та суспільства до екстремальної довгострокової ситуації.

4а. «Гарна спроба, але погані наслідки»: Обидва сектори програють, коли програми та проекти КСВ зазнають невдачі. Невдалі зусилля КСВ дорого коштують бізнесу з погляду втрачених ресурсів та, можливо, втраченої доброї волі в короткостроковій перспективі, а також можуть призвести до зниження соціального добробуту через непередбачувані наслідки. Однак зусилля бізнесу швидко навчаться показують, що такі невдачі не обов'язково мають бути катастрофічними; компанії можуть адаптуватися та коригуватися, навчаючись на помилках та пробуєючи знову з кращим планом. Зрештою, здатність до інновацій та адаптації є класичною заявленою перевагою ринкових систем. Але невдачі бізнесу здебільшого породжують протилежну активність, спрямовану на покращення цих невдач та спробу отримання суспільних вигод.

4б. Взаємно гарантоване знищення – комбіновані провали бізнесу та уряду. Коли і бізнес, і суспільство згодом програють від своєї взаємодії, обидва сектори стають неефективними, внаслідок чого страждає вся соціально-економічна система. Суспільство через уряд може запровадити неналежне або надмірне регулювання та/або оподаткування, щоб спробувати компенсувати свої втрати. Як уряд, так і інші зацікавлені сторони можуть втратити здатність забезпечувати дотримання норм і законів, що стосуються ведення бізнесу. Зрештою, може не залишитися сектору, який би забезпечував суспільні блага, і не буде стимулів для цього. Провали в довгостроковій перспективі можуть призвести до крайніх наслідків, як-от зміна режиму або крах самого капіталізму.

Результати 3 та 4б представляють дві основні небажані альтернативи ідеальним та прийнятним результатам відносин між бізнесом і суспільством 1 і 2. В одному з варіантів фірми поведуться безвідповідально, отримуючи прибуток від

навмисного або недбалого заподіяння шкоди, як-от негативні зовнішні ефекти зацікавленим сторонам та суспільству. Відповідне регулювання, штрафи та оподаткування можуть компенсувати шкоду: суспільство виграє від заподіяння законних збитків бізнесу. В іншому варіанті, ринкова економіка – навіть за умови належного регулювання та оподаткування – може досягти певних обмежень щодо того, що бізнес може і не може робити, наприклад, забезпечення екологічної стійкості. Існує також ризик надмірного або іншого неналежного регулювання та оподаткування, що призводить до провалу уряду. Коли ринковий провал та провал уряду відбуваються разом, існує серйозний ризик взаємозамінного руйнування.

Бажана структура взаємодії між бізнесом і суспільством полягала б у тому, щоб підтримати практику бізнесу щодо дотримання законодавства, соціальної відповідальності та філантропії як належного корпоративного громадянства, забезпечити відповідні стимули для бізнесу, щоб він явно уникав негативних зовнішніх ефектів, та заохотити навчання та адаптацію проектів КСВ, уникаючи катастрофічних наслідків. Ідеальна взаємовигідна корпоративна соціальна ефективність виникає в межах капіталістичної ринкової економіки, яка є прийнятно ефективною в розподілі капіталу та прийнятно справедливою в розподілі результатів.

Висновки. Бізнес і права людини та корпоративна соціальна відповідальність – це галузі знань та досліджень, які сформувалися під впливом ролі багатонаціональних підприємств у суспільстві та досліджують цю роль. Розуміння цього взаємозв'язку в бізнес-практиці залишається нечітким та недостатньо дослідженим. Галузі та дисципліни, пов'язані з покращенням соціального добробуту, зазвичай конкурують, а не взаємодоповнюють одна одну. Підхід до відродження можливий шляхом чіткого визначення морального змісту (або його відсутності) корпоративної соціальної ефективності, корпоративного громадянства та інших поширених способів у цій сфері. Моральне управління, стратегічно-економічний особистий інтерес, інституційні рамки та співпраця зацікавлених сторін повинні розглядатися як взаємозалежні, щоб забезпечити етичне керівництво для менеджерів та заявників. Вічне питання про те, хто виграє, а хто програє у взаємодії бізнесу та суспільства, породжує кілька реальних та потенційних досліджень КСВ, від взаємної вигоди для секторів до взаємного та системного руйнування. Фундаментальна проблема відносин між бізнесом і суспільством полягає в узгодженні власних інтересів, колективних інтересів, соціальної влади та співпраці зацікавлених сторін для більш ефективного та результативного покращення соціального добробуту.

Описові підходи показують поточний стан речей, але кінцева мета передбачає обґрунтування того, як відносини між бізнесом і суспільством можуть бути більш взаємовигідними та, зрештою, морально бажаними. Інакше кажучи, треба прагнути пояснити, як змінити інститути бізнесу та суспільства, щоб вони створили більш справедливий, гуманний та морально бажаний світ.

Список використаних джерел

1. Human Rights Council, 'Guiding Principles on Business and Human Rights: Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework' (Guiding Principles), A/HRC/17/31 (21 March 2011).
2. ISO 26000:2010 Standard Guidelines on Social Responsibility. Switzerland: International Organization for Standardization.
3. Carroll, A. B. (2015). Corporate social responsibility: The centerpiece of competing and complementary frameworks. *Organizational Dynamics*. Vol. 44(2). P. 87–96. <https://doi.org/10.1016/j.orgdyn.2015.02.002>
4. Business Roundtable (2019, August 19). Business roundtable redefines the purpose of a corporation to promote «an economy that serves all Americans». URL: <https://www.businessroundtable.org/business-roundtable-redefines-the-purpose-of-a-corporation-to-promote-an-economy-that-serves-all-americans>
5. Donaldson, T. (2021). How values ground value creation: The practical inference framework. *Organization Theory*. Vol. 2(4). P. 1–27. <https://doi.org/10.1177/26317877211036712>
6. Durand, R., Hawn, O., Ioannou, I. (2019). Willing and able: A general model of organizational responses to normative pressures. *Academy of Management Review*. Vol. 44. P. 299–320. <https://doi.org/10.5465/amr.2016.0107>
7. Frederick, W. C. (1995). *Values, nature and the American corporation*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780195094114.001.0001>
8. Hansen, S. D., Mouritsen, M., Davis, J. H., Noack, D. (2019). Operationalizing stakeholder theory and prioritizing ethics in MBA programs: The utility of a trust approach. *Business and Society Review*. Vol. 124. P. 523–541. <https://doi.org/10.1111/basr.12190>
9. Peifer, J., Winkler, A.-L. P. (2018). The moral mechanisms that drive stakeholder responses to corporate social irresponsibility [Paper presentation]. Academy of Management Annual Meeting. <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2018.17617abstract>
10. Mitnick, B. M. (2021). The theory of agency redux. *Academy of Management Discoveries*. Vol. 7. P. 171–179. <https://doi.org/10.5465/amd.2019.0136>
11. Obara, L. J., Peattie, K. (2018). Bridging the great divide? Making sense of the human rights-CSR relationship in UK multinational companies. *Journal of World Business*. Vol. 53. P. 781–793. <https://doi.org/10.1016/j.jwb.2017.10.002>
12. Wettstein F. (2020). The history of «Business and Human Rights» and its relationship with «Corporate Social Responsibility». Deva, S., Birchall, D. (eds.). *Research handbook on human rights and business* (pp. 23–45). Edward Elgar. <https://doi.org/10.4337/9781786436405.00007>
13. Wettstein, F., Schrempf-Stirling, J. (2019). Business, peace, and human rights: A political responsibility perspective. Miklian, J., Alluri, R. M., Katsos, J. E. (eds.). *Business, peacebuilding and sustainable development* (pp. 27–43). Routledge.
14. Mitchell, R. K., Agle, B. R., Wood, D. J. (1997). Toward a theory of stakeholder identification and salience: Defining the principle of who and what really counts. *Academy of Management Review*. Vol. 22. P. 853–886.
15. Wood, D. J., Mitchell, R. M., Agle, B. R., Bryan, L. M. (2021). Stakeholder identification and salience after twenty years: Progress, problems, and prospects. *Business & Society*. Vol. 60. P. 196–245. <https://doi.org/10.1177/0007650318816522>
16. Carroll, A. B. (1979). A three-dimensional conceptual model of corporate performance. *Academy of Management Review*. Vol. 4. P. 497–505.

17. Carroll, A. B. (1995). Stakeholder thinking in three models of management morality: A perspective with strategic implications. *Näsi, J. (ed.). Understanding stakeholder thinking* (pp. 47–74). LSR-Publications.
18. Zak, P. J. (ed.). (2008). *Moral markets: The critical role of values in the economy*. Princeton University Press.
19. Kang, Y. C., Wood, D. J. (1995). Before-profit corporate social responsibility: Turning the economic paradigm upside-down. *Proceedings of the International Association for Business and Society*. Vol. 6. P. 809–829. <https://doi.org/10.5840/iabsproc1995672>
20. Baden, D. (2016). A reconstruction of Carroll's pyramid of corporate social responsibility for the 21st century. *International Journal of Corporate Social Responsibility*. Vol. 1. Article 8.
21. Schwartz, M. S., Carroll, A. B. (2003). Corporate social responsibility: A three-domain approach. *Business Ethics Quarterly*. Vol. 13. P. 503–530. <https://doi.org/10.5840/beq200313435>
22. Freeman, R. E. (1984). *Strategic management: A stakeholder approach*. Pitman.
23. European Commission (2011, October 25). A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility (681 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2011:0681:FIN:EN:PDF>
24. Freeman, R. E., Dmytriiev, S. D., Phillips, R. A. (2021). Stakeholder theory and the resource-based view of the firm. *Journal of Management*. Vol. 47. P. 1757–1770.
25. Zingales, L. (2017). Towards a political theory of the firm. *Journal of Economic Perspectives*. Vol. 31(3). P. 113–130. <https://doi.org/10.1257/jep.31.3.113>

Iryna Shcherbatyuk, Serhii Pyroha. Constructive and Moral Normatives of Corporate Social Responsibility

The article examines the moral goals of business and the proper relationship between business and society with an emphasis on human rights and sustainable development. Two types of norms of behavior for participants in relationships, especially for a corporate entity, are considered: morally neutral, which are not based on ethical standards; morally meaningful, which are based on them. A norm as a social expectation of behavior may or may not be based on an ethical standard. The difference between constructive and moral norms of behavior is determined by the fact that the latter are based on ethical principles of right and wrong, and not on desires or cultural expectations. The presence of a moral obligation imposes a socially conditioned or ethically binding responsibility in corporate social responsibility. Norms as moral imperatives are more binding or mandatory for compliance than norms that do not have a moral basis. At the same time, there are moral violations that cause social harm, although the behavior of the subject is formally legal. However, laws themselves can be immoral, leading stakeholders to encourage corporate actors to violate them as positive CSR actions. In such cases, the judicial prohibition of doing the right thing outweighs the constructive requirement to comply with the law. Developments in the field of CSR include: strategic/economic theories focused on wealth creation; institutional theories emphasizing human rights and sustainable development; stakeholder theory focusing on stakeholder structures, including stakeholder relationships.

The interaction between business and society is dynamic and evolves over time and can have the following consequences: both sectors gain by creating shared value; business gains too much power in the management of the public policy process, negating or even harming society; failure to comply with legal, regulatory or ethical constraints leads to negative CSR; both sectors lose when CSR programs and projects fail; as a result of the combined failures of business and government, both sectors become ineffective – and as a result, the entire socio-economic system suffers.

Keywords: corporate social responsibility, human rights, sustainable development, moral goals, constructive norms, moral norms.

*Бляхарський Ярослав Станіславович,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри
трудового, земельного та господарського права
Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
ORCID 0000-0003-3348-1683*

*Белінський Дмитро Сергійович,
аспірант Хмельницького університету управління
та права імені Леоніда Юзькова
ORCID 0009-0006-7347-4823*

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ПОСЛУГ У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА: ПРАВОВІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

У статті здійснено комплексний аналіз сучасних підходів до цифровізації адміністративних послуг у сфері будівництва в Україні. Основну увагу зосереджено на функціонуванні Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва (ЄДЕССБ), яка відіграє ключову роль у реформуванні галузі та забезпеченні прозорості, ефективності й зменшенні корупційних ризиків. Висвітлено нормативно-правові засади створення та використання ЄДЕССБ, зокрема положення постанови Кабінету Міністрів України № 681, яка встановлює порядок надання адміністративних послуг з використанням електронної системи. Розглянуто принципи автоматичного надання адміністративних послуг – без участі посадових осіб – шляхом реєстрації повідомлень про початок виконання будівельних робіт, декларацій про готовність об'єкта до експлуатації за умови відповідності поданих даних вимогам законодавства. Значну увагу приділено технічному та організаційному забезпеченню функціонування системи, її структурним складникам, серед яких Реєстр будівельної діяльності, електронний кабінет, публічний портал та інші інтегровані ресурси. Автор детально аналізує механізми обробки та перевірки інформації в автоматичному режимі, що ґрунтуються на оцінці ризиків, рівня потенційної загрози та інших критеріїв. Також акцентовано на можливості отримання послуг через портал «Дія» або ЦНАП, що розширює доступ громадян до будівельних сервісів. порушено питання адаптації правового регулювання до потреб цифрового середовища, а також виклики, пов'язані зі впровадженням цифрових технологій, зокрема щодо захисту персональних даних, інтеграції з іншими державними системами, та підвищення рівня цифрової грамотності учасників будівельного процесу. У підсумку наголошується, що впровадження автоматизованих процедур у містобудівній сфері є важливим кроком до формування ефективної моделі публічного управління в умовах післявоєнного відновлення України.

Ключові слова: будівельна галузь, цифровізація, Єдина державна електронна система у сфері будівництва (ЄДЕССБ), автоматична реєстрація документів, автоматизація будівельних послуг, прозорість, цифровізація послуг, правове регулювання.

Постановка проблеми. Цифровізація сьогодні виступає ключовим фактором вдосконалення процедур надання адміністративних послуг – вона підвищує їх якість, пришвидшує отримання результату та робить процес більш прозорим.

Ця світова тенденція цифрової трансформації публічного управління не оминула й будівельну галузь. Україна активно рухається у цьому напрямі, впроваджуючи сучасні електронні системи та сервіси, часто не лише наздоганяючи, а й випереджаючи багато країн у сфері містобудування. Особливо актуальним це стало в умовах післявоєнного відновлення країни, коли ефективність і прозорість процедур у будівництві набувають стратегічного значення для швидкої відбудови зруйнованої інфраструктури.

Водночас цифровізація висуває нові вимоги до правового регулювання та організації діяльності органів влади і суб'єктів господарювання. Постає проблема забезпечення законності електронних процедур, захисту даних, інтеграції різних державних реєстрів і платформ. Дедалі більшого значення набувають принципи, як-от «digital by default» (цифрові послуги за замовчуванням) та орієнтація на потреби громадян та бізнесу у зручних електронних сервісах. У сфері будівництва це означає перехід від паперових дозвільних процедур до електронного урядування, що мінімізує людський фактор і корупційні ризики.

Містобудівна діяльність традиційно характеризувалася складністю бюрократичних процедур та високими корупційними ризиками. Ще у 2014 р. О. Б. Ляшко зазначав, що нормативне регулювання у сфері містобудування є «сприятливим» для корупції, а надання адміністративних послуг у цій галузі здійснюється за нечіткими регламентами [1]. На щастя, за останнє десятиліття відбувся суттєвий прогрес: сфера містобудування пережила цифрову трансформацію і рухається шляхом інновацій як в Україні, так і у світі. Так, М. Р. Гарат підкреслює, що від успішності публічного управління будівельною сферою залежить стан національної та регіональної економіки і навіть авторитет влади в очах громадян [2]. Усвідомлення цієї важливості стимулювало державу до системних реформ. Фактично можна виділити два ключові етапи таких реформ: по-перше, впровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва (ЄДЕССБ), а по-друге, ліквідація неефективного органу державного архітектурно-будівельного контролю (ДАБІ) з утворенням натомість нової структури – Державної інспекції архітектури та містобудування (ДІАМ) [3].

Ці кроки заклали основу для переходу від ручного контролю до електронних процедур і ризик-орієнтованого нагляду.

Метою статті є аналіз особливостей правового регулювання автоматизації процесів і послуг у сфері будівництва, зокрема автоматичної реєстрації документів, що надають право на виконання будівельних робіт та введення об'єктів в експлуатацію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання дозвільних правовідносин у сфері будівництва вже неодноразово були в полі зору науковців-юристів. Серед дослідників, які вивчали різні аспекти містобудівної діяльності та адміні-

стративних послуг у ній, можна зазначити О. Джафарову, О. Віхрова, П. Кривошеїна, В. Щербину, О. Стукаленко, К. Апанасенко. У їхніх працях аналізовано правовий характер дозвільних процедур, проблеми контролю у будівництві, історичні аспекти регулювання тощо. Водночас безпосередньо цифровізація будівельної галузі стала предметом детальнішого аналізу відносно недавно. Значний внесок у дослідження реформ та цифрових перетворень у містобудуванні зробили О. Квасніцька, О. Сенькін, А. Клименко. Вони, зокрема, розглядали законодавчі зміни та інновації у цій сфері, пов'язані з діджиталізацією. Проте, як слушно зауважує сама К. Апанасенко, досі в наукових напрацюваннях недостатньо враховано всі наслідки цифровізації для структури та змісту правовідносин у будівництві. Рівень впровадження цифрових рішень і їх вплив на учасників містобудівного процесу потребують глибшого аналізу.

Останні роки ознаменувалися появою праць, що фокусуються саме на цифровій трансформації адміністративних послуг у будівельній сфері. Так, Ю. Туровець зазначає, що адміністративні послуги в будівництві традиційно супроводжувалися значною часткою корупційних ризиків. Він наголошує, що діджиталізація таких послуг – це «триваючий процес, що зазнає значних змін», адже потребує постійного вдосконалення нормативної бази та технічних рішень [4]. Дійсно, у 2020–2021 рр. законодавство України зазнало значних змін у цій сфері, проте, як зазначає Ю. Туровець, вони не одразу принесли очікуваний результат через низку факторів (у тому числі політичних) [4]. Водночас закладено підґрунтя для позитивних зрушень: впровадження електронної системи у будівництві має забезпечити доступність, зручність та прозорість послуг, а також актуальність і достовірність даних, що обробляються [4].

Інша українська дослідниця, К. Апанасенко, аналізуючи реформу містобудівного законодавства, висловлює важливу засторогу щодо цифровізації. З одного боку, цифровізація дозвільних відносин може мати позитивний ефект – зокрема, автоматична видача документів суттєво знижує роль людського фактора і може мінімізувати зловживання. Проте це справедливо лише за умови, що алгоритми автоматичного опрацювання належно налаштовані, а підстави для відмови або блокування у видачі дозвільних документів чітко визначені у законодавстві [5]. З іншого боку, К. Апанасенко підкреслює, що «прозорість і цифровізація управлінських процесів не є і не можуть бути самоціллю... а лише інструментом у досягненні суспільно важливих завдань» [5]. Цей акцент на інструментальній ролі цифрових технологій нагадує, що головною метою реформ залишається забезпечення прав громадян, безпеки та розвитку суспільства, а не впровадження технологій заради технологій.

Незважаючи на значний масив публікацій, у наявних наукових напрацюваннях недостатньо враховано результати і тенденції цифровізації на структуру

та зміст дозвільних правовідносин, зокрема рівень її впровадження у сфері містобудування та наслідки її для суб'єктів містобудування. Попри значний масив публікацій, у наукових напрацюваннях недостатньо враховано міждисциплінарний аспект цифрової трансформації адміністративних послуг, її вплив на правовий статус заявників, питання юридичної відповідальності за автоматизовані рішення, а також рівень готовності місцевих громад до реалізації таких інструментів.

Виклад основного матеріалу. Будівельна галузь займає важливе місце в економіці і соціальному розвитку. У багатьох країнах саме будівництво є одним із локомотивів зростання, тому держави прагнуть спростити регуляторні процедури в цій сфері. В Україні правові основи регулювання містобудівної діяльності закладені у цілій низці нормативних актів. Відповідно до ст. 3 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності» (2011), відносини у сфері будівництва регулюються Конституцією України, низкою кодексів (Цивільним, Господарським, Земельним), спеціальними законами («Про Генеральну схему планування території України», «Про основи містобудування», «Про архітектурну діяльність», «Про комплексну реконструкцію кварталів застарілого житлового фонду», «Про землеустрій» тощо) та іншими актами [6]. Цей традиційний правовий фундамент у 2020–2021 рр. був доповнений новими положеннями, спрямованими саме на цифрову трансформацію галузі.

Ключовим кроком стало запровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва (ЄДЕССБ). Кабінет Міністрів України ухвалив постанову від 23 червня 2021 р. № 681 «Деякі питання забезпечення функціонування Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва» [7]. Цією постановою було офіційно введено в дію ЄДЕССБ та визначено порядок надання адміністративних послуг з використанням цієї електронної системи. Фактично ЄДЕССБ стала інструментом оптимізації процесів у будівництві і, що надзвичайно важливо, зробила їх прозорішими. Відтоді сфера містобудування зазнала істотних позитивних змін у контексті цифрової трансформації публічного управління.

Згідно з Постановою № 681, електронна система складається з кількох головних компонентів:

- Реєстр будівельної діяльності – єдина база даних, де створюються, зберігаються і обробляються практично всі документи у сфері будівництва (містобудівні умови та обмеження, будівельні паспорти, повідомлення про початок будівельних робіт, декларації про готовність об'єкта до експлуатації, дозволи, проектна документація, результати експертиз, дані технічної інвентаризації тощо). Це ядро системи, що забезпечує акумуляцію всієї інформації про об'єкти будівництва та учасників процесу.

- Електронний кабінет користувача – онлайн-сервіс, через який замовники будівництва, проєктанти, експерти та інші суб'єкти можуть подавати докумен-

ти, відстежувати їх розгляд, отримувати результати. Кабінет інтегрований із системою і дає змогу взаємодіяти з реєстром віддалено.

– Публічний портал – відкритий вебпортал, що забезпечує публічний доступ до відомостей Реєстру будівельної діяльності (з урахуванням вимог щодо захисту персональних даних та інформації з обмеженим доступом). Через портал громадськість може отримувати інформацію про видані дозволи, декларації, перевіряти статус того чи іншого будівельного проєкту тощо.

Функціонування ЄДЕССБ дало змогу фізичним та юридичним особам отримувати більшість адміністративних послуг у сфері будівництва в електронному форматі. Заявники можуть подавати документи онлайн через згаданий електронний кабінет або через інтегровані інформаційні системи – зокрема, портал «Дія», який став універсальним вікном доступу до державних е-сервісів. За бажанням, як і раніше, громадяни чи представники бізнесу можуть звернутися для отримання послуги до Центру надання адміністративних послуг (ЦНАП) – у такому разі адміністратор ЦНАП самостійно вносить дані в електронну систему. Важливо, що після впровадження ЄДЕССБ заявники здебільшого можуть обирати спосіб подання документів – через ЦНАП або онлайн-портал, – і обидва способи є рівноправними з погляду законності результату. Така гнучкість підвищує зручність сервісу для різних категорій населення, водночас усуваючи зайві прямі контакти між заявниками та посадовими особами органів архітектурно-будівельного контролю. Зниження рівня особистого спілкування «клієнта» з чиновником мінімізує можливості для корупції та зловживань.

Запровадження ЄДЕССБ вже в перші роки продемонструвало низку позитивних ефектів: спростилися процедури взаємодії громадян, бізнесу і держави у будівельній сфері; зменшилася бюрократична тяганина; підвищилися прозорість та підзвітність рішень. До того ж електронна система створила умови для більш ефективного наглядового контролю з боку держави. Уповноважені органи (наприклад, ДІАМ) тепер мають доступ до централізованих даних і можуть здійснювати аналітичний моніторинг будівельних процесів, виявляючи проблемні тенденції або порушення у режимі реального часу.

Варто також зауважити, що цифровізація будівельних послуг не зупинилася на досягнутому рівні. Нормативна база продовжує оновлюватися відповідно до потреб практики. Так, у 2022 р. в умовах воєнного стану урядом було прийнято постанову № 722, якою тимчасово спрощено окремі дозвольні та реєстраційні процедури у будівництві [8]. А на початку 2025 р. набрала чинності постанова КМУ № 117 про внесення змін до низки актів щодо спрощення здійснення процедур у сфері будівництва [9]. Ці зміни, зокрема, передбачили подальшу автоматизацію подання та розгляду документів: інформація про прийняття в експлуатацію завершених об'єктів тепер вноситься до реєстру автоматично в режимі

реального часу програмними засобами електронної системи, а не вручну посадовцями. Отже, законодавець поступово розширює перелік процесів, які переходять на автоматизований режим, закріплюючи на рівні нормативних актів повноцінну юридичну силу електронних документів і рішень, прийнятих інформаційною системою.

Найбільш революційним нововведенням у сфері адміністративних послуг будівельної галузі стало впровадження механізму автоматичної реєстрації документів. Йдеться про надання деяких послуг без участі посадової особи – за умови, що подані через систему документи відповідають встановленим вимогам. Такий підхід став можливим завдяки ризик-орієнтованому алгоритму, реалізованому у ЄДЕССБ. Відповідно до Постанови № 681, електронна система аналізує кожен подану заяву чи повідомлення і визначає рівень ризику можливих порушень. Встановлено чотири рівні ризику: низький, середній, високий та критичний. Залежно від присвоєного рівня ризику система автоматично обирає тип процедури розгляду та реєстрації відповідного електронного документа:

- якщо рівень ризику низький – відбувається автоматична реєстрація документа та внесення відомостей до Реєстру будівельної діяльності без участі посадових осіб органу держархбудконтролю;
- якщо ризик середній – документи розглядаються у звичайному порядку з участю посадових осіб ДАБК, і вже вони приймають рішення про реєстрацію;
- для високого рівня ризику – документи також розглядаються посадовцями, але додатково система автоматично надсилає до відповідного органу ДАБК повідомлення про необхідність проведення позапланової перевірки достовірності даних на місці (інспекційний огляд об'єкта будівництва);
- якщо визначено критичний рівень ризику – електронна система блокує можливість подання / реєстрації документа. Програмні засоби припиняють заповнення заявки, надсилають замовнику попередження про блокування і не дають внести відомості до реєстру.

Отже, за низького ризику система сама надає послугу – реєструє, скажімо, повідомлення про початок виконання будівельних робіт або декларацію про готовність об'єкта до експлуатації, одразу включаючи ці дані до реєстру без жодної чиновницької дії. Це і є сутність автоматичної реєстрації документів. Фактично алгоритми беруть на себе рутинну функцію перевірки повноти та правильності поданих відомостей. Відповідно до пункту 30 Постанови № 681, до низького рівня ризику належать ті документи, щодо яких система встановила: 1) у наявних електронних ресурсах є всі необхідні відомості, і вони пройшли контроль повноти, логічної несуперечності та достовірності; 2) усі суб'єкти містобудування, задіяні на дату створення електронного документа, внесли до системи необхідні відомості про об'єкт; 3) відсутні будь-які спеціальні критерії ризику, визна-

чені у пунктах 31–34 Постанови № 681. Процес аналізу здійснюється комплексно: система звіряє дані заяви з інформацією у своїх довідниках та інших державних базах, перевіряє чинність прикладених документів, відповідність проєктних рішень встановленим умовам тощо.

Перевірки, що здійснюються автоматично, запрограмовані відповідно до діючих нормативних вимог. Приміром, система перевіряє, чи відповідає заявлене функціональне призначення об'єкта будівництва цільовому призначенню земельної ділянки – це впливає зі ст. 24 Закону України «Про регулювання містобудівної діяльності», яка вимагає будувати лише у межах встановленого цільового призначення землі. Для цього ЄДЕССБ синхронізується з Державним земельним кадастром і автоматично звіряє код об'єкта будівництва за класифікатором ДКБС з цільовим призначенням ділянки. Приміром, об'єкт будівництва «Будинок садибного типу з господарськими будівлями та спорудами» відповідає коду ДКБС 1110.3 «Будинки садибного типу», який можна будувати на земельній ділянці з цільовим призначенням 02.01 «для будівництва і обслуговування житлового будинку, господарських будівель і споруд (присадибна ділянка)». У випадку такої відповідності зазначену перевірку буде пройдено успішно. У разі невідповідності система зафіксує ризик.

Перевіряється також поверховість (висотність) запроєктованого будинку і його відповідність параметрам, визначеним у містобудівних умовах та обмеженнях (МУО) тощо. Загалом Додаток 2 до Постанови № 681 містить 26 критеріїв перевірки різних аспектів поданого документа, кожен з яких має свої особливості відповідно до обраного типу послуги. Усі ці критерії «зашиті» в алгоритми системи. Якщо жоден із критеріїв ризику не спрацьовує – документ отримує зелене світло для автоматичної реєстрації.

Перевірка відповідності відбувається завдяки синхронізації відомостей з Державного земельного кадастру та їх зіставлення з кодом Державного класифікатора будівель і споруд (ДКБС), що зазначається у документах, поданих замовником будівництва. Співвідношення кодів ДКБС та цільового призначення земельної ділянки визначено у додатку 3 до Постанови № 681.

Отже, автоматична реєстрація документів можлива лише за виконання встановлених умов, що гарантують законність ухвалення рішення без участі людини. Якщо ж система виявить невідповідності або потенційні порушення – вона переводить розгляд у ручний режим або навіть блокує операцію. Це своєрідний електронний фільтр, який забезпечує базовий контроль дотримання будівельних норм та правил.

Перші результати впровадження ризик-орієнтованого підходу є обнадійливими. Виключення людського фактора за низького рівня ризику не лише прискорює надання послуги, а й мінімізує можливості для зловживань з боку служ-

бовців. Як свідчить міжнародний досвід, цифровізація дає змогу значно звузити поле для корупції. За даними Світового банку, перехід на електронні дозволи в середньому скорочує кількість процедурних кроків та взаємодій на 30 %, що зменшує «точки дотику» між заявником і чиновником [10]. В онлайн-режимі також суттєво скорочуються строки: якщо глобально середній час на отримання будівельного дозволу становив ~168 днів, то за умови прозорої електронної процедури його можна знизити до ~114 днів, а окремі лідери (наприклад, Республіка Корея) досягли показника менш ніж 86 днів [10]. Організація економічного співробітництва та розвитку (OECD) оцінює, що з впровадженням централізованих і відстежуваних електронних процедур надходження від зборів за дозвільні документи можуть зрости на 25–30 % (за рахунок кращого обліку та зменшення тіньових платежів) [10]. Найголовніше – зникає ґрунт для хабарів: в одній із громад Латинської Америки після запровадження електронної системи ліцензування випадки вимагання неправомірної вигоди з боку посадовців знизилися на 74 %, а з боку посередників – на 85 % [10].

Україна в цьому контексті робить лише перші кроки, проте теж демонструє позитивний ефект. Автоматична реєстрація дозвільних документів для об'єктів з низьким рівнем ризику вже усуває суб'єктивний фактор під час ухвалення рішення. Це підвищує довіру забудовників та громадян до системи, адже рішення (наприклад, про реєстрацію повідомлення) приймається не в кабінеті чиновника, а об'єктивно – згідно з алгоритмом, що діє однаково для всіх. Зрозуміло, що для подальшого розширення практики автоматичного надання послуг потрібно постійно вдосконалювати алгоритми та розширювати обсяг даних, доступних системі. Чим більше перевірок система зможе робити автоматично і чим повніші масиви інформації вона матиме (про проєктну документацію, кваліфікацію виконавців, результати інспекцій тощо), тим більшу частку послуг можна буде надавати без участі посадовців. Наразі автоматично реєструються найбільш стандартизовані документи (типові повідомлення, декларації для об'єктів незначного класу наслідків тощо). У майбутньому коло таких документів розширюватиметься паралельно з підвищенням «інтелекту» системи.

Водночас важливо врахувати застереження фахівців: алгоритми електронної системи мають підкріплюватися чіткими нормами права. Якщо закон чи постанова недостатньо детально регулює підстави відмови або параметри перевірки, це може створити прогалини, якими скористаються недобросовісні учасники. Отже, цифровізація вимагає постійного коригування нормативної бази. Законодавець вже зробив кроки у цьому напрямі, прирівнявши електронні дані до паперових (наприклад, у законі впроваджено саме поняття Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва, визначено її статус і основні принципи функціонування). Однак потрібен і детальніший підзаконний регламент роботи алгоритмів – щоб усі рішення системи мали однозначне правове обґрунтування.

Хоча наша країна є однією з перших у впровадженні автоматизованих будівельних послуг, корисно розглянути досвід інших держав. Як показують порівняльні дослідження, ключовими факторами успіху цифровізації є політична воля, централізація рішень та врахування масштабів країни. Північна Македонія, наприклад, ще у 2013 р. повністю перевела процес отримання будівельних дозволів в електронну форму. Подача заяв там обов'язково здійснюється онлайн через єдиний національний портал, і паперова альтернатива відсутня. Натомість у Німеччині станом на 2024 р. цифровий формат подання документів хоча і запроваджується, але залишається лише опцією – паралельно продовжують діяти традиційні паперові процедури [11]. Як зауважує дослідниця С. Гайцер (S. Heitzer), Німеччині складніше досягти швидких результатів через федеральний устрій та велику кількість учасників процесу. 16 федеральних земель країни фактично розробляють власні електронні рішення, що уповільнює загальний прогрес. Для порівняння, у невеликій централізованій Македонії будівельний дозвіл було цифровізовано «єдиним вікном» для всієї держави, що виявилось ефективнішим [11]. Цей приклад демонструє, що інституційні фактори (централізація vs. децентралізація, масштаб системи) впливають на темпи цифровізації.

Водночас, незалежно від моделі державного устрою, успіх діджиталізації визначається і вибором правильної стратегії. Німеччина намагалася одразу оцифрувати сотні адміністративних послуг (згідно із Законом про онлайн-доступ 2017 р., планувалося до кінця 2022 р. перевести в цифру 575 послуг, включно з будівельними дозволами). Ця «велика» стратегія виявилася надто амбітною і не була виконана у строк [11]. Натомість досвід Македонії та інших країн підказує доцільність поетапного підходу: спочатку цифровізувати одну дуже важливу послугу (дозвіл на будівництво), відпрацювати механізми, а тоді поширювати успіх на інші сфери. Україна фактично пішла саме таким шляхом, зосередившись спершу на реформуванні містобудівних процедур – і сьогодні цей напрям є флагманом цифровізації у публічних послугах.

Згідно зі звітом Світового банку Doing Business 2020, одним із найефективніших підходів до надання дозволів на будівництво визнано електронну систему Естонії та Сінгапуру, які забезпечують подання документів і моніторинг статусу онлайн, скорочуючи терміни надання послуг до кількох днів [12].

Ще один урок іноземного досвіду – не тримати «паперову» дублюючу систему довше, ніж це об'єктивно потрібно. Звичайно, на перехідний період паралельне існування паперового і електронного каналів надання послуг неминуче, адже не всі громадяни одразу пристосовуються до онлайн-формату. Проте, як слушно зазначають експерти, подвійні структури вимагають подвоєних ресурсів [11]. Якщо країна визначила цифровий курс, то після певного часу треба повністю переводити ті чи інші адмінпослуги у цифру, залишаючи для людей без

навичок користування комп'ютером можливість отримати допомогу, але не зберігаючи повноцінно стару систему. Український портал «Дія» вже демонструє успіхи у напрямі «digital only» для багатьох послуг, і в будівельній сфері, ймовірно, також буде поступово зроблено вибір на користь виключно електронної взаємодії.

Висновки. Впровадження Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва стало одним із ключових факторів цифрової трансформації будівельної галузі України. Ця система дала змогу значно підвищити ефективність, прозорість і доступність адміністративних послуг у сфері будівництва. Заявники тепер мають гнучкість у виборі способу отримання послуг (через портал або ЦНАП), що робить сервіси зручнішими та більш адаптивними до потреб різних користувачів.

Запровадження ризик-орієнтованого підходу до розгляду документів і поява автоматичної реєстрації заяв з низьким рівнем ризику дали змогу усунути людський фактор у частині процедур. Це мінімізує можливості для зловживань і суттєво знижує корупційні ризики. Перший досвід автоматичного надання послуг підтверджує, що за дотримання встановлених критеріїв система працює надійно, надаючи дозволи оперативно та об'єктивно.

Попри вже досягнуті результати, цифровізація в будівельній сфері залишається динамічним процесом, що відкриває нові можливості для вдосконалення адміністративних послуг, особливо в умовах масштабного відновлення країни після війни. Подальше впровадження цифрових рішень має супроводжуватися оновленням нормативно-правової бази, аби забезпечити легітимність електронних процедур і врахувати всі потенційні виклики (захист даних, кібербезпека, технічні збої тощо). Важливо також інвестувати в технологічну підтримку системи і підвищення цифрової грамотності учасників будівельного процесу – від чиновників до працівників забудовників та інших учасників містобудівельної діяльності.

Міжнародний досвід підтверджує: цифрова трансформація здатна оживити галузь, зробити її прозорою, швидкою і підзвітною. Україна вже демонструє ефективність такого підходу, інтегруючи найкращі практики електронного урядування у будівництві. У перспективі це сприятиме не лише покращенню якості послуг і довіри громадян до інституцій, але й формуванню нової моделі публічного управління – більш відкритої, інноваційної та стійкої до корупційних ризиків. Цифровізація містобудування – це не разова акція, а постійне завдання, яке відтепер супроводжуватиме розвиток галузі. В умовах неперервного прогресу технологій держава має продовжувати поступ у напрямі «цифрового будівництва», щоб забезпечити сталий розвиток і безпечне середовище для життя громадян.

Динамічний розвиток ЄДЕССБ привів до покращення ризик-орієнтованого підходу, завдяки якому система класифікує документи за рівнями ризику (низький, середній, високий, критичний), що дає змогу застосовувати відповідні типи процедур реєстрації та контролю, включно з автоматичним блокуванням сумнівних випадків.

Завдяки алгоритмам автоматичної реєстрації документів для об'єктів з низьким рівнем ризику виключається людський фактор, що мінімізує можливості для зловживань і сприяє зниженню рівня корупції. Попри вже досягнуті результати, цифровізація в будівельній сфері залишається динамічною та відкриває нові можливості для вдосконалення адміністративних послуг, зокрема в умовах повоєнного відновлення, а подальше впровадження цифрових рішень супроводжується оновленням нормативно-правової бази, що забезпечує легітимність і стабільний розвиток цифрових сервісів у будівництві.

Цифровізація сфери містобудування в Україні демонструє ефективність як інструмент модернізації публічного управління. Вона сприяє прозорості, скороченню термінів надання послуг і підвищенню довіри громадян до державних інституцій. Водночас для забезпечення подальшого успішного функціонування електронної системи необхідне постійне оновлення нормативної бази, технологічна підтримка та адаптація до нових викликів.

Список використаних джерел

1. Ляшко О. Б. Надання адміністративних послуг у сфері містобудування: результати соціологічного дослідження. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 4. С. 117–121. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2014_4_28
2. Гарат М. Р. Відповідальність за адміністративні правопорушення у сфері містобудівної діяльності: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2023. 265 с.
3. Сенькін О. О., Клименко А. С. Реформування містобудівної діяльності як складової захисту національних інтересів України. *Наукові перспективи*. 2023. № 4. С. 152–161.
4. Туровець Ю. М. Цифровізація надання адміністративних послуг у сфері будівництва *Університетські наукові записки*. 2021. № 1(79). С. 91–99.
5. Апанасенко К. І. Щодо забезпечення реалізації цінностей безпеки і збереження культурної спадщини через призму чинних і законопроектних норм містобудівного законодавства. *Економіка та право*. 2024. № 2. С. 27–41.
6. Про регулювання містобудівної діяльності: Закон України від 17.02.2011 р. №3038-VI. *Відомості Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3038-17#Text>
7. Деякі питання забезпечення функціонування Єдиної державної електронної системи у сфері будівництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 23 червня 2021 р. № 681. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/681-2021-%D0%BF#Text>
8. Деякі питання здійснення дозвільних та реєстраційних процедур у будівництві в умовах воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 червня 2022 р. № 722. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/722-2022-%D0%BF#Text>

9. Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо спрощення здійснення деяких процедур у сфері будівництва: Постанова Кабінету Міністрів України від 4 лютого 2025 р. № 117. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117-2025-%D0%BF#Text>
10. Policy Recommendations: Digital Permitting and E-Government Measures to Advance the Post-COVID-19 Economic Recovery. *APEC Secretariat*. April 2022. URL: <https://www.apec.org/docs/default-source/publications/2022/4/policy-recommendations-digital-permitting-and-e-government-measures.pdf>
11. Heitzer S. One way or another: How local governments go digital (digitalization of the building permit process as an example). Eureka by Eurac Research (Blog). 06.06.2024. URL: <https://www.eurac.edu/en/blogs/eureka/one-way-or-another-how-local-governments-go-digital>
12. Doing Business 2020: Comparing Business Regulation in 190 Economies. *World Bank*. Washington, DC. 2020. URL: <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/32436>

Yaroslav Bliakharskyi, Dmytro Belinskyi. Digitalization of Services in the Construction Sector: Legal and Organizational Aspects

The article presents a comprehensive analysis of modern approaches to the digitalization of administrative services in the construction sector in Ukraine. The main focus is placed on the operation of the Unified State Electronic System in the Construction Sector (USESCS), which plays a key role in reforming the industry and ensuring transparency, efficiency, and the reduction of corruption risks. The article highlights the legal and regulatory foundations for the creation and use of the USESCS, particularly the provisions of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 681, which establishes the procedure for providing administrative services through the electronic system.

The principles of automatic provision of administrative services – without the involvement of officials – are examined, specifically in the context of registering notifications on the commencement of construction works and declarations of readiness of construction objects for operation, provided that the submitted data comply with legal requirements. Significant attention is given to the technical and organizational support of the system's operation, including its structural components such as the Construction Activity Register, the electronic user account, the public portal, and other integrated resources.

The author provides a detailed analysis of the mechanisms for automatic information processing and verification based on risk assessment, the level of potential threat, and other criteria. The article also emphasizes the possibility of receiving services through the «Diia» portal or Administrative Service Centers (CNAPs), which expands citizens' access to construction-related services.

Legal regulation adaptation to the needs of the digital environment is addressed, as well as the challenges associated with the implementation of digital technologies, particularly in terms of personal data protection, integration with other state systems, and improving digital literacy among participants in the construction process.

In conclusion, the article underscores that the implementation of automated procedures in urban planning is an essential step toward building an effective public governance model in the context of Ukraine's post-war recovery.

Keywords: administrative services, digitalization, construction, public governance, USESCS, automatic registration, e-government.

Волкович Олена Юрійівна,
кандидатка юридичних наук, доцентка кафедри
цивільного та кримінального права і процесу
Чорноморського національного університету
імені Петра Могили, м. Миколаїв

ІСТОРИЧНА РОЛЬ ГОСПОДАРСЬКОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ БАЛАНСУ ІНТЕРЕСІВ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Стаття присвячена достатньо актуальним питанням історичної ролі Господарського кодексу України в економічному та господарському секторі відносин. Досліджено баланс інтересів суб'єктів господарювання, вивчено передові здобутки зарубіжних країн, проаналізовано історичні передумови часів Стародавнього Риму, що мали вплив на такі відносини. На той час відносини у сфері економіки прийнято було регулювати двома провідними кодифікованими актами: Господарським кодексом України та Цивільним кодексом України. Цей досвід Україна запровадила у 2003 р., використавши досвід провідних європейських країн, які доволі вдало, динамічно поєднували таку практику.

Під час повномасштабного вторгнення росії на територію України прослідковується тенденція до зміни деяких законодавчих основ ведення бізнесу. Згодом Уряд виніс пропозиції щодо корегування господарської діяльності: було прийнято рішення щодо запровадження в дію Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб». Через воєнну агресію частина господарських судів вимушена була переміститися в інші міста для більш безпечної реалізації функцій судової системи. Деякі автори-теоретики, цивілісти підтримують думку, що можна запровадити новачку щодо ліквідації господарських судів, у зв'язку з чим передбачити об'єднання судів першої та другої інстанції із приєднанням розгляду справ ще господарського циклу. Така новачка, на нашу думку, є вкрай не допустима, оскільки «міксування» відносин господарського та цивільного характеру при місцевих судах призведе до деградації стандартів судочинства, яке демонструють господарські суди, в тому числі з дотриманням процесуальних строків. Однозначно, треба вивчати такі питання більш досконало, оскільки досвід провідних європейських держав є вкрай актуальним, зваженим та по-свідомим.

Ключові слова: Господарський кодекс України, баланс інтересів, саморегулювання економіки, суб'єкти господарювання, приватні відносини, державні відносини.

Постановка проблеми. Господарський кодекс України (ГКУ) був одним із центральних нормативно-правових актів, що регулював правовий статус суб'єктів господарювання, встановлював правила ведення підприємницької діяльності, забезпечував баланс між інтересами держави, різними публічними та місцевими органами, фізичним та юридичними особами. Невипадково відбулося введення в дію двох провідних кодексів, а саме: Господарського кодексу України (далі – ГК України) [1] та Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) [2], підготовлених на основі Концепції судово-правової реформи, які весь час орга-

нічно доповнювали один одного. Їх введення в дію відбулося одночасно, а саме 1 січня 2004 р. Весь період часу двома кодексами відбувалося регулювання економіки держави, в судовій практиці учасники господарських відносин здобули певний досвід і відпрацювали алгоритм такої взаємодії. Актуальною тезою у передмові до Науково-практичного коментаря Господарського кодексу України зазначено: під час вирішення питання «чи застосовувати в тій чи іншій конкретній ситуації норму Господарського чи Цивільного кодексу» варто виходити з фундаментальних принципів «пріоритету спеціального закону перед законом загальним – *lex specialis derogate generali*» [3, с. 12]. Так, базовими принципами господарювання виступали тези, закріплені у ст. 5 ГК України, що правовий господарський порядок в Україні мав формуватися на основі оптимального поєднання ринкового саморегулювання економічних відносин суб'єктів господарювання та державного регулювання макроекономічних процесів [1].

Аналіз публікацій, у яких започатковано вирішення цієї проблеми. Питаннями правового регулювання господарських відносин та відносин вивчення економічної складової господарювання присвятили свої наукові доробки такі автори: О. А. Беляневич [4], О. М. Вінник [5; 6], С. М. Грудницька [7; 8], Б. В. Дервянко [8; 9], В. В. Джуль [10], Д. В. Задихайло [11; 12], Г. Л. Знаменський [13; 14], В. К. Мамутов [15; 16; 17], О. П. Подцерковний [18; 19], В. С. Щербина [20] та ін. Ці науковці-господарники досліджували ідею необхідності розробки, прийняття та належного функціонування господарського законодавства на основі історичного та зарубіжного досвіду, що мало вплив на його всебічний розвиток з поглибленням у визначені сфери діяльності. Друга група авторів мала акцент на дослідження саме економічної складової господарських відносин, що передбачає спрямованість саме до цивільно-правового сектору господарювання: А. С. Довгерт [21; 22], О. О. Кот та А. Б. Гриняк [23], І. В. Спасибо-Фатєєва [24] та ін.

Часто погляди різних груп авторів роками мають дискусійний характер, іноді виникали доволі гострі суперечки навколо цих питань, тому ця проблема потребує більш ґрунтовного та зваженого підходу з використанням досвіду більш економічно розвинених країн. Наразі є різні наукові погляди на питання щодо застосування аналогії закону у господарському праві та господарському судочинстві. Деякі автори стверджують, що аналогія закону не припустима і тим самим суперечить принципу законності, підтверджуючи той факт, що саме суд може вчиняти лише ті дії в межах процесу, які передбачено законом, і саме юрисдикція суду є нечіткою, але у практичній діяльності суди часто застосовують аналогію закону, що підтверджено у нормах ГК України [25, с. 203].

Мета статті – провести ґрунтовний правовий аналіз на базі вивчення вже існуючого європейського досвіду окремих зарубіжних країн, а саме окремих кодифікованих актів комерційних, торгових (економічних) кодексів, і об'єктивно

з'ясувати конструктивність чи деструктивність у позиціях певних груп вчених щодо актів кодифікованого законодавства, які покликані регулювати відносини економіки, та винести власні пропозиції щодо такого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Прибічники поєднання класичних та сучасних економічних теорій підтримують думку про неможливість функціонування ринкової економіки без державно-владного втручання чи публічно-правового регулювання. Основоположні економічні закони потребують супроводження у сфері правового забезпечення. Наразі характер законодавства цієї сфери повинен бути спеціалізованого характеру. Інша група вчених вітчизняної економіки активно підтримує напрям регулювання в цій сфері на основі положень цивільного законодавства, роблячи акцент на прибирання норм чинного господарського законодавства. Цей другий напрям, на нашу думку, є необґрунтованого характеру, що потребує вивчення, переосмислення. Для більшого вивчення цієї проблематики доцільно звернутися до історичного генезису цих правових категорій, а саме зародження економічних відносин у давні часи.

У великій кількості розвинених країн, що прагнули адаптації системи романо-германської правової системи права, відносини в економіці з давніх часів створювалися за допомогою двох груп законів. Відповідно ці акти давнього часу мали більш просту природу, ніж сучасні. У часи Давнього Риму існувала система класичних цивільних законів, які мали розповсюдження та вплив на всю територію імперії, мали територіальні кордони. Багато джерел пострадянських часів мали вплив на студентську свідомість через тезу щодо історії держави і права та основи римського права, що усе законодавство Давнього Риму, яке не мало зв'язок із управлінням державою, а також вчиненням правопорушень та злочинів, має відношення до цивільного законодавства. Варто зазначити, що вага самих актів цивільного законодавства однозначно перебільшується (наприклад, дигести Юстиніана), а відповідно роль актів конкурентного, торгового, транспортного, ремісницького законодавства (книга Епарха, що була поширена у Східно-Римській імперії (Візантії)) чомусь значно применшувалися, хоча вони мали вагомий вплив.

На формування учень про римське право чинила вплив пострадянська ідеологія, ці положення чітко закріпилися у підручниках, перейшли у спадок українських авторів. Так, на нашу думку, поділ римського права на приватне та публічне має характеристику спрощеної системи регулювання. Варто зазначити, що найбільшого поширення набуло рецеповане римське право. Зокрема, правові категорії, як-от «контакт», «зобов'язання», «приватна власність», «корпорація» та ін. запозичення з римського приватного права мають трактування у сучасному розумінні в більшості країн світу [26, с. 11]. В основу сучасної системи романо-германського права закладено тлумачення римського права. Цей напрям

обраний як модель більшістю держав світу, не оминуло це і Україну. Ми вважаємо, що право поділяти на приватне та публічне є вкрай необґрунтованим. Зазвичай це можуть бути інтереси певних суб'єктів держави, учасників відносин в економіці та громадян, осіб. Отже, хоч проблеми періодизації є сферою зацікавлення історії права та держави, дослідження питання становлення, правової природи окремих інститутів приватного (та і публічного) права вимагає звернення до конкретних періодів у розвитку римського права [27, с. 20]. На нашу думку, був доволі непередбаченим той факт, що так звані економічні відносини за неточним трактуванням системи права Давнього Риму було спрямовано до сфери регулювання так званого приватного права. До цієї ж сфери регулювання було віднесено і відносини з приватними інтересами, що виникають та існують між членами родини, між колегами та сусідами з питань успадкування тощо. Зокрема, доцільно акцентувати на тенденції активності впливу римського права на українські відносини під час переходу України до ринкової системи економіки.

Так, зазвичай відносини в економіці спрямовані на досягнення як приватних інтересів їх учасників (отримання прибутку, розширення обсягів та асортименту виробництва, вихід на нові ринки тощо), так і на досягнення публічних інтересів усього суспільства та держави (забезпечення економічної незалежності держави, забезпечення внутрішніх потреб у певній продукції, подолання проблем зайнятості населення, фінансування соціальної сфери, державного апарату, наукових досліджень тощо). З часом внаслідок еволюції цих відносин із ХХ ст. у сфері економіки останні мають перевагу над першими. Тому нормативні акти, які регулюють відносини в економіці, відрізняються від актів, що регулюють відносини більшою мірою приватних інтересів (сімейні відносини, шлюбні, відносини у межах спільного співмешкання та ін.).

У часи пізнього середньовіччя виник термін «дуалізм приватного права» як необхідність виправдання існування різного характеру законів, що регулювали економічні відносини. Цим було пояснене одночасне існування у державі цивільного кодексу (який в основному регулював відносини приватного характеру, торгового, економічного, комерційного, підприємницького), та господарського кодексу (який регулював саме відносини щодо публічно-правових інтересів, що виникали безпосередньо з так званими суб'єктами економіки). У випадках відсутності такого кодексу його роль мали виконувати нормативні акти законодавчого або підзаконного характеру.

Специфічними рисами цивільного та кримінального законодавства є чіткість їх обмеження політичними, географічними кордонами держави; більшою мірою це законодавство має ґрунтуватися на менталітеті народу, звичаїв, традицій. До особливих рис господарського (економічного, торгового, підприємницького тощо) законодавства треба віднести доволі виокремлений інтернаціональний

характер і подібність із відповідним законодавством сусідніх країн та цілих регіонів. Така подібність має пояснення через однакові стандарти якості, вимоги до виробництва, торгівлі, транспортування, необхідність в одноманітності вирішення спорів між учасниками економічних відносин із різних держав тощо.

Щодо періодизації існування терміна «дуалізму приватного права» варто зазначити, що у XIX ст. цей напрям знайшов виявлення в одночасному функціонуванні у Франції, німецьких землях, Італії, Бельгії, Нідерландах, Швейцарії, Японії та деяких інших країнах разом із цивільними і торгових або економічних кодексів (зокрема у XX ст. в одночасному функціонуванні в СРСР із господарських питань на рівні усієї держави, а також в одночасному функціонуванні у США на рівні окремих штатів актів цивільного законодавства і на рівні усієї держави Зразкового комерційного кодексу США, на основі якого з 1952 р. розробляється та ухвалюється господарське законодавство кожного штату [28]). Так ситуація є цілком обґрунтованою і не потребує додаткового трактування. Можна чітко задекларувати факт про те, що не можуть відносини за участі великих транснаціональних корпорацій, банків, бірж, страховиків та перевізників регулюватися тим самим законодавством, що і відносини між подружжям (фізичними суб'єктами), батьком та сином, сусідами по будинку чи під'їзду та ін. Відносини у сфері економіки мають значну кількість, а навіть і переважну більшість різноманітності публічних інтересів, за характером є більш складними, ніж відносини за участі людей (громадян, підданих або фізичних осіб за термінологією сучасної цивілістичної науки). Тому і законодавство, яким вони регулюються, має бути більш складним і комплексним.

В Україні розпочинає діяльність із 30-х рр. XIX ст. система арбітражного судочинства, з 2001 р. під назвою саме господарського судочинства, завданнями якої виступає вирішення спорів в економічній сфері. Особливістю діяльності та функціонування такої системи була відсутність конкретного регулятора матеріального права за наявності кодексу процесуального права. Для порівняння, у сфері цивільного права, а тим паче за наявності кримінального, таку ситуацію важко уявити. У переважній більшості зарубіжних країн також діє система комерційних (арбітражних, господарських тощо) судів, а на міждержавному рівні міжнародні комерційні арбітражі, що вирішують спори між суб'єктами економіки різних держав та між самими державами. Проте це не є аргументом для противників регулювання відносин в економіці ГК України.

Наразі ситуація в державі сьогодні є вкрай нестабільною через атаки ворогом території України. Деякі суб'єкти починають поступово «дестабілізувати» ситуацію всередині країни через прийняття або, навпаки, скасування необхідного правового підґрунтя складових відносин (йдеться про рішення влади щодо скасування Господарського кодексу України). Причину скасування, що виступа-

ла вагомим аргументом проти подальшої дії ГК України, часто обґрунтовують так: «із двома кодексами нас Європа не зрозуміє». Ця теза була запущена в усній формі одним із представників народного депутата і певними суб'єктами влади. Для порівняння врахуємо досвід європейських країн, які мають комерційні кодекси і вважаються процвітаючими країнами (Франція, ФРН, Іспанія, Португалія, Австрія, Люксембург, Латвія, Ліхтенштейн, Словаччина, Туреччина, Естонія); Господарський (економічний) кодекс (Королівство Бельгія); Підприємницький кодекс (Республіка Казахстан (29 жовтня 2015 р.)). Так, у Бельгії у 2013 р. прийнято саме об'ємний Господарський кодекс (Code de droit économique), обсяг якого передбачає 18 книг. За структурою він дуже подібний до ГК України, має загальні засади господарської діяльності, загальний статус компаній, положення про конкуренцію, захист прав споживачів, безпеку продуктів та послуг; господарські контракти, електронну комерцію, банківську справу і фінанси, право промислової власності, провадження у спеціальних комерційних судах тощо [29]. Також доцільно зробити аналіз Казахстанського кодексу, що займає статус одного з перших кодексів такого виду, без урахування українського на території колишнього СРСР. Ще доцільно згадати європейські країни, в яких сьогодні відносини в економіці регулюються на основі цивільних кодексів (Італія, Нідерланди, Швейцарія, російська федерація). У цих країнах і відносини між людьми, і відносини між суб'єктами економіки регулюються спеціальним законодавством на основі норм доволі великих за обсягом, а тому відносно незручних у користуванні цивільних кодексів. Практики, економісти і юристи із цих держав доволі часто нарікають на незручності у застосуванні положень, цивільних кодексів для регулювання відносин в економіці

Отже, за результатами короткого екскурсу із правового забезпечення світового рівня щодо господарського, комерційного кодексів, за останнє десятиліття було прийнято саме кодекси у Франції (2007), Туреччині (2012), Казахстані (2015), що стало поштовхом для нового етапу економічного зрушення цих країн. Також важливим є той факт, що, наприклад, у Німеччині діє система оновлень чинного законодавства – Німецьке торгове уложення 1900 р., яке в сучасних офіційних і неофіційних перекладах іменується більш широко – як Комерційний кодекс. Значну кількість норм щодо публічної звітності, захисту конкуренції та забезпечення свободи руху капіталів до нього було включено на початку 2000-х р. у зв'язку з процесами євроінтеграції.

Крім європейських держав, сьогодні поряд із цивільними власні господарські (торгові, комерційні тощо) кодекси мають США, Японія, Бразилія, Марокко, Макао, Сирія, Туніс, Республіка Корея та інші. Доволі влучним прикладом такого регулювання відносин в економіці та значним за обсягом є кодекс – акт Великої Британії. Країна-засновник системи англосаксонського права, в якій від-

сутня єдина класична (у вигляді єдиного документа чи книги) конституція, має велике писане джерело права – Акт про компанії (Companies Act), остання редакція від 2006 р. якого містить 1 300 секцій, що включають статті, зміст яких налічує понад 59 сторінок [30].

Ініціатори декодифікації в Україні визначають, що європейські кодекси є нормами виключно приватного права, на противагу ГК України. Ми вважаємо цю думку необґрунтованою, що підтверджують адміністративні та кримінальні положення цих кодексів, положення про ведення реєстрів, безпеку продукції, захист конкуренції, ліміт цін, транспортні правила тощо. Прикладом слугує Комерційний кодекс Франції, де є розгалужені положення про адміністративну та кримінальну відповідальність за достовірність публічної звітності корпорацій. У комерційних кодексах Латвії (2002) та Естонії (1995) детально врегульовано адміністративний порядок ведення та використання державного реєстру компаній, публічні вимоги щодо звітності відповідно до вимог Європейського Союзу тощо.

На основі ґрунтовного аналізу європейської та світової господарської практики і норм законодавства, якими регулюються відносини в економіці, сміливо можна спростувати тезу групи українських вчених про необґрунтовану невідповідність функціонування господарського (економічного, комерційного тощо) кодексу європейським традиціям права. Сьогодні у понад 11 європейських країн та Туреччині успішно функціонують комерційні кодекси. Навіть у країнах англосаксонської системи права займає провідне місце комерційний кодекс США та великий за обсягом Акт про компанії (Великої Британії). Республіка Казахстан у 2015 р. стала другою державою на пострадянському просторі, в якій відносини в економіці регулюються спеціальним кодифікованим актом. також більш ніж 100 років діє торговий кодекс у Японії [31].

Ми повинні уважно вивчати історію та позитивний досвід запровадження комерційного (торгового, господарського тощо) кодексу держав-членів ЄС, заздалегідь зважувати всі «за» і «проти» такої позиції, оскільки наслідки скасування Господарського кодексу України можуть виявитися з часом і потягнути дуже велику кількість суспільних відносин у прірву, спричинивши неминучі наслідки – хаос, деструктивні впливи на різні сфери господарських відносин. Аргументом вагомості ГК України є статистична інформація у цифрах: цей кодекс мав застосування 80 % у господарських справах. Цей кодекс входив у топ-30 найбільш популярних законів на сайті Верховної Ради України, далеко випереджаючи Бюджетний та Митний кодекси, Правила дорожнього руху.

Варто зазначити, що пропозиція внесення законопроекту № 6013 була реалізована у 2021 р. перед повномасштабним вторгненням, тому зміст цього нормативного акту суттєво віддалений від потреб війни. До речі, наслідки прийнят-

тя Проекту Закону № 6013 були багаторівневого характеру [32]. На першому етапі – викликає недовіру інформація про примусовий спосіб перетворення будь-яких юридичних осіб у товариства та суцільна відмова від термінології «підприємство», «господарське», «суб'єкт господарювання». Цікаво, що ці терміни доволі часто використані в Основному Законі, у ст. 13, 46, 78, 86, 104, 120, 142, 143 тощо, в тому числі у контексті компетенції Президента України, Верховної ради України, Уряду, народних депутатів, територіальних громад. Масштаб потенційної дестабілізації правової системи стає зрозумілим, якщо врахувати застосування поняття підприємництва та господарювання у сотнях тисяч нормативно-правових актів. А все тому, що авторам більш імпонує назви «товариство» та «підприємництво».

За результатами математичних підрахунків фахівці Національної академії правових наук України дійшли висновку, що витрати бізнесу на відповідний процес реорганізації та ліквідації перевищують 3 млрд грн. Саме в цю частину витрат входять питання ліквідації та реорганізації 200 тис. приватних підприємств, 8 тис. колективних підприємств, 11 тис. дочірніх підприємств, 3,3 тис. підприємств громадських організацій та ще приблизно 20 тис. підприємств інших форм, які не є товариствами.

У межах критики з боку прибічників цивілістичної доктрини поняття «право господарського відання» викликає значне невдоволення. Проте замість пропозицій щодо логічних змін до чинного ГК України висловлюються вимоги про повне й категоричне скасування цієї норми. Йдеться про те, що уся господарська діяльність у державному та комунальному секторі економіки перейдуть на рівень звичайного закону замість кодифікованого акту. Цей процес тільки ускладнює вирішення питання, ніби штучно створює нові колізії у праві, що породжуватиме формування нових, дрібних законів, які створюють плутанину. Розробники Проекту Закону № 6013 не запропонували концепції вдосконалення порядку управління публічною власністю. Пропозиція щодо перетворення 3 тисяч державних підприємств у товариства (корпоратизація) входить у пряму суперечність із «Політикою державної власності», яка була затверджена у листопаді 2024 р., та «Plan for the Ukraine Facility», затвердженим Урядом у травні 2024 р. для отримання фінансування країн-донорів у 50 млрд доларів. Зокрема, у «Plan...» 130 разів згадано поняття «підприємство», а також він забезпечує абсолютну корпоратизацію державних компаній. Серед 104 державних підприємств, що залишилися у державній власності, лише 14 матимуть організаційну форму товариства. За «Політикою державної власності» державні підприємства будуть трьох видів, в тому числі унітарні, які безпосередньо керуються Урядом. Такий підхід може привести до тотальної корпоратизації, що не є позитивним аспектом економічної діяльності країни. Але наразі, діяльність Уряду передбачає прий-

няття Закону України «Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період» від 09.01.2025 [33], який визначає правові та організаційні засади діяльності юридичних осіб та окремих організаційно-правових форм, тому будемо пильно спостерігати за тенденціями сучасного державного та корпоративного сектору економіки.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, доцільно сконцентрувати увагу навколо того, що доцільно все ж таки визнати, що Господарський кодекс України мав певні застарілі норми, дефініції, які часто дублювали норми чинного ЦК України, оскільки ці акти було прийнято в один період. Прослідковується успішна тенденція адаптації норм господарського кодифікованого акту, юристи-практики змогли успішно виробити певний алгоритм такої діяльності. Варто переглянути питання щодо відмови від права «господарського відання» та «оперативного управління», тобто речових прав, які є базою для розуміння державних (публічних) органів, організацій, підприємств та установ. Ця відмова тягне за собою наслідки, зокрема відмову від особливостей правового режиму державного майна і перехід державних органів, організацій у статус приватного права (що не завжди є коректним та функціональним в окремих сферах діяльності).

Обов'язковим залишається питання щодо процедури державної реєстрації суб'єкта господарювання через певні державні сервіси. Питання приватизації мають часто провокаційний характер для роздержавлення майна, виникає тінізація незаконного збагачення на ґрунті таких відносин. Також війна змінює структуру, характер економіки, оскільки кожен місяць призводить до додаткових втрат економічного потенціалу, фізичного та людського капіталу, ринків збуту. Тому вкрай необхідно вести послідовну політику щодо пошуків оптимальних механізмів за умови багаторічної підтримки європейських партнерів, всебічного вивчення позитивного досвіду в аналогічних питаннях.

Список використаних джерел

1. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 №436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18–22. Ст. 144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 26.04.2025).
2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 26.04.2025).
3. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / В. І. Андрейцев та ін.; за заг. ред. В. К. Мамутова. Національна академія правових наук України; Відділення екологічного, господарського, аграрного права. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 687 с.
4. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 592 с.

5. Вінник О. М. Приватні та публічні інтереси, їх роль і відображення в господарському праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2001. № 5. С. 11–13.
6. Вінник О. М. Господарські відносини в умовах цифровізації та їх правове регулювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 5. С. 56–62.
7. Грудницька С. М. Конституційні основи господарської правосуб'єктності підприємств: поняття і структура господарського інституту. *Часопис адвокатури України*: електронне видання. 2010. Вип. 3. С. 8.
8. Деревянко Б. В., Грудницька С. М. Державне регулювання функціонування промислово-фінансових груп у сфері підприємницької діяльності: монографія / за ред. М. К. Галянтича. Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва, 2005. 176 с.
9. Деревянко Б. В. Статус суб'єктів господарського права, які надають та отримують послуги у сфері освіти. *Наука і правоохорона*. 2011. № 4. С. 223–227.
10. Джунь В. Про співвідношення Цивільного і Господарського кодексів у регулюванні відносин у сфері підприємництва: доп. на IV Всеукр. наук.-практ. конф. з питань кодифікації законодавства України. *Українське право*. 1997. Число 3(8). Київ: Укр. Правнича Фундація, 1997. С. 78–79.
11. Задохайло Д. В. Господарсько-правове забезпечення економічної політики держави. Харків: Юрайт, 2012. 311 с.
12. Задохайло Д. Правовий господарський порядок в Україні: десятирічний досвід конституційно-правового забезпечення. *Вісник академії правових наук*. № 3. Харків: Право, 2006. С. 143–153.
13. Знаменський Г. Л. Господарський кодекс України: концептуальний задум і реалії законотворення. *Юридична Україна*. 2003. № 5. С. 17–23.
14. Знаменський Г. Л. Кодифікація і гармонізація економічного законодавства. *Юридичний вісник України*. 2003. 20–26 вересня.
15. Мамутов В. К. Досвід окремої кодифікації та інкорпорації господарського та цивільного законодавства. *Юридична Україна*. 2003. № 2. С. 9–12.
16. Мамутов В. Господарський кодекс в системі правового забезпечення економіки в Україні. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 203–215.
17. Мамутов В. К., Дутов М. М. Господарський кодекс: процес освоєння. *Вісник господарського судочинства*. 2005. № 5. С. 119–124.
18. Подцерковний О. П. Від торгового права до господарського: періодизація галузевого розвитку. *Актуальні проблеми держави і права*: зб. наук. праць. Вип. 48. Одеса: Юридична література, 2009. С. 295–303.
19. 10 років застосування Господарського кодексу України: сучасний стан та перспективи вдосконалення кодифікації: зб. доповідей наук-практ. конф. (м. Київ, 14 листоп. 2014 р.) / гол. ред. кол. О. П. Подцерковний. Одеса: Юридична література, 2014. 400 с.
20. Щербина В. С. Суб'єкти господарського права: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 264 с.
21. Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27–41.
22. Довгерт А. С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–67.
23. Кот О. О., Гриняк А. Б. Господарський кодекс України: скасувати, не можна залишити. *Нове українське право*. Вип. 1. 2023. С. 11–19.

24. Спасибо-Фатеева І. В. Узгодження колізій Цивільного та Господарського кодексів України. *Вісник Центру комерційного права*. 2004. С. 10.
25. Дяченко С., Онорфей В. Застосування аналогії закону та аналогії права у господарському процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 4. С. 201–204.
26. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручник. 2-ге вид. Київ, 2009. 528 с.
27. Федущак-Паславська Г. М. До питання про періодизацію історії розвитку римського права. Право – Місцеве самоврядування – Економіка. Бидгосько-Львівський випуск. *Студії з права, адміністрації та управління Університету Казимира Великого в Бидгощі*. 2016. № 9. С. 19–28.
28. Uniform Commercial Code 1952. URL: <https://www.jstor.org/stable/794263>
29. Подцерковний О. П. Кодифікація економічного законодавства – вдосконалення на основі закордонного досвіду і аналізу вітчизняного застосування. *Голос України*. 13.04.2006. URL: <https://www.golos.com.ua/article/267038>
30. Companies Act 2006. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/46/contents>
31. Japanese Commercial Code: Act № 48 of March 9. 1899. URL: <https://www.japaneselawtranslation.go.jp/en/laws/view/4293/en>
32. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період від 09.09.2021 № 6013: Проект Закону України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707
33. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: Закон України від 09.01.2025. *Голос України*. 27.02.2025. № 40.

Olena Volkovych. Historical role of the Commercial Code of Ukraine in ensuring the balance of interests of business entities

The article is devoted to the rather topical issues of the role of the Commercial Code of Ukraine in the economic and business sector of relations, examines the balance of interests of business entities, studies the best practices of foreign countries, and analyzes the historical background of the times of Ancient Rome which had an impact on such relations. Today, in our country, economic relations are regulated by two leading codified acts: The Commercial Code of Ukraine and the Civil Code of Ukraine. Ukraine introduced this experience in 2003, using the experience of leading European countries that have successfully and dynamically combined this practice.

During the full-scale invasion of Ukraine by Russia, there is a tendency to change some of the legislative framework for doing business. The first step was to reduce the tax burden as a step towards social adaptation during the external aggression affecting all spheres of life, and then to return to the issue of increasing tax rates to accumulate the budget and implement state functions. A large number of businesses were forced to cease operations due to massive shelling of the border areas of Ukraine and the forced occupation of parts of the south and east of our country. Some commercial courts were forced to move to other cities to ensure the safety of the judicial system. Some theoretical and civil law authors support the idea that it is possible to introduce an innovation to liquidate economic courts, and in this regard, to provide for the merger of courts of first and second instance with the addition of consideration of cases of the economic cycle. In our opinion, such an innovation is extremely unacceptable, since the “mixing” of commercial and civil relations in local courts will lead to a degradation of the standards of legal proceedings demonstrated by commercial courts, including compliance with procedural deadlines. Clearly, it is necessary to study such issues more thoroughly, as the experience of leading European countries is extremely relevant, balanced and consistent.

We emphasize the position that there are several approaches to resolving this issue. Some researchers and experts believe that there was a certain contradiction between the provisions of the

Civil Code and the Commercial Code, and proposed abolishing the latter and introducing a corresponding provision that would regulate commercial matters. Others believe in the advisability of modernizing outdated provisions of the commercial codified act through the mechanism of modernizing the code, removing certain contradictions in the provisions by harmonizing them with other legislative acts. It would be advisable to take measured steps to optimize the legislation, since, as a result of multifaceted turbulence, it is not so much external factors as internal ones that influence the expediency of revising the legal field, namely in the context of economic regulation.

Keywords: *Commercial Code of Ukraine, balance of interests, self-regulation of the economy, business entities, private relations, public relations.*

УДК 346.52

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.9

Катеренюк Володимир Володимирович,

здобувач ступеня доктора філософії

Донецького національного університету імені Василя Стуса

<http://orcid.org/0009-0008-7549-577X>

СТРУКТУРА КОМПЛАЄНС-КОНТРОЛЮ ТА МЕХАНІЗМ ЙОГО ЗДІЙСНЕННЯ

Статтю присвячено дослідженню окремих аспектів механізму корпоративного комплаєнс-контролю з метою розкриття його змісту як складника системи правового забезпечення господарської діяльності. На основі аналізу зв'язку з загальним поняттям комплаєнсу визначено місце комплаєнс-контролю в системі корпоративних відносин, охарактеризовано ключові елементи для його ефективного впровадження. Обґрунтовано, що корпоративний комплаєнс і корпоративний комплаєнс-контроль займають важливе місце в системі корпоративного управління суб'єктів господарювання, зокрема господарських товариств. Зазначено, що зв'язок між цими поняттями є концептуально значущим, оскільки впливає на визначення елементів, необхідних для впровадження механізму корпоративного комплаєнс-контролю. В механізмі корпоративного комплаєнс-контролю виділено елементи, на які цей механізм спирається, та елементи, через які він здійснюється. Першу групу елементів складають об'єкти, суб'єкти, нормативно-правова основа, результати, а другу – форми, методи, засоби реалізації такого контролю. Надано характеристику та конкретизовано всі елементи механізму корпоративного комплаєнс-контролю. Встановлено, що об'єкт корпоративного комплаєнс-контролю охоплює два складники, а саме: поведінку працівників, органів управління, власників суб'єкта господарювання, їхні рішення та дії; зміст внутрішніх нормативних актів суб'єкта господарювання, в яких закріплюються конкретні вимоги до поведінки, дії та рішення названих осіб суб'єкта господарювання. Обґрунтовано, що корпоративний комплаєнс-контроль здійснюється через форми, які відображають зовнішню форму та організаційний спосіб його реалізації; методи, які є способами здійснення контролю і можуть комбінуватися в межах певної форми, і засоби, тобто безпосередні інструменти здійснення контролю, вибір яких переважно залежить від застосованих методів комплаєнс-контролю.

Ключові слова: *верховенство права, дотримання норм, господарська діяльність, господарське товариство, контроль, корпоративне управління, корпоративні відносини, механізм, правовий порядок, управління ризиками.*

Постановка проблеми. Виокремлення корпоративного комплаєнсу стало результатом постійного розвитку та ускладнення законодавчих вимог щодо здійснення господарської діяльності в Україні. За твердженнями фахівців, корпоративний комплаєнс є однією з найбільш поширених практик, які запроваджуються в український бізнес [1]. Отримання позитивних результатів корпоративного комплаєнсу значною мірою залежить від ефективного комплаєнс-контролю. Водночас питання, що постають під час його запровадження, кожен суб'єкт господарювання розв'язує самостійно, і для цього потрібне чітке розуміння механізму комплаєнс-контролю та його складників.

Масив правових норм щодо комплаєнсу зосереджено в податковому, банківському, страховому законодавстві, у нормативно-правових актах, що регулюють діяльність на ринках капіталу та організованих ринках. Водночас офіційне визначення поняття корпоративного комплаєнс-контролю відсутнє, а норми щодо здійснення такого контролю залишаються на рівні локального регулювання суб'єктів господарювання. Виняток становлять окремі галузі, зокрема діяльність банків і торгівля цінними паперами, де спеціальні органи (НБУ, НКЦПФР) розробили галузеві нормативно-правові акти, що містять елементи механізму комплаєнс-контролю.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання корпоративного комплаєнсу та комплаєнс-контролю порушувалися в юридичній науці. Так, М. Можаровський назвав корпоративний комплаєнс серед необхідних будь-якому суб'єкту господарювання видів комплаєнсу, О. Ковалишин сформулював визначення цього поняття, А. Мулик аналізувала питання корпоративного банківського комплаєнсу [2, с. 142; 3, с. 71; 4, с. 162–188]. У роботах Н. Москаленко, Н. Пацурії, Т. Швидкої та ін. також частково розкрито ці питання. Однак теоретичне осмислення механізму корпоративного комплаєнс-контролю потребує більш ґрунтовного дослідження цього питання.

Викладене підтверджує актуальність обраної теми дослідження.

Завданням цього дослідження є теоретичне обґрунтування та визначення змісту механізму корпоративного комплаєнс-контролю як складника системи правового забезпечення господарської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Для належного дослідження механізму корпоративного комплаєнс-контролю доцільно проаналізувати його зв'язок із загальним поняттям комплаєнсу, визначити його місце в системі корпоративних відносин, охарактеризувати ключові елементи його ефективного впровадження.

Огляд наукових підходів до визначення поняття комплаєнсу подано, зокрема, у працях А. Коршун, М. Можаровського, Л. Примостки та її співавторів [2; 5; 6]. Їх аналіз свідчить про еволюцію поглядів та формування усталених підходів до розуміння поняття комплаєнсу. Так, О. Неізнана визначила комплаєнс

як сукупність вбудованих у кожен бізнес-процес організації функцій, що спрямовані на дотримання внутрішніх стандартів ведення бізнесу, корпоративної етики, законодавчих вимог, що мають за мету досягнення найвищої ефективності фінансово-господарської діяльності [7, с. 269]. В. Гура запропонував системне розуміння комплаєнсу як відповідності діяльності підприємства, його внутрішньої політики, правил і процедур законодавству, морально-етичним нормам ведення бізнесу, контролю за усіма процесами та здійснення комплаєнс-ризик менеджменту в системі боротьби з корупцією та зміцнення економічної безпеки [8]. А. Коршун зосередилася на ознаках комплаєнсу як окремої категорії, назвавши серед них: забезпечення дотримання зовнішніх вимог та внутрішніх документів організації (бізнес-стратегій, рішень органів корпоративного управління), а також покращення рівня корпоративної (комплаєнс-) культури компанії (культури дотримання професійних та етичних стандартів і принципів). У визначенні комплаєнсу дослідниця також зазначає його значення для формування корпоративної культури [5, с. 58–59].

Отже, для сфери господарювання ефект комплаєнсу полягає в забезпеченні верховенства права та укріпленні господарського правопорядку. До того ж спільною рисою наведених визначень є акцент на регулюванні поведінки працівників у межах діяльності суб'єктів господарювання (здебільшого господарських товариств як організацій корпоративного типу). Цей підхід узгоджується з офіційними дефініціями комплаєнсу. Так, у п. 22 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» визначено комплаєнс як постійний процес, що включає контроль за дотриманням працівниками надавача фінансових послуг (а у визначених випадках і надавача супровідних послуг) вимог внутрішніх документів, законодавства та інших обов'язкових норм.

Аналогічно, згідно з п. 24 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», комплаєнс є безперервним процесом, спрямованим на забезпечення та покращення виконання працівниками правил і процедур, що регулюють усі внутрішні процеси, пов'язані з діяльністю на ринках капіталу.

Огляд міжнародного досвіду, здійснений, зокрема, А. Коршун, також підтверджує ключове значення дотримання працівниками внутрішніх та зовнішніх норм як складника комплаєнс-системи [5, с. 57].

Контроль поведінки працівників, органів управління та власників суб'єкта господарювання, а також запобігання та протидія правопорушенням з їхнього боку, належать до об'єкта корпоративного комплаєнсу.

Термін «корпоративний комплаєнс» не має закріплення у законодавстві України, однак є відомим, поширеним та активно розробляється як теоретична категорія. Так, О. Ковалишин розуміє корпоративний комплаєнс як діяльність, пов'язану з контролем за дотриманням посадовими особами та працівниками

вимог законодавства й внутрішніх локальних актів нормативного і ненормативного характеру в господарських товариствах [3, с. 74]. М. Можаровський трактує корпоративний комплаєнс як комплекс заходів, визначених внутрішніми приписами суб'єкта господарювання, спрямованих на забезпечення відповідності його діяльності вимогам чинного законодавства та запобігання порушенням норм і правил з боку посадових осіб, а також на дотримання внутрішньої регламентації [2, с. 145]. На думку А. Мулик, корпоративний комплаєнс у банківській сфері – це діяльність уповноважених осіб щодо здійснення контролю за дотриманням вимог корпоративного законодавства та локальних актів банку посадовими особами органів управління, акціонерами й працівниками банку [4, с. 17]. Н. Пацурія аналізує комплаєнс у системі корпоративного управління страховика як систему внутрішнього контролю, базовану на дотриманні законодавства, виконанні положень локальних актів та професійних стандартів, що має на меті запобігання корпоративним конфліктам, належне виконання зобов'язань страховиком та підвищення ефективності його діяльності [9, с. 207].

Наведені наукові визначення також підтверджують значення корпоративного комплаєнсу в забезпеченні верховенства права і укріпленні господарського правопорядку. Водночас ці визначення мають спільну рису – акцент на необхідності дотримання особами, пов'язаними із суб'єктом господарювання, загальних і спеціальних норм, правил і процедур. Водночас ототожнення корпоративного комплаєнсу виключно з контролем видається обмеженим. Контроль, хоч і є ключовим елементом комплаєнсу, не охоплює всі його функції. Звуження поняття комплаєнсу до контрольної функції унеможлиблює включення до нього інших заходів – організаційних, етичних, антикорупційних, інформаційних – які також є важливими інструментами забезпечення відповідності діяльності вимогам права і стандартів [5, с. 58].

У цьому контексті слушною є думка А. Мулик щодо структури корпоративного комплаєнсу як сукупності компонентів, політик і процедур, що дозволяють забезпечити дотримання всіх внутрішніх і зовнішніх вимог, законів і стандартів у всіх аспектах діяльності суб'єкта господарювання [4, с. 65]. Такий підхід дає змогу створити системний механізм управління ризиками, сприяти формуванню позитивної ділової репутації підприємства та забезпечити його стійкість у конкурентному середовищі.

Корпоративний комплаєнс і корпоративний комплаєнс-контроль займають важливе місце у системі корпоративного управління господарських товариств. В українському правовому полі визначення цього поняття подається, зокрема, в законах України «Про державне регулювання ринків капіталу та організованих товарних ринків» та «Про фінансові послуги та фінансові компанії». З їх положень випливає, що корпоративне управління – це система відносин, які виника-

ють між учасниками, органами управління юридичної особи та іншими заінтересованими особами з приводу функціонування організаційної структури та механізмів досягнення цілей суб'єкта господарювання.

Необхідність законодавчого врегулювання поняття корпоративного управління обумовлена запозиченням позитивного зарубіжного досвіду, зокрема концепції *respondeat superior* (лат. «нехай відповідає старший»), відповідно до якої принципал (наприклад, роботодавець чи керівник) несе відповідальність за дії свого агента. Цей підхід набув широкого практичного застосування у правових системах США та Великої Британії. На міжнародному рівні базові принципи корпоративного управління були схвалені Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) у 1999 р., з подальшим їх розвитком у контексті специфіки окремих галузей господарювання.

Тісний зв'язок між корпоративним управлінням та комплаєнсом підтверджується як практиками, так і дослідниками. Так, Н. Пацурія справедливо зазначає, що комплаєнс є невід'ємною складовою загальної системи корпоративного управління [9, с. 207]. Деякі інші називають комплаєнс-контроль принципом або елементом корпоративного управління, вигода від впровадження якого перевищує ризики, які виникають за його відсутності [10, с. 107]. Цей взаємозв'язок є концептуально значущим, оскільки впливає на визначення всіх елементів, необхідних для впровадження цього механізму.

В тлумачному словнику наведено декілька визначень слова «механізм», із яких заслуговують на увагу такі, як внутрішня будова, система чого-небудь; сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та інше явище [11, с. 695]. Під час дослідження конкретних механізмів контролю автори зазначають, що механізм є сукупністю елементів, необхідних для забезпечення можливості здійснення певного виду діяльності, зокрема контролю [12, с. 31]. У дослідженнях юридичного спрямування здебільшого склад механізму правового регулювання включає правові норми, юридичні факти, правовідносини, акти реалізації та застосування права [13, с. 48].

Беручи до уваги викладені положення, пропонується в механізмі корпоративного комплаєнс-контролю виділяти елементи, на які цей механізм спирається, та елементи, через які цей механізм здійснюється. Першу групу елементів складають об'єкти, суб'єкти, нормативно-правова основа, мета і результати, а другу – форми, методи, засоби реалізації.

Наповненню змістом названих елементів механізму корпоративного комплаєнс-контролю сприятимуть положення вищезгаданих законів України щодо внутрішнього контролю, а також досвід практиків у цій сфері. Практики описують корпоративний комплаєнс-контроль як невід'ємний складник корпоративного управління, що здійснюється з метою забезпечення відповідності діяльно-

сті суб'єкта господарювання вимогам законодавства, внутрішнім політикам та етичним стандартам. Здійснення такого контролю охоплює моніторинг правомірності управлінських рішень, запобігання зловживанням, підвищення прозорості бізнес-процесів. Він також відіграє роль у системі управління ризиками, забезпечуючи баланс інтересів акціонерів, працівників та інших стейкхолдерів. Отже, корпоративний комплаєнс-контроль сприяє втіленню принципів належного корпоративного управління і правовому забезпеченню діяльності суб'єкта господарювання [1; 14].

У широкому розумінні під об'єктами комплаєнс-контролю розуміються фактичні зони ризику господарської діяльності суб'єкта господарювання, які потребують уваги, розроблення і закріплення відповідних процедур, спрямованих на мінімізацію таких ризиків. Кожен суб'єкт господарювання самостійно визначає такий перелік з урахуванням особливостей діяльності, її цілей та визначених напрямів розвитку [1].

За такого підходу об'єкт корпоративного комплаєнс-контролю можна конкретизувати з урахуванням змісту понять корпоративного управління та корпоративного комплаєнсу. Отже, безпосереднім об'єктом названого комплаєнс-контролю виступає **поведінка працівників, органів управління**, власників суб'єкта господарювання, їхні рішення та дії, які мають оцінюватися на предмет правомірності і добросовісності. Ще одним об'єктом контролю потрібно виділяти **внутрішні нормативні акти**, щодо яких контролюється відповідність вимогам законодавства, професійним стандартам та правилам поведінки у разі їх наявності, оскільки в таких актах закріплюються конкретні вимоги до поведінки, дій та рішень названих осіб суб'єкта господарювання. Такий підхід до об'єкта корпоративного комплаєнс-контролю дає змогу не лише реагувати на наявні комплаєнс-ризиків, але й діяти превентивно.

Щодо суб'єктів корпоративного комплаєнс-контролю, то варто погодитися з тим, що ефективність комплаєнсу досягається шляхом залучення до цього процесу **працівників, органів управління**, власників суб'єкта господарювання, тобто всіх пов'язаних з суб'єктом господарювання осіб [15]. Водночас ступінь їх залученості буде різним залежно від функціональної ролі кожної особи. Правильний розподіл функцій між цими суб'єктами дасть змогу забезпечити **ефективний комплаєнс-контроль**, створити систему стримувань і противаг, знизити ризики правопорушень і підвищити культуру доброчесності суб'єкта господарювання. Наприклад, у господарському товаристві розподіл функціональних ролей щодо здійснення корпоративного комплаєнс-контролю можна представити так: наглядова рада формує загальну політику комплаєнсу та забезпечує стратегічний контроль; виконавчі органи та посадові особи впроваджують політику корпоративного комплаєнсу у підрозділах, несуть відповідальність за їх дотри-

мання на практиці; корпоративний секретар відповідає за ефективну поточну взаємодію товариства з акціонерами, іншими інвесторами, підтримання ефективної роботи ради директорів або наглядової ради тощо; працівники дотримуються внутрішніх правил та повідомляють про порушення комплаєнсу. Водночас суб'єкти господарювання можуть прийняти рішення про введення спеціальної посади, наприклад, комплаєнс-офіцера або комплаєнс-менеджера, або створення у своїй структурі окремого підрозділу внутрішнього аудиту, управління ризиками та контролю за дотриманням норм, з метою виконання функцій з управління комплаєнс-програмою, координації моніторингу і розслідувань, розробки внутрішніх процедур. Як стверджують деякі автори, на сучасному етапі констатується зростання кількості комплаєнс-офіцерів, котрі відповідають за розробку та впровадження стратегій корпоративного комплаєнсу суб'єктів господарювання [4, с. 66], а в літературі досліджуються можливі моделі організації служби комплаєнсу, зокрема в банках [16]. Так, згідно з Законом України «Про банки і банківську діяльність», підрозділ контролю за дотриманням норм (комплаєнс) визначено другим рівнем внутрішнього контролю банку (ст. 44).

Нормативно-правова основа корпоративного комплаєнс-контролю складається з норм корпоративного законодавства, законодавства щодо здійснення певного виду господарської діяльності, локальних нормативно-правових актів, зокрема внутрішніх регламентів, кодексів етики та/або кодексів корпоративної поведінки, стратегій управління, правил і процедур, за якими здійснюються внутрішні процеси господарської діяльності тощо.

В механізмі корпоративного комплаєнс-контролю важливим є чітке формулювання очікуваних результатів. Ними можуть бути своєчасне виявлення, аналіз і подолання ризиків, запобігання правопорушенням, убезпечення від корпоративної відповідальності тощо.

Форми, методи та засоби контролю як елементи, через які здійснюється корпоративний комплаєнс-контроль, мають бути пов'язаними та взаємодоповнюючими. Форми корпоративного комплаєнс-контролю відображають організаційний спосіб його реалізації. Серед них можна виділити попередній, поточний та наступний; внутрішній і зовнішній; превентивний, викривальний та коригувальний комплаєнс-контроль. Під методами комплаєнс-контролю потрібно розуміти способи здійснення перевірок відповідності поведінки працівників, органів управління, власників суб'єкта господарювання установленим правилам. Прикладами методів є аналіз (порівняльний, аналіз відповідності тощо), моніторинг, оцінювання комплаєнс-ризиків, анкетування персоналу, інтерв'ювання, аудит операцій, перевірки тощо [1, 14, 15]. Методи можуть комбінуватися в межах однієї форми контролю. **Натомість засоби комплаєнс-контролю** є інструментами його здійснення, вибір яких переважно залежить від застосовних методів комплаєнс-конт-

ролю. На практиці використовуються такі засоби: контрольні списки, спеціалізоване програмне забезпечення, внутрішні канали повідомлень про порушення, інтегровані системи обліку правочинів та господарських операцій, обробки скарг, звітування з визначених питань тощо.

Форми, методи та засоби як елементи механізму корпоративного комплаєнс-контролю можуть обиратися на основі норм відповідного національного законодавства, а також міжнародних стандартів, які визначають загальні принципи комплаєнс-практики у діяльності суб'єктів господарювання. До прикладу, стандарт ISO 37301:2021 «Система управління відповідністю – Вимоги з керівництвом по застосуванню» (Compliance management systems – Requirements with guidance for use), в якому містяться загальні принципи та рекомендації для організацій щодо розробки, впровадження та удосконалення системи комплаєнсу; оновлена версія COSO ERM 2020 рекомендації – «Комплаєнс-ризик менеджмент: застосування структури управління ризиками KOCO» (Compliance risk management: applying the COSO ERM framework), – підготовлена Комітетом спонсорських організацій комісії Тредвей. Правильний вибір форм, методів і засобів у механізмі корпоративного комплаєнс-контролю забезпечить його комплексність і результативність, що має основне значення для підвищення рівня корпоративного управління та зниження правових і репутаційних ризиків суб'єкта господарювання.

Висновки. Структура механізму корпоративного комплаєнс-контролю складається з елементів, на які цей механізм спирається (зокрема об'єкти, суб'єкти, нормативно-правова основа, результати контролю), та елементів, через які цей механізм здійснюється (тобто форми, методи, засоби реалізації такого контролю).

В об'єкті корпоративного комплаєнс-контролю доцільно виділяти два складники: **поведінку працівників, органів управління**, власників суб'єкта господарювання, їхні рішення та дії щодо відповідності критеріям правомірності і добросовісності, а також зміст **внутрішніх нормативних актів суб'єкта господарювання, в яких** закріплюються конкретні вимоги до поведінки, дій та рішень названих осіб суб'єкта господарювання, щодо їх відповідності вимогам законодавства, професійним стандартам та встановленим правилам поведінки.

Суб'єктами здійснення корпоративного комплаєнс-контролю з різним ступенем залученості є **працівники, органи управління**, власники суб'єкта господарювання. До спеціальних суб'єктів здійснення такого контролю належать комплаєнс-офіцер або комплаєнс-менеджер, окремий структурний підрозділ внутрішнього аудиту, управління ризиками та контролю.

Корпоративний комплаєнс-контроль здійснюється через форми, які відображають зовнішню форму та організаційний спосіб його реалізації; методи, які є способами здійснення контролю і можуть комбінуватися в межах певної форми,

і засоби, тобто безпосередні інструменти здійснення контролю, вибір яких переважно залежить від застосовних методів комплаєнс-контролю.

Список використаних джерел

1. Подолін М. Для чого потрібен комплаєнс на підприємстві: ключові аспекти, виклики та поради. *Юридична газета online*. 2024. 4 грудня. URL: <https://surli.cc/fajedp>
2. Можаровський М. Ю. Теоретико-правовий аналіз визначення понять «комплаєнс» та його видів. *Право.ua*. 2021. № 2. С. 139–148. URL: <https://rikinstitute.com/wp-content/uploads/2021/10/compliance-mozharovskij.pdf>
3. Ковалишин О. Р. Корпоративний комплаєнс: правове запозичення через практики суб'єктів господарювання. *Актуальні проблеми держави і права*. 2019. Вип. 83. С. 69–76. URL: <https://hdl.handle.net/11300/13105>
4. Мулик А. К. Комплаєнс у сфері банківської діяльності (господарсько-правовий аспект): дис. ... д-ра філософії спец. 081 – право. Київ, 2024. 271 с.
5. Коршун А. Щодо визначення поняття «комплаєнс» і його характерних ознак у сфері господарювання. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2023. № 5. С. 55–60. DOI: 10.17721/1728-2195/2022/5.124-9.
6. Примостка Л., Краснова І., Стрільчук Ю. Комплаєнс: сутність, міжнародні стандарти та перспективи розвитку для банків України. *Herald of Khmelnytskyi National University. Economic Sciences*. 2025. № 2. С. 150–158. DOI: 10.31891/2307-5740-2025-340-23.
7. Неізнестна О. В. Дослідження практики комплаєнсу страхових компаній України. *Актуальні проблеми економіки*. 2017. № 3. С. 267–273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ape_2017_3_32
8. Гура В. Система комплаєнс як спосіб подолання корупції. *Економіка та суспільство*. 2023. № 52. DOI: 10.32782/2524-0072/2023-52-77.
9. Пацурія Н. Комплаєнс-контроль у системі корпоративного управління страхових компаній. *Право України*. 2021. № 6. С. 196–210.
10. Москаленко Н. В. Теоретичні аспекти запровадження комплаєнс-контролю в Україні. *Економічний вісник. Серія: Фінанси, облік, оподаткування*. 2018. Вип. 2. С. 106–112. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ehsfat_2018_2_17
11. Словник української мови: в 11 томах. Том 4: І–М / ред. тому: А. А. Бурячок, П. П. Доценко. 1973. 840 с.
12. Коломієць Т. А., Матвієнко П. Д. Принципи як елемент механізму контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 2(2). С. 31–42. URL: <https://surl.lu/udhuix>
13. Куракин О. М. Структура механізму правового регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. II, т. 1. С. 46–49.
14. Кравченко М. Комплаєнс-політика компанії: що має включати? *Сайт ЛІГА:ЗАКОН*. 2024. 13 червня. URL: <https://surl.li/xiyweo>
15. Комплаєнс-контроль. Що це і навіщо? *Сайт ЛІГА:ЗАКОН*. 2024. 24 травня. URL: <https://ligazakon.net/blog/Komplans-kontrol-Shcho-tse--navshcho->
16. Шелудько С. А. Правова природа комплаєнсу та його архетипи в банківських установах. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 7. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.03.29.

Volodymyr Katereniuk. The Structure of Compliance Control and the Mechanism for its Implementation

The article is devoted to the study of certain aspects of the mechanism of corporate compliance control with the aim of providing a theoretical foundation and revealing its substance as a component of the legal framework for business activity. The research analyzes its relationship with the general concept of compliance, defines its place within the system of corporate relations, and characterizes the key elements necessary for its effective implementation. It is demonstrated that corporate compliance and corporate compliance control hold an important position in the corporate governance system of business entities, particularly commercial companies. It is noted that the connection between these concepts is of conceptual significance, as it influences the definition of all elements required for the implementation of the corporate compliance control mechanism. Within this mechanism, a distinction is made between the elements on which it relies and the elements through which it is carried out. The first group includes objects, subjects, the regulatory and legal framework, and outcomes; the second group comprises forms, methods, and tools of implementation. All elements of the corporate compliance control mechanism are characterized and specified. It is established that the object of corporate compliance control encompasses two components: (1) the behavior, decisions, and actions of employees, management bodies, and owners of a business entity; and (2) the internal regulations of the business entity, which set out specific requirements for the conduct, actions, and decisions of the persons. It is substantiated that corporate compliance control is carried out through forms that reflect the external and organizational aspects of its implementation; methods, which are the means of conducting control and may be combined within a particular form; and tools, which are the direct instruments of control, with their selection primarily depending on the methods of compliance control employed.

Keywords: *judicial discretion, compliance with regulations, business activity, commercial company, control, corporate governance, corporate relations, mechanism, legal order, risk management.*

УДК 347.99:331.105.4:502.17

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.10

Кушнір Роман Сергійович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

**ГОСПОДАРСЬКА ПРОЦЕСУАЛЬНА ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ
ПРОФЕСІЙНИХ СПІЛОК В УМОВАХ ВПРОВАДЖЕННЯ
СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ СВІТОВОЮ СПІЛЬНОТОЮ**

У дослідженні висвітлено зміст і структурні елементи поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» професійних спілок як важливого компоненту процесуально-правового статусу цих суб'єктів на доктринальному й законодавчому рівні. Автором виявлено деякі проблемні питання за тематикою дослідження та розроблено пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання цих питань в умовах впровадження стратегії сталого розвитку світовою спільнотою.

У статті визначено, що сучасні профспілки є одними з активних провідників Цілей сталого розвитку у масштабах глобального світу, бо мета їх створення – здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів працівників, і саме вони виконують місію, пов'язану зі справедливим розподілом доходів, насамперед між роботодавцями і працівниками, безвідносно захищаючи право на гідну працю останніх.

Автором обґрунтовано, що професійним спілкам притаманна господарська процесуальна правосуб'єктність, яка є запорукою їх ефективної статутної діяльності, бо вона як обов'язковий компонент їх процесуально-правового статусу необхідна для захисту майнових й інших прав та інтересів цих суб'єктів як сторін господарського процесу у разі виникнення відповідних конфліктів.

У роботі узагальнено, що профспілкам як сторонам господарського процесу характерно те, що: вони стають учасниками господарської справи та ведуть процес у ній від свого імені (як позивач або відповідач); можуть брати участь у справі через представників; наділяються відповідним процесуально-правовим статусом із моменту відкриття провадження у справі; діють на захист власних прав та законних інтересів; кожна із сторін заінтересована у вирішенні спору на свою користь; їх правосуб'єктність допускає процесуальне правонаступництво; з приводу їх справи ухвалюється господарським судом рішення; на них поширюються усі правові наслідки законної сили судового рішення; вони несуть судові витрати тощо.

Автором аргументовано необхідність перейменувати ст. 44 ГПК України з «Процесуальна правоздатність та процесуальна дієздатність» на «Господарська процесуальна правосуб'єктність» і доповнити цю статтю новою нормою про процесуальну деліктоздатність, яка тісно пов'язана із дієздатністю та полягає у здатності нести відповідальність за вчинені правопорушення. Зазначене дасть змогу надати повну характеристику тріади елементів господарської процесуальної правосуб'єктності профспілок як складної юридичної властивості цих суб'єктів.

Ключові слова: господарська процесуальна правосуб'єктність, професійна спілка, захист прав, сторони господарських процесуальних відносин, господарський процес, правоздатність, дієздатність, деліктоздатність, сталий розвиток.

Постановка проблеми. Глобалізація у світі праці є незворотною, вона суттєво впливає на економіку усіх кран, на досягнення ними Цілей сталого розвитку [1]. Отже, в умовах впровадження сучасною світовою спільнотою концепції сталого розвитку виникає необхідність «підтягування» менш розвинених економічно країн до рівня передових держав через збалансування доходів різних верств населення і формування повноцінного середнього класу, насамперед серед працівників, який є основою для розвитку будь-якої економіки [2]. Роль професійних спілок, особливо на міжнародному рівні, у цьому процесі є надважливою, адже саме вони мають суттєвий вплив на ринку праці на справедливий розподіл доходів, насамперед між роботодавцями і працівниками, захищаючи право на гідну працю останніх. Саме профспілки наразі є одними з активних провідників Цілей сталого розвитку у масштабах глобального світу, бо мета їх створення – здійснення представництва й захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів працівників, насамперед членів профспілки [3]. Безвідносно, саме зазначені представництво і захист є основними напрямками статутної діяльності професійних спілок.

Проте господарська і фінансова діяльність професійних спілок, а також діяльність, що пов'язана із захистом у господарському судочинстві майнових прав та інтересів цих суб'єктів права, є також невід'ємними і значимими компонентами їх статутної діяльності, що регулюється положеннями ст. 34, 35 Закону

України «Про професійні спілки, їх і права і гарантії діяльності» від 15.09.1999 № 1045-XIV [4]. У цих положеннях зазначається, що з метою реалізації статутних завдань профспілок, які є юридичними особами, ними може здійснюватися необхідна господарська та фінансова діяльність шляхом надання безоплатних послуг, робіт, створення в установленому законодавством порядку підприємств, установ або організацій із статусом юридичної особи, формувати відповідні фонди, кредитні спілки. Позбавлення ж профспілок права власності, а також права володіння та користування майном, переданим їм у господарське відання, може мати місце лише за рішенням суду на підставах, визначених законами.

Господарська процесуальна правосуб'єктність є тим наріжним каменем, який дає змогу профспілці брати участь у господарському процесі як учаснику господарської справи, як стороні господарських процесуальних відносин. Дослідження змісту правового поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» завжди було в центрі уваги науковців-правознавців і фахівців-практиків, особливо в сучасних умовах розвитку, коли світова спільнота активно впроваджує в життя, в економіку стратегію сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику інституалізації господарської процесуальної правосуб'єктності учасників господарського процесу, зокрема профспілок, захисту їх майнових прав та інтересів, закріплення на законодавчому рівні правового статусу і процесуально-правового статусу професійних спілок досліджують у своїх працях такі вчені-правознавці та фахівці-юристи: В. Е. Беяневич [5], В. Ф. Опришко [6], Г. В. Осовий, П. М. Кондик [7], Г. О. Куртакова [8], Н. М. Полховська [9], І. В. Спасибо-Фатєєва [10] Н. С. Хатнюк, Н. Б. Побіянська [11]. Попри цінність наукових праць зазначених науковців-правників та фахівців-юристів, ця проблематика є малодослідженою в сучасних умовах впровадження стратегії сталого розвитку світовою спільнотою, чим і обумовлюється актуальність і своєчасність теми цієї роботи.

Метою статті є висвітлення змісту та структурних елементів поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» професійних спілок як важливого компоненту процесуально-правового статусу цих суб'єктів на доктринальному й законодавчому рівні, виявлення проблемних питань за тематикою дослідження і розробка пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання цих питань в умовах впровадження стратегії сталого розвитку світовою спільнотою.

Основні результати. Господарська процесуальна правосуб'єктність професійних спілок є запорукою їх ефективної статутної діяльності, бо вона, як обов'язковий компонент їх процесуально-правового статусу, необхідна для захисту майнових й інших прав та інтересів цих суб'єктів як сторін господарського процесу.

Далі необхідно з'ясувати різноманітні підходи до визначення поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» як на науково-правовому (доктринальному), так і на законодавчому рівні.

У спеціальній літературі у широкому розумінні процесуальна правосуб'єктність визначається як встановлена законом можливість бути суб'єктом процесуальних правовідносин, а поняття «правосуб'єктність» охоплює поняття «правоздатність», «дієздатність» та «деліктоздатність» [11, с. 145–146]. Різновид процесуальної правосуб'єктності – господарська процесуальна правосуб'єктність – визначається як здатність особи своїми діями здійснювати процесуальні права та нести обов'язки в господарському суді [12].

Також необхідно зазначити у пізнавальному аспекті дослідження, що до недавнього часу в доктрині господарського процесуального права процесуальна правоздатність і процесуальна дієздатність окремо не аналізувалися, ці два поняття замінялися поняттям «господарська процесуальна правосуб'єктність», а до 2003 р. – «арбітражна процесуальна правосуб'єктність» [11, с. 145–146].

Варто зауважити погляд В. Е. Беяневича, який наголошує, що сторони господарських процесуальних відносин повинні мати господарську процесуальну правоздатність і господарську процесуальну дієздатність. Під господарською процесуальною правоздатністю сторони розуміється здатність мати процесуальні права та обов'язки сторони у господарському процесі. Господарська процесуальна дієздатність визначається як здатність особи своїми діями набувати процесуальні права та нести обов'язки в господарському суді [5, с. 108]. Господарською процесуальною правоздатністю володіють усі фізичні особи-підприємці та юридичні особи на підставі їхнього права на судовий захист у господарському суді своїх прав і законних інтересів [5, с. 224].

Отже, все вищезазначене дає змогу зробити висновок, що професійні спілки також мають господарську процесуальну правоздатність і господарську процесуальну дієздатність, що дозволяють цим суб'єктам захищати свої права та інтереси, насамперед майнові, що підтверджує багаточисельна судова практика. Так, за рішенням Північного апеляційного господарського суду від 28.01.2020 у справі № 910/9126/19 відповідач Всеукраїнська професійна спілка працівників АТ КБ «Приватбанк» змогла довести правомірність прийняття рішення державною реєстраторкою Міністерства юстиції України Орел Юлією Сергіївною від 08.04.2019 № 158/19.4 «Про державну реєстрацію Всеукраїнської професійної спілки працівників АТ КБ “Приватбанк”», суд не скасував це рішення державної реєстраторки (не було законних підстав), дав змогу цій професійній спілці створитися й повноцінно здійснювати захист трудових прав та інтересів працівників АТ КБ “Приватбанк”, господарську та фінансову діяльність відповідно до ста-

тутних завдань, а також діяльність, що пов'язана із захистом у господарському судочинстві власних майнових прав та інтересів» [13].

За іншим позитивним судовим рішенням Господарського суду Одеської області від 22.04.2024 Одеська обласна організація профспілки працівників державних установ України захистила свої майнові права, стягнувши з Одеського квартирно-експлуатаційного управління заборгованість з відшкодування витрат електроенергії та витрат по водопостачанню і водовідведенню у розмірі 333 314,20 грн, а також витрат по сплаті судового збору у розмірі 3 314,20 грн. Суть справи полягала в тому, що на виконання умов договору № 171/22с від 08.11.2022 між Одеською обласною організацією профспілки працівників державних установ Одеським квартирно-експлуатаційним управлінням та військовою частиною N були укладені такі договори: № 413 від 26.09.2023 про відшкодування витрат за спожиту електричну енергію та за послуги з розподілу електричної енергії / перетікання реактивної енергії; № 441 від 07.11.2023 про відшкодування витрат з централізованого водопостачання та водовідведення, які були спожиті військовою частиною N. Усі ці витрати понесла Одеська обласна організація профспілки працівників державних установ, а обіцяного відшкодування цих витрат Одеським квартирно-експлуатаційним управлінням відповідно до вказаного договору не відбулося. Отже, завдяки господарському судочинству вдалося повернути профспілкові кошти [14]. І таких спорів вирішується у господарських судах багато, де профспілки завдяки своїй господарській процесуальній правосуб'єктності захищають власні права, і майнові також, що безпосередньо вплетені у права та інтереси всіх членів цієї профспілки.

Як вже вище зауважувалося, господарська правосуб'єктність є важливим компонентом процесуально-правового статусу професійних спілок – інакше кажучи, ці суб'єкти маючи її, користуються своїми процесуальними правами і обов'язками, лише будучи сторонами господарських процесуальних відносин.

Вчені-правознавці Н. С. Хатнюк, Н. Б. Побіянська слушно зауважують, що сторони у господарському процесі є юридично заінтересовані особи, матеріально-правовий спір між якими є предметом розгляду і вирішення у господарському судочинстві. Сторони господарського процесу повинні мати господарську процесуальну правоздатність і господарську процесуальну дієздатність, процесуальну (юридичну) заінтересованість. Ці науковці також зазначають, що для сторін господарського процесу характерно, що: 1) ними є особи, між якими виник спір про право; 2) вони ведуть процес у справі від свого імені; 3) з приводу їх справи ухвалюється господарським судом рішення; 4) на них поширюються усі правові наслідки законної сили судового рішення; 5) вони несуть судові витрати; 6) їх правосуб'єктність допускає процесуальне правонаступництво; 7) діють на захист власних прав та законних інтересів; 8) кожна із сторін заінтересована

у вирішенні спору на свою користь; 9) наділяються відповідним процесуально-правовим статусом із моменту відкриття провадження у справі; 10) можуть брати участь у справі через представників [11].

Для професійної спілки як для сторони господарського процесу характерні всі вищеперераховані ознаки, через які опосередковано характеризується господарська процесуальна правосуб'єктність цих суб'єктів.

Щодо визначення поняття «господарська процесуальна правосуб'єктність» на законодавчому рівні, то в Господарському процесуальному кодексі України законодавець цей термін, на жаль, не використовує. У ст. 44 «Процесуальна правоздатність та процесуальна дієздатність» ГПК України законотворцем надаються легітимні визначення основних елементів «господарської процесуальної правосуб'єктності», а саме:

«1. Усі фізичні і юридичні особи здатні мати процесуальні права та обов'язки сторони, третьої особи, заявника, боржника (процесуальна правоздатність).

2. Фізичні особи, які досягли повноліття, а також юридичні особи здатні особисто здійснювати процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (процесуальна дієздатність)».

Як вбачається, у ст. 44 ГПК України відсутня норма, що розкриває третій елемент тріади господарської процесуальної правосуб'єктності.

Висновки. За результатами проведеного дослідження сформульовано такі пропозиції та рекомендації:

1) сучасні профспілки є одними з активних провідників Цілей сталого розвитку у масштабах глобального світу, бо мета їх створення – здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів працівників, і саме вони виконують місію, пов'язану зі справедливим розподілом доходів, насамперед між роботодавцями і працівниками, безвідносно захищаючи право на гідну працю останніх;

2) професійним спілкам притаманна господарська процесуальна правосуб'єктність, яка є запорукою їх ефективної статутної діяльності, бо вона, як обов'язковий компонент їх процесуально-правового статусу, необхідна для захисту майнових й інших прав та інтересів цих суб'єктів як сторін господарського процесу у разі виникнення відповідних конфліктів;

3) профспілкам як сторонам господарського процесу характерно те, що: вони стають учасниками господарської справи та ведуть процес у ній від свого імені (як позивач або відповідач); можуть брати участь у справі через представників; наділяються відповідним процесуально-правовим статусом із моменту відкриття провадження у справі; діють на захист власних прав та законних інтересів; кожна зі сторін заінтересована у вирішенні спору на свою користь; їх правосуб'єктність допускає процесуальне правонаступництво; з приводу їх справи

ухвалюється господарським судом рішення; на них поширюються усі правові наслідки законної сили судового рішення; вони несуть судові витрати тощо;

4) проведений аналіз законодавства щодо господарської процесуальної правосуб'єктності профспілок, а також, враховуючи те, що процесуальна правосуб'єктність має три елементи (правоздатність, дієздатність та деліктоздатність), все це дає підстави винести пропозицію перейменувати ст. 44 ГПК України з «Процесуальна правоздатність та процесуальна дієздатність» на «Господарська процесуальна правосуб'єктність» і доповнити цю статтю новою нормою про процесуальну деліктоздатність, яка тісно пов'язана із дієздатністю та полягає у здатності нести відповідальність за вчинені правопорушення. Зазначене дасть змогу надати повну характеристику тріади елементів господарської процесуальної правосуб'єктності профспілок як складної юридичної властивості цих суб'єктів.

Запропонований автором системний підхід щодо дослідження господарської процесуальної правосуб'єктності профспілок дасть змогу значною мірою підвищити ефективність механізмів захисту прав цих суб'єктів, зокрема майнових. Однак авторське бачення вирішення наукового завдання у цьому дослідженні не є ідеальним та буде потребувати подальших наукових розвідок у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року: Резолюція, прийнята Генеральною Асамблеєю 25.09.2015. URL: <https://www.undp.org/uk/ukraine/publications/peretvorennya-nashoho-svitu-poryadok-dennyu-u-sferi-staloho-rozvytku-do-2030-roku>
2. Профспілки – провідники цілей сталого розвитку у глобальному світі. Прес-центр ФПУ. Офіційний вебпортал Федерації професійних спілок України. 19.03.2025. URL: <https://fpsu.org.ua/239-mkp-perr/15489-profspilki-providniki-tsilej-stalogo-rozvitku-u-globalnomu-sviti-2.html>
3. Кушнір Р. С. Щодо правового статусу професійних спілок України. *Матеріали VII Міжнародного молодіжного наукового юридичного форуму* (м. Київ, 16–17 травня 2024 р.). Київ: Національний авіаційний університет, 2024. С. 477–481.
4. Кушнір Р. С. Проблеми захисту у господарському судочинстві майнових прав професійних спілок у дискурсі їх статутної діяльності. *Академічні візії*. 2024. № 32. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1247>
5. Беяневич В. Е. Господарський процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент. Вид. третє. Київ: Видавництво «Юстініан». 2009. 872 с.
6. Опришко В. Ф. Чергове «одержавлення профспілкового майна». *Щотижнева загальнонаціональна правова газета: on-line версія*. 2020. № 5. URL: <https://yvu.com.ua/chergove-oderzhavlennya-profspilkovogo-majna-2/>
7. Осовий Г., Кондик П. Щодо правового статусу майна професійних спілок України. *Вісник АПСВТ*. 2018. № 4. С. 96–104.
8. Куртакова Г. О. Правовий статус профспілок у формування системи соціального партнерства в Україні. *Наукові праці Міжрегіональної Академії управління персоналом. Юридичні науки*. 2022. № 62. С. 34–43. DOI: 10.32689/2522-4603.2022.2.6.

9. Полховська Н. М. Правовий статус професійних спілок працівників правоохоронних органів: дис. ... д-ра філос. за спец. 081 – Право. Київ: Національна академія внутрішніх справ, 2024. 249 с.
10. Спасибо-Фатєєва І. В. Проблеми права власності профспілок. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 147–155.
11. Хатнюк Н. С., Побіянська Н. Б. Правові засади визначення правосуб'єктності сторін у господарському процесі. *Європейські перспективи*. 2021. № 4. С. 142–150.
12. Науково-практичний коментар до ГПК України від 26.09.2014. *Ligazakon*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/KK002494>
13. Рішення Північного апеляційного господарського суду від 28.01.2020 у справі № 910/9126/19. ЄДРСР. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87424929>
14. Рішення Господарського суду Одеської області від 22.04.2024 у справі № 916/571/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118703560>

Roman Kushnir. Economic procedural legal personality of Trade Unions in the context of the implementation of the Sustainable Development Strategy by the global community

The study highlights the content and structural elements of the concept of 'economic procedural legal personality' of trade unions as an important component of the procedural and legal status of these entities at the doctrinal and legislative levels. The author identifies some problematic issues related to the subject matter of the study and develops proposals for improving the legal regulation of these issues in the context of implementation of the sustainable development strategy by the international community.

The article determines that modern trade unions are one of the active promoters of sustainable development goals on a global scale, since the purpose of their establishment is to represent and protect labour, socio-economic rights and interests of employees, and it is they who carry out the mission related to fair distribution of income, primarily between employers and employees, without regard to protecting the right to decent work of the latter.

The author proves that trade unions are inherent in economic procedural legal personality, which is the key to their effective statutory activities, since it is an indispensable component of their procedural and legal status and is necessary to protect property and other rights and interests of these entities as parties to economic proceedings in the event of relevant conflicts.

The article summarizes that trade unions as parties to economic proceedings are characterized by the following: they become parties to an economic case and conduct proceedings in it on their own behalf (as a plaintiff or a defendant); may participate in the case through representatives; are endowed with the appropriate procedural and legal status from the moment the proceedings are initiated; act in defence of their own rights and legitimate interests; each party is interested in resolving the dispute in its own favour; their legal personality allows for procedural succession; and a court decision is made in their case.

The author argues that it is necessary to rename Article 44 of the CEP of Ukraine from 'Procedural legal capacity and procedural capacity' to 'Economic procedural legal personality' and to supplement this Article with a new provision on procedural tort capacity, which is closely related to capacity and consists in the ability to bear responsibility for committed offences. This will make it possible to provide a full description of the triad of elements of trade unions' economic procedural legal personality as a complex legal property of these entities.

Keywords: *economic procedural legal personality, trade union, protection of rights, parties to economic procedural relations, economic process, legal capacity, capacity to act, tort capacity, sustainable development.*

Степанова Тетяна Валеріївна,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри конституційного права та правосуддя
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
ORCID ID: 0000-0002-7419-0770

ПРАВО НА ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРОЦЕСУАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ УЧАСНИКІВ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ

У статті проаналізовано реалізацію права на отримання інформації як одного з ключових елементів процесуального статусу учасників судового провадження. Підкреслено, що це право є не лише складовою права на справедливий суд, гарантованого Конституцією України та міжнародними актами (зокрема, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини), а й необхідною умовою забезпечення рівності сторін, змагальності та ефективного доступу до правосуддя. Автор зазначає, що право на інформацію має бути реалізоване у процесуальних формах, і що це право, на відміну від обов'язків, не підлягає примусовому виконанню, проте його недотримання може призводити до негативних процесуальних наслідків. Приділено увагу функціонуванню Єдиної судової інформаційно-комунікаційної системи, яка забезпечує більш прозорий та оперативний обіг документів та можливість оперативного доступу до інформації по справі. Окремо проаналізовано специфіку реалізації права на інформацію в межах проваджень у справах про банкрутство. Автор наголошує, що кредитори, які не входять до комітету кредиторів, фактично виключені з доступу до інформації про хід справи, що створює нерівність між учасниками. Також досліджено практику ЄСПЛ, яка підтверджує, що несвоєчасне інформування особи про судові рішення може порушувати її право на доступ до суду. У статті підкреслюється важливість дотримання принципу правової визначеності під час поновлення строків на оскарження та необхідність законодавчого врегулювання цих питань. Автор доходить висновку, що право на отримання інформації є важливою складовою процесуально-правового статусу учасників судового процесу, однак має складну багаторівневу природу і залежить від місця учасника у справі та його поведінки в ході розгляду справи. Ефективна реалізація права на отримання інформації є основою справедливого судочинства, а держава повинна забезпечити рівні умови доступу до інформації для всіх учасників процесу. Практику ЄСПЛ з порушеного питання також можна вважати ustalеною, хоча і зараз виникають справи, які розглядаються Європейським судом з прав людини щодо права на отримання інформації, що вказує на актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: право на інформацію, захист прав людини, статус учасників процесу, судочинство, правові позиції ЄСПЛ, правосуддя, застосування практики ЄСПЛ при здійсненні правосуддя, банкрутство, неплатоспроможність.

Постановка проблеми. Актуальність теми дослідження зумовлена низкою правових, інституційних та практичних чинників, що впливають на ефективність здійснення правосуддя в демократичному суспільстві.

Насамперед варто зазначити, що право на доступ до інформації є фундаментальним елементом принципу справедливого судового розгляду, гарантованого Конституцією України та ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. До того ж відсутність належного доступу до інформації або затрим-

ка в її наданні суттєво ускладнює реалізацію інших процесуальних прав: права на захист, подання доказів, заперечення, участь у засіданнях, що створює передумови для порушення принципів змагальності, рівності сторін і забезпечення права на ефективний засіб правового захисту.

Українська правова доктрина ще не виробила єдиної, системної моделі процесуального забезпечення права на інформацію, а практика його реалізації часто є фрагментарною й нерівномірною в різних юрисдикціях.

Усе це обумовлює необхідність глибокого теоретичного осмислення реалізації права на отримання інформації в судовому процесі, що підтверджує високий рівень актуальності обраного напряму дослідження як з погляду правової науки, так і практики правозастосування.

Метою статті є дослідження теоретичних і практико-прикладних аспектів реалізації права на отримання інформації як важливої складової процесуально-правового статусу учасників судового процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливі питання досліджуваної проблеми розглядалися в працях таких вітчизняних науковців: В. В. Кашка, А. О. Кодинець, О. О. Одінцова, Д. Д. Пеца та інших дослідників. Однак нова вітчизняна судова практика та практика ЄСПЛ останніх років з порушеного питання надали дослідженню цього питання нового поштовху.

Виклад основного матеріалу. Право на отримання інформації є складною правовою категорією, оскільки включає в себе кілька важливих складових. Зокрема, першою складовою, яку треба дослідити, є розуміння в концептуальному аспекті, чи є право на отримання інформації в судовому процесі саме правом або обов'язком учасників судового процесу. Більшість дослідників, включно з автором цієї статті, є прибічниками підходу, що право на отримання інформації не може бути обов'язком, оскільки не може бути нав'язаним судом або учасником справи іншому (іншим) учасникам процесу.

Існує обов'язок інформування учасників процесу, наприклад, надсилання судом (у цивільному або адміністративному процесі) чи стороною справи (у господарському процесі) до подачі позовної заяви копій відповідних документів разом з копією позовної заяви відповідачеві, надання експерту або перекладачу інформації або документів, необхідних для реалізації ними своїх обов'язків у справі. Тобто у позивача є обов'язок повідомити іншу сторону (виконати інформаційний обов'язок щодо повідомлення іншої сторони), коли він ініціює процедуру розгляду справи або надсилає до суду якісь інші пояснення, документи, які важливі для розгляду справи. Інша сторона, безперечно, має право знати про такі документи.

Але обов'язок отримання такої інформації та документів, зобов'язання прийти та ознайомитися, отримати в паперовому вигляді ці документи в суді – та-

кий підхід концептуально суперечить диспозитивним засадам та принципу змагальності як однієї з основних засад судочинства.

Вказане підтверджується і рішенням Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) від 19.04.1993 у справі «Краска проти Швейцарії», в якому зазначено, що «ефективність справедливого розгляду досягається тоді, коли сторони процесу мають право представити перед судом ті аргументи, які вони вважають важливими для справи. При цьому такі аргументи мають бути “почуті”, тобто ретельно розглянуті судом. Іншими словами, суд має обов’язок провести ретельний розгляд подань, аргументів та доказів, поданих сторонами» [1].

Тобто для отримувача інформації це залишається правом, а не обов’язком, хоча далі він може нести певні негативні наслідки, ризики, оскільки, своєчасно не отримавши інформацію, не ознайомившись із фактами, наданими іншою стороною, особа позбавляє себе можливості відреагувати та спростувати в належний спосіб ці факти, обставини, докази.

Одночасно треба звернути увагу на те, що концептуально цьому праву на отримання інформації корелює обов’язок суду та іншої сторони надати таку інформацію особі. Вони мають поквалитися щодо належного повідомлення іншої сторони і використання законних засобів передачі відповідної інформації особам, які зацікавлені в ході розгляду справи та яких у подальшому може торкнутися прийняте рішення, а також у суду є обов’язок дослідити таку інформацію.

В Україні сьогодні завдяки Єдиній судовій електронно-комунікаційній системі сформована ефективна мережа для обміну документами у вигляді Електронного суду. Створюючи електронний кабінет, учасник процесу автоматично та оперативно отримує всі документи і пояснення сторін, які поступають до суду.

З лютого 2024 р. обов’язковість створення електронного кабінету розповсюджена на більш широке коло суб’єктів, однак звичайні фізичні особи не зобов’язані створювати електронні кабінети, оскільки законодавством не встановлено негативних наслідків у випадку відсутності електронного кабінету конкретної фізичної особи.

Однак можна зазначити позитивні наслідки наявності електронних кабінетів і реалізації права на отримання інформації в найкоротші терміни тих осіб, які створили електронні кабінети і беруть участь у справі за їх допомогою. Такі особи зазвичай беруть участь у справі більш результативно, оперативно реагуючи на нові пояснення та докази, надані іншими учасниками процесу, та мають змогу більш спрощено спілкуватися з судом та надавати йому документи і пояснення без зайвих фінансових та часових витрат.

Доречно зауважити, що за наявності електронного кабінету спостерігається значне зменшення зловживання правами на отримання інформації.

У різних категорій справ встановлені додаткові вимоги щодо права на отримання інформації. Наприклад, під час превентивної реструктуризації відповідно

до ч. 3 ст. 33-26 Кодексу України з процедур банкрутства «адміністратор превентивної реструктуризації, у разі його призначення, або боржник щомісяця подає до господарського суду звіт про виконання плану превентивної реструктуризації» [2].

У справах про банкрутство арбітражний керуючий є особою, яка повинна надавати звіти про свою діяльність. Наприклад, відповідно до ч. 4 ст. 61 Кодексу України з процедур банкрутства «ліквідатор не менш як один раз на місяць подає комітету кредиторів звіт про свою діяльність, інформацію про фінансовий стан і майно боржника на день відкриття ліквідаційної процедури та під час проведення ліквідаційної процедури, про використання коштів боржника, а також іншу інформацію на вимогу комітету кредиторів» [2]. З одного боку, цей звіт підтверджує його діяльність протягом місяця, оскільки якщо він не здійснював діяльність, яка покладена на нього відповідно до Кодексу з процедур банкрутства, то він не може розраховувати на отримання винагороди за відповідний місяць знаходження його на посаді арбітражного керуючого (розпорядника майна, санатора або ліквідатора відповідно). З іншого боку, забезпечується прозорість його діяльності та можливість корегування його дій з метою підвищення ефективності.

Водночас за аналізом Кодексу з процедур банкрутства спостерігається деяке ущемлення права на отримання інформації для осіб, які не входять до комітету кредиторів. Дійсно, на відповідних загальних зборах кредитори мають обрати комітет кредиторів у кількості не більше ніж сім осіб, і далі протягом всієї процедури відновлення платоспроможності саме комітет кредиторів є учасником справи про банкрутство, з яким радяться арбітражний керуючий, суддя, боржник щодо можливості переходу до санації або ліквідації даного суб'єкта господарювання, долі майна та інших питань. Як зазначено у ч. 6 ст. 48 Кодексу з процедур банкрутства, «під час проведення процедур банкрутства інтереси всіх кредиторів представляє комітет кредиторів, утворений відповідно до цього Кодексу» [2]. Тому комітет кредиторів займає важливе місце в акумулюванні інформації щодо процедури банкрутства конкретного боржника та впливі на подальшу долю даної особи. Проте кредитори, які не увійшли до складу комітету кредиторів, фактично за аналізом Кодексу з процедур банкрутства позбавлені можливості систематично отримувати інформацію щодо стану процедури банкрутства. Вони можуть звертатися до комітету кредиторів, але обов'язку щодо повідомлення важливої інформації іншим кредиторам у комітеті кредиторів не передбачена. Навіть більше, після обрання комітету кредиторів інші кредитори «втрачають» свій голос на весь час розгляду справи про банкрутство, в тому числі щодо отримання інформації, що не можна підтримати.

Вважаємо, що законодавством мають бути встановлені запобіжники у разі прийняття комітетом кредиторів рішень не на користь всіх кредиторів. Право на

отримання інформації має бути невід'ємним правом, тому треба окремо закріпити, зокрема, в Кодексі з процедур банкрутства обов'язок комітету кредиторів надати відповідну інформацію на вимогу окремих кредиторів, оскільки їх право на отримання інформації є непорушним.

Важливою з погляду концептуального осмислення права на інформацію є судова практика щодо поновлення строків у випадках, коли заявник (скаржник) не дізнався про порушення своїх прав своєчасно.

У практиці Європейського Суду з прав людини однією з останніх є цікава справа «Григоров проти України», рішення у якій ним винесено 11.01.2024. Заява стосувалася обґрунтованої скарги заявника щодо неможливості подати апеляційну скаргу у встановлений строк з огляду на несвоєчасне надання йому копії постанови суду першої інстанції. Оскарження здійснювалося на підставі п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, у межах якої заявник вказував на порушення свого права доступу до суду через відмову апеляційної інстанції розглянути подану ним скаргу.

09.11.2012 Київський районний суд міста Харкова у присутності заявника оголосив постанову, якою визнав останнього винним у порушенні правил дорожнього руху. Водночас провадження у справі було закрито у зв'язку із закінченням строку притягнення до адміністративної відповідальності. Згідно із законом ця постанова могла бути оскаржена в апеляційному порядку протягом десяти днів із моменту її проголошення. Незважаючи на клопотання заявника, копію повного тексту постанови йому надано не було. Заявник отримав повний текст постанови лише 28.11.2012, тому тільки 05.12.2012 його захисник подав апеляційну скаргу. Однак 13.12.2012 Апеляційний суд Харківської області відмовив у відкритті апеляційного провадження, мотивуючи це тим, що скаргу було подано з порушенням встановленого законом строку, який, на думку суду, починався з моменту проголошення постанови, а не її фактичного отримання.

Європейський суд з прав людини, розглянувши обставини справи, наголосив, що від заявника не можна було очікувати подання апеляційної скарги без ознайомлення з повним текстом рішення суду першої інстанції. Несвоєчасне вручення копії постанови було наслідком бездіяльності державних органів, що позбавило заявника можливості реалізувати право на апеляційне оскарження у межах визначеного строку. Тому ЄСПЛ визнав, що дії національного суду призвели до порушення вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [3].

Одночасно треба навести рішення ЄСПЛ від 03.04.2008 у справі «Пономарьов проти України», на яке дуже часто посиляються вітчизняні суди, у п. 41 якого зазначено: «...Вирішення питання щодо поновлення строку на оскарження перебуває в межах дискреційних повноважень національних судів, однак, та-

кі повноваження не є необмеженими. Від судів вимагається вказувати підстави. Однією із таких підстав може бути, наприклад, неповідомлення сторін органами влади про прийняті рішення у їхній справі. Проте навіть тоді можливість поновлення не буде необмеженою... У кожній справі національні суди мають перевіряти, чи підстави для поновлення строків для оскарження виправдовують втручання у принцип *res judicata*, особливо... коли національне законодавство не обмежує дискреційні повноваження судів ні у часі, ні в підставах для поновлення строків» [4].

Правила регулювання строків для подання скарги мають на меті забезпечення належного відправлення правосуддя і дотримання принципу юридичної визначеності, що підтверджується рішеннями ЄСПЛ від 28.10.1998 у справі «Перес де Рада Каваніллес проти Іспанії» (*Perez de Rada Cavanilles v. Spain*), заява № 28090/95, пункт 45; від 21.12.2010 у справі «Перетяка та Шереметьєв проти України» (*Peretyaka and Sheremetyev v. Ukraine*), заяви № 17160/06 та № 35548/06, пункт 34 та ін.

У справі «Устименко проти України» ЄСПЛ зазначив, що сама концепція «поважних причин» не є чіткою, тому для національних судів ще важливіше було вказати причини свого рішення про поновлення пропущеного строку і відновлення провадження у справі заявника [5].

Якщо строк оскарження поновлюється зі впливом значного періоду часу, таке рішення може порушити принцип правової визначеності.

Наприклад, у справі № 990/303/24 суд установив, що «Указ № 446/2014 опублікований в офіційному виданні – газеті «Урядовий кур'єр» за 07.05.2014, набрав чинності 17.05.2014, що за загальним правилом дозволяє обчислювати строк на його оскарження в суді з наступного після набрання чинності дня (з 18.05.2014). Натомість позивач звернувся до Касаційного адміністративного суду з позовом про оскарження Указу № 446/2014 лише 20.09.2024» [6]. Тому Велика Палата Верховного Суду дійшла слушного висновку, що «зазначені вище обставини в сукупності є вагомими і дають підстави вважати, що позивач не спростував презумпцію можливості знати про стан своїх прав після оприлюднення Указу № 446/2014» [6].

Цікавою та важливою в питанні меж інформування учасників справи видається справа № 9901/471/21, у якій представник Товариства не з'явився в судові засідання 28.06.2022, про причини неявки суд не повідомив. Не повідомило Товариство і про зміну адреси для листування з ним, від нього до суду не надходило заяви про поважність причин, з яких його представник не може з'явитися на судові засідання, клопотань про відкладення розгляду справи, так само, як і заяв про розгляд справи за його відсутності також не надіслано.

Однак далі, коли суд першої інстанції постановив ухвалу про залишення позовної заяви без розгляду, то позивач подав апеляційну скаргу, яку було залишено без задоволення.

Посилаючись на ту саму справу ЄСПЛ «Пономарьов проти України», Велика Палата Верховного Суду постановою від 21.09.2023 звернула увагу, що «сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатись про стан відомого їм судового провадження» [7].

ВП ВС також підкреслила, що «саме позивач як особа, яка ініціювала судовий процес з метою захисту своїх прав, свобод та інтересів, має бути зацікавлений у тому, щоб організувати належне та своєчасне отримання кореспонденції від суду, а положення КАС не покладають на суд обов'язку встановлювати обсяг повноважень та особу того, хто поставив підпис у рекомендованому повідомленні про вручення поштового відправлення щодо отримання такої кореспонденції, якщо її було доставлено за вказаною самим позивачем адресою для листування» [7].

Висновки. За підсумками дослідження можна зазначити, що право на отримання інформації є важливою складовою процесуально-правового статусу учасників судового процесу, однак має складну багаторівневу природу і залежить від місця учасника у справі та його поведінки в ході розгляду справи.

Більшість джерел процесуального права встановлюють незаперечне право на отримання інформації. Однак виявлено деякі приклади законодавчого регулювання, що створює можливості для зловживання правом на надання інформації, які видається доречним усунути найближчим часом.

Практику ЄСПЛ з порушеного питання також можна вважати усталеною, хоча і зараз виникають справи, які розглядаються Європейським судом з прав людини щодо права на отримання інформації, що вказує на актуальність подальших досліджень у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Краска проти Швейцарії» від 19.04.1993. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:\[%22001-57828%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{%22itemid%22:[%22001-57828%22]})
2. Кодекс України з процедур банкрутства: Закон України від 18.10.2018 № 2597-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text>
3. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Григоров проти України» від 11.01.2024. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/zakonodastvo/Grigorov_Ukraine.pdf
4. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Пономарьов проти України» від 03.04.2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434#Text
5. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Устименко проти України» від 29.10.2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_b27#Text

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 19.12.2024 № 990/303/24 (11-251зai24).
URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/124522579>
7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 21.09.2023 № 9901/471/21 (11-114зai23).
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114021129>

Tetiana Stepanova. The Right to Access Information as an Important Component of the Procedural and Legal Status of Participants in Judicial Proceedings

The article analyzes the implementation of the right to access information as one of the key elements of the procedural status of participants in judicial proceedings. It emphasizes that this right is not only a component of the right to a fair trial, guaranteed by the Constitution of Ukraine and international instruments (in particular, Article 6 of the European Convention on Human Rights), but also a necessary condition for ensuring equality of arms, adversarial proceedings, and effective access to justice. The author notes that the right to information must be exercised in procedural forms, and that unlike legal obligations, this right is not subject to compulsory enforcement; however, its disregard may lead to adverse procedural consequences.

Special attention is given to the functioning of the Unified Judicial Information and Telecommunication System (UJITS), which ensures more transparent and prompt circulation of documents and provides the possibility of timely access to case information. The article separately examines the specifics of realizing the right to information in bankruptcy proceedings. The author stresses that creditors who are not part of the creditors' committee are effectively excluded from access to information about the course of the case, creating inequality among participants.

The article also explores the case law of the European Court of Human Rights (ECHR), which confirms that untimely notification of a person about a court decision may violate their right of access to a court. The importance of adhering to the principle of legal certainty in the renewal of appeal deadlines is highlighted, along with the need for legislative regulation of these issues.

The author concludes that the right to access information is a vital component of the procedural and legal status of participants in judicial proceedings, although it has a complex, multi-level nature and depends on the participant's role in the case and their conduct during the proceedings. Effective implementation of the right to information is the foundation of fair justice, and the state must ensure equal conditions of access to information for all participants. The case law of the ECHR on this issue can also be considered well-established, although new cases related to the right to access information continue to be heard by the European Court of Human Rights, indicating the relevance of further research in this area.

Keywords: *right to information, human rights protection, status of trial participants, judiciary, ECtHR legal positions, justice, application of ECHR case law in judicial proceedings, bankruptcy, insolvency.*

Боровська Ірина Анатоліївна,
кандидат юридичних наук, доцент,
в. о. провідного наукового співробітника
відділу науково-правових експертиз
Інституту правотворчості та науково-правових експертиз
Національної академії наук України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО УДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДВОДУ (САМОВІДВОДУ) СУДДІ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ УКРАЇНИ

Стаття присвячена дослідженню правової сутності заяви про відвід (самовідвід) судді та виробленню концептуальних положень щодо правового регулювання відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві України.

У статті розглядається доктринальне визначення поняття відводу (самовідводу) судді. Окрема увага приділена аналізу законодавства України, судової практики Європейського суду з прав людини щодо регламентації права або обов'язку заявити відвід (самовідвід) судді залежно від суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин (судді, учасника справи), яким здійснюється відповідна процесуальна дія.

За результатами системного аналізу положень Цивільного процесуального кодексу України визначено, що у законодавстві міститься як пряма, імперативна вказівка – визначення підстав відводу (самовідводу) судді (п. 1–4 ч. 1, ч. 2, 3 ст. 36 ЦПК України), так і вказівка на «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» (п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України), перелік яких є невичерпним.

Обґрунтовано, що вирішуючи питання про самовідвід, судді не повинні діяти автоматично, а мають виходити як із об'єктивного, так і суб'єктивного критерію для визначення неупередженості у результаті розгляду справи. Під час вирішення питання самовідводу суддя має керуватися суб'єктивним критерієм, який визначається його особистими переконаннями та поведінкою, що дають змогу встановити виявлення його упередженості або безсторонності у справі. Неупередженість судді вважається такою, що існує, поки не буде доведено протилежне. Об'єктивний критерій неупередженості судді полягає у відсутності або наявності переконливих фактів, які викликають сумніви щодо безсторонності судді та які є об'єктивно обґрунтованими.

У контексті порушеного питання з метою внутрішнього узгодження положень Цивільного процесуального кодексу України, якими урегульована процедура відводу (самовідводу) судді (ч. 1 ст. 36 та ч. 1 ст. 39 цього Кодексу), їх уніфікації зі ст. 15 Кодексу суддівської етики та урахування судової практики Європейського суду з прав людини як джерела права, вироблено пропозиції про внесення змін до ч. 1 ст. 39 ЦПК України. За результатами проведеного дослідження зроблено висновки.

Ключові слова: цивільне судочинство, суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, правосуддя, учасники справи, інші учасники судового процесу, заява про самовідвід судді, верховенство права, неупередженість (безсторонність) суду, судова практика Європейського суду з прав людини, дотримання принципів права.

Постановка проблеми. Сучасні інтеграційні та глобалізаційні процеси, що відбуваються на міжнародному рівні, створюють підґрунтя для удосконалення національного законодавства шляхом його адаптації до положень права Європейського Союзу та приведення у відповідність до таких стандартів, які змогли б забезпечити реалізацію проголошених правових концептів щодо гарантування доступу до правосуддя, а також створення такої моделі цивільного процесу, яка спроможна забезпечити виконання завдання цивільного судочинства – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ.

Одним із напрямів реалізації верховенства права та утвердження проголошених європейських цінностей в Україні є вдосконалення механізму справедливого та своєчасного розгляду справ незалежним, безстороннім судом.

Відповідно до частин 1–3 статті 124 Конституції України від 28 червня 1996 р. правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи. У ч. 1 ст. 127 Конституції України наголошено на тому, що *правосуддя здійснюють судді*.

Правосуддя в Україні здійснюється на основних засадах (принципах) судочинства, встановлених Конституцією України та галузевим процесуальним законодавством України, які інтегруються у норми права, є основоположними у визначенні процесуальної форми як сукупності окремих процесуальних дій суду і учасників судового процесу, та якими керується суд під час розгляду і вирішення справи.

Із аналізу ч. 1 ст. 2 ЦПК України вбачається, що процесуальна форма цивільного процесу має відповідати критерію неупередженого розгляду та вирішення цивільних справ. У контексті забезпечення неупередженості (безсторонності) суду під час здійснення правосуддя Консультативна рада європейських суддів (КРЕС) наголошує, що «повноваження, надані суддям, тісно пов'язані з цінностями правосуддя, справедливості та свободи. Стандарти поведінки, що застосовуються до суддів, впливають із цих цінностей і є передумовами довіри до відправлення правосуддя. Довіра до судової системи є ще важливішою у контексті зростаючої глобалізації спорів та поширення судових рішень. Крім того, у державі, що керується верховенством права, громадськість має право очікувати прийняття загальних принципів, які сумісні з поняттям справедливого суду та гарантують основоположні права. Обов'язки, покладені на суддів, були визначені з метою гарантування їхньої безсторонності та ефективності їхніх дій» (Висновок КРЕС № 3 (2002) до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема питання етики, несумісної поведінки та безсторонності) [1].

Одним із правових механізмів забезпечення неупередженості розгляду справи є відвід (самовідвід) судді, що висновується із змісту положень статей 36–37, 39–41 ЦПК України, якими визначаються підстави та процесуальний порядок відповідної процедури.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблемі неупередженості суду та дослідженню інституту відводу (самовідводу) судді були присвячені наукові пошуки багатьох вітчизняних учених: С. С. Бичкова, В. В. Городовенко, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, Р. О. Куйбіда, Д. Д. Луспеник, С. О. Погрібний, С. В. Прилуцький, Ю. Д. Притика, Н. Ю. Сакара, О. С. Ткачук, С. Я. Фурса, М. М. Ясинок та ін.

Водночас у правовій доктрині немає єдиних підходів щодо правової сутності та природи заяви про самовідвід судді у цивільному судочинстві України. До того ж аналіз судової практики та процесуального законодавства України свідчить про існування колізій правового регулювання відводу (самовідводу) судді, що обґрунтовує необхідність проведення подальших наукових пошуків у цій площині.

Вищенаведене опосередковується **метою дослідження** – дослідження доктринальних підходів щодо визначення сутності та юридичної природи заяви про самовідвід судді, а також вироблення концептів удосконалення правового регулювання процедури відводу (самовідводу) судді у цивільному судочинстві України.

Виклад основного матеріалу. Згідно з ч. 1 ст. 2 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), завданням цивільного судочинства є справедливий, неупереджений та своєчасний розгляд і вирішення цивільних справ з метою ефективного захисту прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави [2].

Із аналізу диспозиції указаної норми можна дійти висновку, що завданням цивільного судочинства є розгляд і вирішення цивільних справ, що характеризуються невід’ємними і взаємопов’язаними ознаками, як-от «справедливість», «неупередженість» та «своєчасність», що у своїй сукупності дають змогу досягти його мети, визначеної у ч. 1 ст. 2 ЦПК України. З огляду на це можна констатувати, що будь-які процесуальні дії суду, у тому числі і дискреційні повноваження, мають вчинятися зі врахуванням зазначених ознак процесуальної форми розгляду і вирішення спорів.

Враховуючи положення статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. (далі – ЄКПЛ, Конвенція), можна зазначити, що складником права на суд є «справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом», що слугує гарантією ефективного судового захисту порушених прав, свобод чи інтересів осіб. Натомість одним із механізмів забезпечення неупередженості розгляду справи є інститут відводу (самовідводу).

За результатами системного аналізу статей 36–38 ЦПК України можна дійти висновку, що інститут відводу (самовідводу) у цивільному судочинстві головним чином призначений для недопущення упередженого розгляду і вирішення цивільних справ за участю судді, а також інших учасників судового процесу – секретаря судового засідання, експерта, спеціаліста, перекладача. Варто констатувати, що указані суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин, на відміну від учасників справи (ст. 42 ЦПК України), характеризуються ознакою відсутності матеріально-правової заінтересованості у результаті розгляду справи. Не викликає сумніву, що для виконання завдання цивільного судочинства та досягнення його мети критерій розгляду і вирішення цивільних справ «неупередженість» вказаних суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин є визначальним, що опосередковується їх процесуальним статусом, передбаченим законом.

У межах відповідної наукової розвідки звернемо увагу на визначення поняття та правової сутності заяви про відвід (самовідвід) судді. У доктрині цивільного процесуального права під відводом (самовідводом) судді (суду) розуміють «передбачені в нормах цивільного процесуального законодавства підстави, за наявності яких суддя не може брати участь у розгляді судової справи і підлягає відстороненню від процесу за власною ініціативою (самовідвід) або за заявою учасника судової справи» [3, с. 215]. У загальному значенні, на думку С. С. Юрко, відвід варто розглядати як міжгалузевий інститут права, який притаманний не лише процесуальним галузям права, зазначаючи, що відвід є «процедурою усунення окремих суб'єктів судового провадження або адміністративної процедури у випадках наявності реального або потенційного конфлікту інтересів» [4, с. 23].

Відповідно до частин 1, 2 ст. 36 ЦПК України суддя не може розглядати справу і підлягає відводу (самовідводу):

1) якщо він є членом сім'ї або близьким родичем (чоловік, дружина, батько, мати, вітчим, мачуха, син, дочка, пасинок, падчерка, брат, сестра, дід, баба, внук, внучка, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, член сім'ї або близький родич цих осіб) сторони або інших учасників судового процесу, або осіб, які надавали стороні або іншим учасникам справи правничу допомогу у цій справі, або іншого судді, який входить до складу суду, що розглядає чи розглядав справу;

2) якщо він брав участь у справі як свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, представник, адвокат, секретар судового засідання або надавав правничу допомогу стороні чи іншим учасникам справи в цій чи іншій справі;

3) якщо він прямо чи опосередковано заінтересований в результаті розгляду справи;

4) якщо було порушено порядок визначення судді для розгляду справи;

5) є інші обставини, що викликають сумнів в неупередженості або об'єктивності судді.

Суддя підлягає відводу (самовідводу) також за наявності обставин, встановлених статтею 37 ЦПК України (частина друга статті 36 ЦПК України), для забезпечення недопущення повторної участі судді у розгляді справи.

Принагідно зауважити, що залежно від суб'єкта цивільних процесуальних правовідносин, який заявляє відвід (самовідвід), законом передбачено право або обов'язок щодо вчинення такої процесуальної дії. Так, відповідно до ч. 1 ст. 39 ЦПК України з підстав, зазначених у статтях 36, 37, 38 цього Кодексу, суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач *зобов'язані* заявити самовідвід. Натомість у разі існування указаних підстав відвід судді, секретарю судового засідання, експерту, спеціалісту, перекладачу *може бути заявлено* учасниками справи.

Водночас системний аналіз положень ч. 1, 2 ст. 36 ЦПК України дає підстави стверджувати, що вказані норми містять як пряму, імперативну вказівку – визначення підстав відводу (самовідводу) судді (п. 1–4 ч. 1, ч. 2, 3 ст. 36 ЦПК України), так і вказівку на «інші обставини, які викликають сумнів у неупередженості або об'єктивності судді» (п. 5 ч. 1 ст. 36 ЦПК України), перелік яких є невичерпним.

Основним критерієм для визначення «інших обставин», що є підставами для заяви про відвід (самовідвід) судді, є його «суб'єктивна та об'єктивна неупередженість».

У вказаному контексті принагідно зауважити, що законодавство України не містить визначення категорії «неупередженість суду». Водночас у міжнародних нормах та нормах національного законодавства зустрічаються два різні терміни – безсторонність і неупередженість суду [5, с. 92]. З метою розуміння сутності таких термінів звернемося до визначення їх змісту (трактування). Так, в академічному тлумачному словнику української мови під терміном «безсторонній» розуміється «той, який складає думку про кого-, що-небудь або щось робить на підставі об'єктивних фактів, а не особистого почуття; неупереджений, справедливий; який постає (постав) не з особистого почуття (прихильності, неприязні чи упередження і т. ін.)», а «неупереджений» – «це той, який не має обманної, негативної, задалегідь сформованої думки, упередження проти кого, чого-небудь» [6, с. 148, 398]. З огляду на зміст відповідних термінів можна інтерпретувати їх як синонімічні за значенням.

Варто констатувати, що у судовій практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) висловлюється доволі виражена позиція щодо дотримання судом принципу безсторонності (неупередженості) у співвідношенні з принципом незалежності суду від учасників судового процесу та інших осіб з метою недопустимості безпідставних заяв про самовідвід.

Суди застосовують під час розгляду справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерело права (ст. 17 За-

кону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 р. № 3477-IV).

Варто зауважити, що ЄСПЛ розглядає неупередженість у багатоаспектному значенні, яку диференціює на об'єктивну неупередженість та суб'єктивну неупередженість, з метою правомірного застосування процесуальних правил про самовідвід, що перешкоджає затягуванню судового процесу і забезпечує справедливе вирішення спору у розумні строки.

Так, у рішенні ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» від 9 листопада 2006 р. (заява № 33949/02) зазначається, що «відповідно до усталеної практики Суду наявність безсторонності відповідно до п. 1 ст. 6 Конвенції повинна визначатися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями. Відповідно до *суб'єктивного критерію* беруться до уваги особисті переконання та поведінка окремого судді, тобто чи виявляв суддя упередженість або безсторонність у даній справі. Відповідно до *об'єктивного критерію* визначається, серед інших аспектів, чи забезпечував суд як такий та його склад відсутність будь-яких сумнівів у його безсторонності. У кожній окремій справі слід вирішувати, чи мають стосунки, що розглядаються, таку природу та ступінь, що свідчать про безсторонність суду» (п. 49) [7].

Відтак ЄСПЛ неодноразово вказує на необхідність урахування суб'єктивного критерію щодо визначення підстав для самовідводу судді. У рішенні від 15 липня 2010 р. у справі «Газета “Україна-Центр” проти України» (заява № 16696/04) ЄСПЛ зазначає, що «у контексті суб'єктивного критерію *особиста безсторонність судді* презюмується, поки не доведено протилежного (див. рішення у справі «Ветштайн проти Швейцарії» (*Wettstein v. Switzerland*) (п. 43)). У контексті об'єктивного критерію у цій справі окремо від поведінки суддів треба визначити, чи існували переконливі факти, які могли б викликати сумніви щодо їхньої безсторонності. Це означає, що під час вирішення того, чи є у цій справі обґрунтовані причини побоюватися, що певний суддя був безсторонним, позиція заінтересованої особи є важливою, але не вирішальною. *Вирішальним є те, чи можна вважати такі побоювання об'єктивно обґрунтованими* (див. рішення у справі «Ветштайн проти Швейцарії» (*Wettstein v. Switzerland*), п. 44; та рішення у справі «Ферантеллі та Сантанжело проти Італії» (*Ferrantelli and Santangelo v. Italy*), від 7 серпня 1996 р., п. 58 Reports of Judgments and Decisions, 1996 III) (п. 29, 31) [8].

Отже, вирішуючи питання про самовідвід, судді *не повинні діяти автоматично*, а мають виходити як із об'єктивного, так і з суб'єктивного критерію для визначення неупередженості у результаті розгляду справи. Під час вирішення питання самовідводу суддя має керуватися суб'єктивним критерієм, який визначається його особистими переконаннями та поведінкою, що дають змогу встано-

вити виявлення його упередженості або безсторонності у справі. Неупередженість судді вважається такою, що існує, поки не буде доведено протилежне. Об'єктивний критерій неупередженості судді полягає у відсутності або наявності переконливих фактів, які викликають сумніви щодо безсторонності судді та які є об'єктивно обґрунтованими.

Водночас принцип неупередженості (безсторонності) судді розглядається ЄСПЛ у співвідношенні з принципом незалежності, що висновується зі змісту рішення ЄСПЛ у справі «*Науменко проти України*» від 9 листопада 2004 р. (за-ява № 41984/98), у п. 96 якого наголошується, що «з метою встановлення того, чи може суд вважатися “незалежним” в сенсі пункту 1 статті 6 Конвенції, необхідно, між іншим, звернути увагу на спосіб призначення членів суду, термін їх повноважень, існування гарантій від стороннього впливу та на той факт, чи сповідує він принципи незалежності» (п. 95) [9].

Зазначені висновки ЄСПЛ корелюються з положеннями ст. 5, 15 Кодексу суддівської етики, розробленого відповідно до Бангалорських принципів поведінки суддів, схвалених резолюцією Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 р., та інших міжнародних актів, які регламентують статус, права, обов'язки, відповідальність судді і роль судової влади в суспільстві, враховуючи ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, та якими зобов'язаний керуватися суддя під час здійснення правосуддя.

Згідно з п. 2 ч. 7 ст. 56 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 р. № 1402-VIII суддя зобов'язаний дотримуватися правил суддівської етики, у тому числі виявляти та підтримувати високі стандарти поведінки у будь-якій діяльності з метою укріплення суспільної довіри до суду, забезпечення впевненості суспільства в чесності та непідкупності суддів.

Стаття 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» передбачає, що питання етики суддів визначаються Кодексом суддівської етики, що затверджується з'їздом суддів України за пропозицією Ради суддів України.

Відповідно до ст. 5 Кодексу суддівської етики (у чинній редакції), затвердженого рішенням XX чергового з'їзду суддів України 18 вересня 2024 р., (далі – Кодекс суддівської етики) незалежність судді під час здійснення правосуддя є передумовою забезпечення принципу верховенства права та невід'ємним складником справедливого суду.

Суддя заявляє самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законом. У разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя має право заявити самовідвід. Суддя не повинен зловживати правом на самовідвід (ст. 15 Кодексу суддівської етики) [10].

Варто звернути увагу, що як у чинній, так і у попередній редакціях Кодексу суддівської етики (Кодекс суддівської етики, затверджений XI черговим з'їздом

суддів України 22 лютого 2013 р.) заяви про самовідвід визначаються як «*право*» судді. Так, відповідно до ст. 15 Кодексу суддівської етики, затвердженого XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р., «суддя має право заявити самовідвід у випадках, передбачених процесуальним законодавством, у разі наявності упередженості щодо одного з учасників процесу, а також у випадку, якщо судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи. Суддя не повинен зловживати правом на самовідвід. Суддя заявляє самовідвід від участі в розгляді справи у разі неможливості ухвалення ним об'єктивного рішення у справі».

Роз'яснення щодо тлумачення положень ст. 15 Кодексу суддівської етики, затвердженого XI черговим з'їздом суддів України 22 лютого 2013 р., у контексті визначення суддею власної суб'єктивної неупередженості, надано Радою суддів України у коментарі до Кодексу суддівської етики, затвердженого Радою суддів України від 04 лютого 2016 р. № 1. Так, у відповідному коментарі зазначається, що «підставою для самовідводу може стати обставина, коли судді з його власних джерел стали відомі докази чи факти, які можуть вплинути на результат розгляду справи. Це означає, що особисто судді стали відомі певні обставини або факти, які потенційно можуть вплинути на прийняття ним рішення у справі або викликати у сторін сумніви в справедливості та об'єктивності судді. Водночас треба розуміти, що зловживання самовідводом не допускається і може потягнути застосування дисциплінарної відповідальності. У цьому контексті зловживання правом на самовідвід означає недобросовісне використання суддею незначного приводу для того, щоб уникнути розгляду справи» [10, с. 11]. Отже, заява судді про самовідвід є допустимою лише у випадку неможливості ухвалення суддею об'єктивного рішення у справі.

Із системного аналізу положень ч. 1 ст. 127 Конституції України, п. 2 ч. 7 ст. 56, ст. 58 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», ст. 5, 15 Кодексу суддівської етики можна дійти висновку, що самовідвід судді є правом, яким суддя користується: 1) у визначених процесуальним законом випадках; 2) у разі виникнення у судді особистих сумнівів щодо власної неупередженості у результаті вирішення справи.

Варто наголосити, що указаний процесуальний засіб (самовідвід судді) слугує для забезпечення об'єктивного розгляду та вирішення справи, але одночасно, з метою недопущення зловживання відповідним правом, не може здійснюватися автоматично, без урахування суб'єктивного критерію – сумнівів судді щодо власної неупередженості.

Отже, з метою подолання вищенаведених колізій законодавства, внутрішнього узгодження положень Цивільного процесуального кодексу України, якими урегульована процедура самовідводу судді (ч. 1 ст. 36 та ч. 1 ст. 39 цього

Кодексу), їх уніфікації зі ст. 15 Кодексу суддівської етики та урахування судової практики ЄСПЛ як джерела права, доцільно викласти ч. 1 ст. 39 ЦПК України у редакції «З підстав, зазначених у пунктах 1–4 частини 1, частинах 2, 3 статті 36, статтях 37, 38 цього Кодексу суддя, секретар судового засідання, експерт, спеціаліст, перекладач зобов’язані заявити самовідвід. З підстав, зазначених у пункті 5 частини 1 статті 36 цього Кодексу, у разі виникнення сумнівів у судді щодо його неупередженості у результаті розгляду справи суддя має право заявити самовідвід. Суддя не повинен зловживати правом на самовідвід».

Висновки. У підсумку необхідно зазначити, що правову сутність заяви судді про самовідвід у цивільному судочинстві можна визначити як право судді, що здійснюється з метою реалізації принципу верховенства права зі врахуванням особистих переконань судді, що дають змогу встановити його особисту упередженість у результаті розгляду справи (суб’єктивний критерій), а також переконливих фактів, які викликають сумніви щодо безсторонності судді, які є об’єктивно існуючими та обґрунтованими (об’єктивний критерій), та як обов’язок у випадках, чітко визначених у процесуальному законодавстві України (п. 1–4 ч. 1, ч. 2, 3 ст. 36, ст. 37 ЦПК України), що не потребують додаткового обґрунтування шляхом встановлення інших обставин, які викликають сумнів у неупередженості або об’єктивності судді. Неупередженість судді вважається такою, що існує, поки не буде доведено протилежне. Суддя не повинен зловживати правом на самовідвід.

Список використаних джерел

1. Висновок № 3 (2002) КРЄС до уваги Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів та правил, які регулюють професійну поведінку суддів, зокрема, питання етики, несумісної поведінки та безсторонності. (Страсбург, 19 листопада 2002 року, документ № CCJE (2002) № 3). *Судова влада України*. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_3_2002.pdf (дата звернення: 19.05.2025).
2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 14.05.2025).
3. Цивільне процесуальне право України (Загальна частина): підручник / О. Гетманцев та ін.; за ред. О. Гетманцевої. Чернівці: Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 412 с.
4. Юрко С. С. Проблеми інституту відводу судді у процесуальному законодавстві України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2023. Вип. 4. С. 20–25. URL: <https://lj.journal.kspu.edu/index.php/lj/article/view/388/356> (дата звернення: 19.05.2025).
5. Овсяннікова О. О. Безсторонність суду як елемент справедливості судової влади. *Juris Europensis Scientia*. 2020. Вип. 2. С. 90–96. http://www.jes.nuoua.od.ua/archive/2_2020/20.pdf (дата звернення: 14.05.2025).
6. Академічний тлумачний словник української мови. В 11 томах. Т. 5. 1974. URL: <https://sum.in.ua/s/neuperedzhenyj> (дата звернення: 19.05.2025).
7. Рішення ЄСПЛ у справі «Білуха проти України» від 9 листопада 2006 року, заява № 33949/02. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_272#Text

8. Рішення у справі «Газета “Україна-Центр” проти України» від 15 липня 2010 року, заява № 16696/04. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{«itemid»:\[«001-171836»\]}](https://hudoc.echr.coe.int/ukr#{«itemid»:[«001-171836»]}) (дата звернення: 19.05.2025).
9. Рішення ЄСПЛ у справі «Науменко проти України» від 9 листопада 2004 року, заява № 41984/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_353#Text (дата звернення: 19.05.2025).
10. Кодекс суддівської етики, затверджений рішенням XX чергового з'їзду суддів України 18 вересня 2024 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001415-24#n2> (дата звернення: 19.05.2025).
11. Коментар до Кодексу суддівської етики, затверджений Радою суддів України від 04 лютого 2016 року № 1. *Рада суддів України*. 2016. 140 с. URL: <https://rsu.gov.ua/uploads/article/komentar-kodeksusuddivskoietiki-edd47ed191.pdf> (дата звернення: 19.05.2025).

Iryna Borovska. Conceptual approaches on improving the legal regulation of a judge's disqualification (self-disqualification) in civil judiciary of Ukraine

The article is focused on studying the legal essence of the motion for a judge's disqualification (self-disqualification) and on elaborating conceptual provisions on legal regulation for a judge's disqualification (self-disqualification) in the civil judiciary of Ukraine.

The doctrinal definition of the concept of a judge's disqualification (self-disqualification) has been considered in the article. Special attention has been paid to the analysis of legislation, case law of the European Court of Human Rights on regulating the right or obligation to file the motion for a judge's disqualification (self-disqualification) depending on the subject of civil procedural legal relations (a judge, a participant in the case), the one who performs the relevant procedural action.

Based on the results of a systematic analysis of the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, it has been determined that the legislation contains both a direct, imperative reference – determining the grounds for a judge's disqualification (self-disqualification) (paragraphs 1–4 of Part 1, Parts 2, 3 of the Art. 36 of the Civil Procedural Code of Ukraine), and a reference to “other circumstances that raise doubts about a judge's impartiality or objectivity” (paragraph 5 of Part 1 of the Art. 36 of the Civil Procedural Code of Ukraine), the list of which is inexhaustible.

It has been substantiated that while solving the issue for self-disqualification, judges should not act automatically, but must consider both objective and subjective criteria to determine impartiality as a result of hearing the case. While solving the issue for self-disqualification, a judge should be guided by a subjective criterion, which is determined by own personal beliefs and behavior, which make it possible to establish the manifestation of bias or impartiality in the case. The judge's impartiality is presumed to exist until proven otherwise. The objective criterion for the judge's impartiality is the absence or presence of convincing facts that raise doubts about the judge's impartiality and which are objectively grounded.

In view of the researched problem, in order to internally harmonize the provisions of the Civil Procedural Code of Ukraine, which regulate the procedure for a judge's disqualification (self-disqualification) (Part 1 of the Art. 36 and Part 1 of the Art. 39 of this Code), their unification with the Art. 15 of the Code of Judicial Ethics and taking into account the case law of the European Court of Human Rights as a source of law, the author has elaborated suggestions to amend Part 1 of the Art. 39 of the Civil Procedural Code of Ukraine.

Based on the results of the conducted research, the author has elaborated conclusions.

Keywords: civil legal proceedings, subjects of civil procedural legal relations, justice, participants in the case, other participants in the trial, motion for a judge's self-disqualification, rule of law, neutrality (impartiality) of the court, case law of the European Court of Human Rights, compliance with law principles.

*Нестеренко Василь Олександрович,
аспірант Інституту правотворчості
та науково-правових експертиз
Національної академії наук України*

СПОРИ ПРО СПАДКУВАННЯ ЗБРОЇ

У статті проаналізовано специфіку оформлення права на спадщину на зброю та встановлено, що відносини зі спадкування зброї за їх правовою природою є комплексними, оскільки складаються як із приватноправових відносин щодо переходу зброї до спадкоємця в порядку спадкового правонаступництва, так і з публічно-правових відносин, що регулюють порядок реєстрації зброї за спадкоємцем задля забезпечення можливості здійснення спадкоємцем як власником зброї всіх повноважень власника щодо володіння, користування та розпорядження зброєю.

Аргументовано, що спадкування зброї за чинним законодавством України має особливості, що обумовлено тим, що зброя є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав. Обґрунтовано, що відсутність законодавчого врегулювання відносин зі спадкування зброї породжує спори як приватноправового, так і публічно-правового характеру.

Встановлено, що до спорів приватноправового характеру належать спори про визнання права власності на зброю, що розглядаються у порядку цивільного судочинства. Під час розгляду цієї категорії спорів суди виходять з того, що:

а) чинне законодавство розрізняє поняття «спадкування зброї спадкоємцем» та «реєстрація зброї за спадкоємцем», оскільки сам факт отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю не надає спадкоємцю права на зберігання зброї чи володіння нею, такі правомочності доступні спадкоємцю виключно за умови наявності у нього дозволу органу поліції на придбання зброї, а також перереєстрації (переоформлення) зброї на спадкоємця в органах Національної поліції;

б) у випадку, якщо позивач не позбавлений можливості оформити право на спадщину у позасудовому порядку, та право на отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю в нотаріальному порядку не порушено, то це є підставою для відмови в задоволенні позову про визнання права власності на зброю у порядку спадкування.

Доведено, що до спорів публічно-правового характеру, які підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства, належать спори, що виникають з приводу реєстрації органами Національної поліції зброї за спадкоємцем. При цьому суди виходять з того, що питання спадкування, у тому числі визначення складу спадщини, спадкоємців, їх черги, оформлення та видачі свідоцтва про право на спадщину на майно, перебувають за межами повноважень органів Національної поліції.

Ключові слова: зброя, спадщина, спадкування, об'єкт цивільних прав, обмежено оборотоздатний об'єкт, спори про визнання права власності, цивільне судочинство, реєстрація зброї, повноваження органів Національної поліції, адміністративне судочинство.

Постановка проблеми. Спадкування традиційно розглядається як одна з похідних підстав набуття права власності на майно. Згідно зі ст. 1216 Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 р. (далі – ЦК України), спадкуванням є перехід прав та обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємців) [1]. До складу спадщини входять усі права та

обов'язки, що належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини і не припинилися внаслідок його смерті (ст. 1218 ЦК України) [1].

Водночас, якщо до складу спадщини входить вогнепальна зброя, то непоодинокими є спори щодо набуття спадкоємцями права власності на зброю у порядку спадкування, виникнення яких обумовлене специфічним порядком успадкування об'єктів спадщини, як-от зброя. Безумовно, про спадкування зброї як підставу набуття права власності може йтися, якщо зброя належала спадкодавцеві на праві власності на законних підставах і була об'єктом цивільних прав, хоча й обмежено оборотоздатним.

У правозастосовній діяльності виникають спірні питання щодо реєстрації зброї за спадкоємцем, зберігання зброї до оформлення права на спадщину тощо. Специфіка оформлення права на спадщину обумовлена тим, що відносини зі спадкування зброї за їх правовою природою є комплексними, оскільки складаються як із приватноправових відносин щодо переходу зброї до спадкоємця в порядку спадкового правонаступництва, так і з публічно-правових відносин, що регулюють порядок реєстрації зброї за спадкоємцем задля забезпечення можливості здійснення спадкоємцем як власником зброї всіх повноважень власника щодо володіння, користування та розпорядження зброєю.

Аналіз досліджень і публікацій. У правничій літературі предметом наукових досліджень були питання спадкування зброї у наукових працях С. О. Короеда [2], В. Марченка, Ю. Мици, І. Спасибо-Фатєєвої [3], І. М. Шляховської [4], питання обігу і реєстрації зброї – в наукових працях В. О. Рядінської, Ю. В. Седнева [5], С. С. Кудінова [6] та інших правників. Проте особливості розгляду спорів, які стають предметом судового розгляду, не були піддані науковому аналізу, зокрема спори про спадкування зброї.

Метою цієї статті є визначення категорій спорів про спадкування зброї та з'ясування особливостей їх розгляду.

Виклад основного матеріалу. Спадкування зброї за чинним законодавством України має свої особливості, що обумовлено тим, що зброя є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав. Обмежена оборотоздатність зброї означає, що зброя може бути об'єктом цивільних прав, у тому числі об'єктом права власності, проте набуття права власності на неї і здійснення повноважень власника обумовлені дотриманням певних вимог, встановлених законом.

Постановою Верховної Ради України «Про право власності на окремі види майна» затверджено Спеціальний порядок набуття права власності громадянами на окремі види майна (додаток № 1), яким передбачено, що громадяни набувають права власності на такі види майна, придбаного ними з відповідного дозволу, що надається:

а) на вогнепальну гладкоствольну мисливську зброю – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 21-річного віку;

на вогнепальну мисливську нарізну зброю (мисливські карабіни, гвинтівки, комбіновану зброю з нарізними стволами) – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 25-річного віку;

на газові пістолети, револьвери і патрони до них, заряджені речовинами сльозоточивої та дратівної дії, – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 18-річного віку;

на холодну зброю та пневматичну зброю калібру понад 4,5 міліметра і швидкістю польоту кулі понад 100 метрів за секунду – органами внутрішніх справ за місцем проживання особам, які досягли 18-річного віку [7].

Пунктом 5 глави 9 розділу II Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5, визначаються особливості передачі на зберігання окремих видів спадкового майна, зокрема підпунктом 5.1 передбачається, що виявлені під час опису вибухові речовини і вибухові засоби, боєприпаси, зброя (холодна, вогнепальна, пневматична), спеціальні засоби самооборони, заряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії передаються нотаріусом за окремим описом до органу внутрішніх справ [8].

Відповідно до п. 12.15 Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затв. наказом МВС України від 21 серпня 1998 року № 622, дозволено оформлення документів в органах (підрозділах) поліції про передачу мисливської вогнепальної (за наявності основних частин зброї), пневматичної, холодної (у тому числі поміщеної в колекцію) і охолощеної зброї, пристроїв від одного власника іншому, а також переоформлення мисливської вогнепальної (за наявності основних частин зброї), пневматичної, холодної (у тому числі поміщеної в колекцію) і охолощеної зброї та пристроїв від особи, яка їх успадкувала після смерті власника, особі, що має дозвіл органів (підрозділів) поліції на їх придбання, яке здійснюється в порядку, визначеному пунктами 12.2–12.5 цієї глави [9].

У разі смерті власника або визнання його безвісно відсутнім нагородна, нарізна вогнепальна та інша зброя військових зразків, мисливська нарізна або гладкоствольна вогнепальна зброя, основні частини зброї та бойові припаси до неї, пневматична, холодна та охолощена зброя, пристрої та патрони до них у п'ятиденний строк здаються близькими особами до органів (підрозділів) поліції на тимчасове зберігання до вирішення питання щодо спадкування майна (але на строк не більше шести місяців). Якщо хтось із спадкоємців бажає таку зброю

(крім нагородної) залишити у власності та користуватися нею, вона може бути зареєстрована на його ім'я в установленому законодавством порядку відповідно до вимог пункту 12.2 цієї глави. Якщо серед спадкоємців немає осіб, які мають право на зберігання зброї, основних частин зброї, пристроїв, то зброя, основні частини зброї і пристрій у місячний строк після строку, указанного в абзаці першому цього пункту, повинні бути реалізовані в установленому законодавством України порядку особі, що має дозвіл органів (підрозділів) поліції на придбання зброї, основних частин зброї, пристрою, або здані на реалізацію в магазин, у якому здійснюється продаж зброї та боєприпасів до неї, основних частин зброї, пристроїв та патронів до них. Для реалізації успадкованої зброї, основних частин зброї, пристроїв спадкоємець (без отримання дозволу на їх зберігання та носіння) отримує направлення на комісійний продаж відповідно до вимог пункту 12.9 цієї глави. Відстріл та/або огляд технічного стану зброї, основної частини зброї, пристрою, які залишилися після смерті власника або визнання його безвісно відсутнім, здійснюється в порядку, визначеному пунктом 1.7 глави 1 розділу I цієї Інструкції, упродовж десяти днів з дня надання направлення на їх комісійний продаж або переоформлення. Нагородна вогнепальна зброя за погодженням з Національною поліцією України також може бути передана спадкоємцями до музею або залишена у власності спадкоємців після приведення її заводом-виготовлювачем або майстернею з ремонту зброї у стан ММГ¹ або УЧР². Завод-виготовлювач або майстерня з ремонту зброї видає акт виконаних робіт з такої переробки, копія якого подається до органу (підрозділу) поліції, де знаходиться особова справа померлого власника, а оригінал залишається у спадкоємця або разом з експонатом передається до музею, про що органами (підрозділами) поліції вноситься відповідна інформація в ЄРЗ³. У разі позбавлення нагородженого відзнаки на підставі рішення суду, наказу органу, що вручив відзнаку, та в випадках, передбачених відповідними актами законодавства України, зброя підлягає здачі до органу (підрозділу) поліції, дозвіл на нагородну зброю анулюється та вносяться відповідні зміни в ЄРЗ (п. 12.16 Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів, затв. наказом МВС України від 21 серпня 1998 року № 622) [9].

¹ Макет зброї масогабаритний.

² Учбово-розрізний макет зброї.

³ Функціональна підсистема «Єдиний реєстр зброї» єдиної інформаційної системи Міністерства внутрішніх справ.

С. О. Короєд, проаналізувавши зазначені вище підзаконні нормативно-правові акти, зазначає, що «оскільки спадкування зброї належить до похідних способів набуття права власності, тому, застосовуючи буквально тлумачення, можна припустити, що зазначені підзаконні нормативно-правові акти пов'язують можливість набуття права власності на зброю в порядку спадкування від наявності відповідного дозволу органу внутрішніх справ на придбання такої зброї. Проте таке тлумачення положень зазначених підзаконних нормативно-правових актів буде суперечити передусім Конституції України, якою встановлено, що виключно законами України визначається правовий режим власності (п. 7 ч. 1 ст. 92)» [2, с. 69].

Вбачається, що позиція С. О. Короєда про те, що відносини набуття права власності на зброю в порядку спадкування мають бути врегульовані на рівні закону, може бути підтримана, саме тому прийняття окремого законодавчого акту «Про право на цивільну вогнепальну зброю» є актуальним для сьогодення.

Відсутність законодавчого врегулювання відносин зі спадкування зброї породжує низку спорів як приватноправового, так і публічно-правового характеру. Так, у правозастосовній практиці виникають спірні питання щодо спадкування зброї.

Однією з категорій спорів у цій сфері є спори про визнання права власності на зброю, що розглядаються у порядку цивільного судочинства.

Так, під час розгляду спорів про визнання права власності на зброю у порядку спадкування судами було встановлено, що право позивача на отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю не порушено, нотаріус не відмовляв йому у видачі свідоцтва про право на спадщину на зброю, а відповідачі не оспорюють відповідне право позивача, а тому відсутні підстави для задоволення позову. Посилання позивача на те, що він позбавлений можливості отримати свідоцтво про право на спадщину за законом, оскільки за видачу свідоцтва, а також за вчинення інших необхідних для цього нотаріальних дій слід сплатити кошти, з розміром яких він не погоджується, не може слугувати підставою для задоволення позовних вимог, оскільки суд не може підміняти собою інші органи, зокрема органи нотаріату. Тому за наявності умов для одержання в нотаріальній конторі свідоцтва про право на спадщину вимоги про визнання права на спадщину в судовому порядку задоволенню не підлягають [10; 11].

Щодо цього Касаційний цивільний суд у складі Верховного Суду від 13 травня 2022 р. у справі № 552/4460/20 зазначає, що «ресстрація права власності у порядку спадкування на зброю має ряд особливостей, викликаних тим, що такий об'єкт є обмеженим у цивільному обороті. Відповідно до пункту 12.15 Інструкції № 622 дозволено оформлення документів в органах поліції про передачу мисливської вогнепальної (за наявності основних частин зброї), пневматич-

ної, холодної (у тому числі поміщеної в колекцію) і охолощеної зброї, пристроїв від одного власника іншому, а також переоформлення мисливської вогнепальної (за наявності основних частин зброї), пневматичної, холодної (у тому числі поміщеної в колекцію) і охолощеної зброї та пристроїв від особи, яка їх успадкувала після смерті власника, особі, що має дозвіл органів поліції на їх придбання. У разі смерті власника нагородна, нарізна вогнепальна та інша зброя військових зразків, мисливська нарізна або гладкоствольна вогнепальна зброя, основні частини зброї та бойові припаси до неї, пневматична, холодна та охолощена зброя, пристрої та патрони до них у п'ятиденний строк здаються близькими особами до органів поліції на тимчасове зберігання до вирішення питання щодо спадкування майна (але на строк не більше шести місяців) (пункт 12.16 Інструкції № 622). Наведене дає підстави для висновку, що чинне законодавство розрізняє поняття “спадкування зброї спадкоємцем” та “її реєстрації за спадкоємцем”, оскільки сам факт отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю не надає спадкоємцю права на зберігання зброї чи володіння нею, такі правомочності доступні спадкоємцю виключно за умови наявності у нього дозволу органу поліції на придбання зброї, а також перереєстрації (переоформлення) зброї на спадкоємця в органах Національної поліції. Тобто пункти 12.15, 12.16 Інструкції № 622 містять чітку вказівку, що реєстрація зброї особою, яка їх успадкувала після смерті власника, можлива виключно за умови наявності у спадкоємця дозволу органу поліції на придбання зброї та свідоцтва про право на спадщину, що свідчить про успадкування зброї. Таким чином, доводи касаційної скарги не дають підстав для висновку про існування правової невизначеності щодо порядку оформлення права власності на зброю у порядку спадкування» [12].

Гайворонський районний суд Кіровоградської області, розглядаючи справу про визнання права власності на зброю в порядку спадкування, у своєму Рішенні від 08 травня 2024 р. у справі № 385/186/24 зазначає, що за життя спадкодавця придбав зброю – мисливські рушниці ТО3-34, та Target 1587 classic, які після його смерті знаходяться на зберіганні в Гайворонському ВП ГУНП в Кіровоградській області. Позивач звернувся до приватного нотаріуса із заявою про видачу свідоцтва про право власності на мисливську зброю. Судом було встановлено, що приватний нотаріус не відмовляла позивачу в оформленні права на зазначене спадкове майно, не виносила постанову про відмову у вчиненні нотаріальної дії, всі інші спадкоємці не оспорюють по суті право позивача на спадкування, тому суд вважає, що позивач не позбавлений можливості оформити право на спадщину у позасудовому порядку, та право на отримання свідоцтва про право на спадщину на мисливську зброю в нотаріальному порядку не порушено, що є підставою для відмови в задоволенні позову про визнання права власності у порядку спадкування в судовому порядку [13].

Наявність приписів підзаконних нормативно-правових актів про те, що спадкоємці можуть зберігати у себе успадковану зброю за умови, що вони мають дозвіл органів (підрозділів) поліції на придбання мисливської вогнепальної нарізної, гладкоствольної, пневматичної зброї, породжує спори й з органами Національної поліції України.

Зокрема, в постанові Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23 квітня 2021 р. у справі № 440/2568/20 зазначається, що питання спадкування, у тому числі визначення складу спадщини, спадкоємців, їх черги, оформлення та видачі свідоцтва про право на спадщину на майно, виходить за межі повноважень органів Національної поліції, а тому Головне управління Національної поліції в Полтавській області позбавлене повноважень на встановлення спадкоємця зброї ІЖ-27, к-12, № НОМЕР_4, к-12 № НОМЕР_5, яка належала померлому ОСОБА_2, прийнятої відповідачем 11 липня 2019 р. на зберігання від ОСОБА_3. Доводи позивача про те, що у відповідача виник обов'язок передачі позивачу зброї, у зв'язку з видачею ОСОБА_1 07 червня 2019 р. приватним нотаріусом Полтавського міського нотаріального округу Карнарук Н. В. свідоцтва про право на спадщину за законом, є помилковими, оскільки цим свідоцтвом посвідчено, що спадкоємцем саме зазначеного у цьому свідоцтві майна ОСОБА_2, який помер ІНФОРМАЦІЯ_1, є його брат ОСОБА_1. Питання самостійного встановлення особи, яка є спадкоємцем зброї, виходить за межі повноважень відповідача. Позивач не надав до Головного управління Національної поліції в Полтавській області свідоцтво про право на спадщину на мисливські гладкоствольні рушниці ІЖ-27, к-12, № НОМЕР_1 та LIEGE, к-12, № НОМЕР_2, що унеможливило реєстрацію на ім'я позивача та передачу йому вказаної зброї на підставі пункту 12.16 розділу 12 Інструкції № 622 [14].

Відмовляючи у задоволенні позову, суди виходили з того, що спір у справі виник з питання наявності чи відсутності в органу Національної поліції повноважень самостійного встановлення спадкоємця зброї, що належала власнику, який помер, за встановлених ними обставин ненадання особою свідоцтва про право на спадщину, яким би посвідчувалося, що він є спадкоємцем зброї після померлого власника цього майна. Суди дійшли висновку, що питання спадкування, у тому числі визначення складу спадщини, спадкоємців, їх черги, оформлення та видачі свідоцтва про право на спадщину на майно, виходить за межі повноважень органів Національної поліції. Пункт 12.15 Інструкції № 622 регулює правовідносини між особою, яка успадкувала зброю після смерті власника, та особою, що має дозвіл органів поліції на її придбання, а тому не підлягає застосуванню до спірних правовідносин. Пункт 12.16 Інструкції № 622 містить чітку вказівку на те, що реєстрація зброї на ім'я спадкоємця може бути здійснена лише після вирішення питання щодо спадкування ним майна.

Висновки. Підсумовуючи, можна зазначити такі положення.

По-перше, спадкування зброї за чинним законодавством України має свої особливості, що обумовлено тим, що зброя є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав. Обмежена оборотоздатність зброї означає, що зброя може бути об'єктом права власності, проте набуття права власності на неї у порядку спадкування і здійснення повноважень власника обумовлене дотриманням певних вимог, встановлених законом. Зокрема, законодавством України встановлено особливості передачі на зберігання таких видів спадкового майна, як вибухові речовини і вибухові засоби, боєприпаси, зброя (холодна, вогнепальна, пневматична), спеціальні засоби самооборони, заряджені речовинами сльозогінної та дратівної дії, які передаються нотаріусом за окремим описом до органу внутрішніх справ.

По-друге, до спорів приватноправового характеру належать спори про визнання права власності на зброю, що розглядаються у порядку цивільного судочинства. Під час розгляду цієї категорії спорів суди виходять з того, що: а) чинне законодавство розрізняє поняття «спадкування зброї спадкоємцем» та «реєстрація зброї за спадкоємцем», оскільки сам факт отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю не надає спадкоємцю права на зберігання зброї чи володіння нею, такі правомочності доступні спадкоємцю виключно за умови наявності у нього дозволу органу поліції на придбання зброї, а також перереєстрації (переоформлення) зброї на спадкоємця в органах Національної поліції; б) у випадку, якщо позивач не позбавлений можливості оформити право на спадщину у позасудовому порядку, та право на отримання свідоцтва про право на спадщину на зброю в нотаріальному порядку не порушено, то це є підставою для відмови в задоволенні позову про визнання права власності на зброю у порядку спадкування. До спорів публічно-правового характеру, які підлягають розгляду в порядку адміністративного судочинства, належать спори, що виникають з приводу реєстрації органами Національної поліції зброї за спадкоємцем. При цьому суди, вирішуючи такі спори, виходять з того, що питання спадкування, у тому числі визначення складу спадщини, спадкоємців, їх черги, оформлення та видачі свідоцтва про право на спадщину на майно, виходить за межі повноважень органів Національної поліції.

Список використаних джерел

1. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
2. Короед С. О. Спадкування цивільної вогнепальної зброї в Україні. *Legal regulation of arms circulation in Ukraine: new challenges and prospects for solutions* (April 12, 2024. Kyiv, Ukraine): the First international forum. Riga, Latvia: Baltija Publishing, 2024. С. 68–72.

3. Марченко В., Мица Ю., Спасибо-Фатєєва І. Склад спадщини. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2010. № 2. С. 136–142.
4. Шляховська І. М. Перехід прав на обмежені у цивільному обороті об'єкти у порядку спадкового правонаступництва. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 1. С. 212–216. DOI: 10.24144/2788-6018.2023.01.32.
5. Рядінська В. О., Седнев Ю. В. Правове регулювання обігу зброї в Україні: проблеми довоєнного та воєнного періодів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 529–536. URL: http://www.lsej.org.ua/3_2025/130.pdf
6. Кудінов С. С. Реєстрація зброї в Україні: проблеми та шляхи вирішення. *Академічні візії*. 2024. Вип. 33. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1355>
7. Про право власності на окремі види майна: постанова Верховної Ради України від 17 червня 1992 року № 2471-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2471-12#Text>
8. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України: наказ Міністерства юстиції України від 22.02.2012 № 296/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text>
9. Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металічними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боеприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: наказ МВС України від 21 серпня 1998 року № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98#Text>
10. Рішення Київського районного суду м. Полтави від 15 січня 2021 року, судова справа № 552/4460/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/94346509>
11. Постанова Полтавського апеляційного суду від 22 квітня 2021 року, судова справа № 552/4460/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96711140>
12. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 13 травня 2022 року, судова справа № 552/4460/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104361602>
13. Рішення Гайворонського районного суду Кіровоградської області від 08 травня 2024 року, судова справа № 385/186/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118887476>
14. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду від 23 квітня 2021 року, судова справа № 440/2568/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/96498237>

Vasyl Nesterenko. Disputes on Weapons Succession

The author of the article has analyzed the specifics of the registration of the right to weapons inheritance and has established that the relations of weapons succession are complex in their legal nature, since they consist of both private legal relations regarding the transfer of weapons to a lawful heir in the manner of hereditary succession, and public legal relations that regulate the procedure for registering weapons with a lawful heir in order to ensure the possibility of exercising all the owner's powers regarding the possession, use and disposal of weapons by a lawful heir as the weapons' owner.

It has been argued that weapons succession under the current legislation of Ukraine has its own specific features. It is due to the fact that weapons are not fully tradable object of civil rights. It has been substantiated that the lack of legislative regulation of relations on weapons succession gives rise to disputes of both private legal nature and public legal nature.

It has been established that disputes of private legal nature include disputes on the declaration of the ownership right to weapons, which are heard within civil legal proceedings. While considering this category of disputes, the courts proceed on the basis that:

(a) the current legislation distinguishes between the concepts of “weapons succession by a lawful heir” and “registration of weapons in the name of a lawful heir”, since the very fact of receiving a certificate on the right of weapons succession does not provide a lawful heir with the right to store or possess weapons, such powers are available to a lawful heir only if he / she has permission from the police agency to purchase weapons, as well as re-registration (reissuance) of weapons for a lawful heir in the National Police agencies;

(b) if a plaintiff is not deprived of the opportunity to register the right to inheritance through extrajudicial procedures, and the right to receive a certificate of weapons succession notariially is not violated, then it is the basis for refusing to satisfy the claim for the declaration of ownership on weapons in the manner of inheritance.

It has been proved that disputes of public legal nature that are subject to consideration within administrative legal proceedings include disputes arising on the basis of weapons registration by the National Police agencies in the name of a lawful heir. In this case, the courts proceed on the basis that the issues of inheritance, including the definition of the legal components of succession, lawful heirs, their priority, registration and issuance of a certificate on the right to inheritance of property, are beyond the powers of the National Police agencies.

Keywords: *weapons, inheritance, succession, object of civil rights, not fully tradable object, disputes on declaration of ownership, civil legal proceedings, registration of weapons, powers of the National Police agencies, administrative legal proceedings.*

Мовчан Роман Олександрович,
доктор юридичних наук, професор, професор кафедри
конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гель Андрій Павлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри судової медицини та права
Вінницького національного медичного
університету імені М. І. Пирогова

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВА ПРОТИДІЯ БЕЗГОСПОДАРСЬКОМУ ВИКОРИСТАННЮ ЗЕМЕЛЬ (СТ. 254 КК): ОКРЕМІ ПРАВОЗАСТОВЧІ ПРОБЛЕМИ

У роботі здійснено критичний аналіз практики застосування ст. 254 Кримінального кодексу України, за результатами чого було виявлено наявні у відповідній царині проблеми, а також розроблено призначені для судових та правоохоронних органів рекомендації, направлені на їх усунення.

Зокрема, за результатами написання статті доведено, що у випадках незаконного знімання законними власниками (землекористувачами) поверхневого шару ґрунту належних їм земельних ділянок для подальшого видобування корисних копалин вирішальне значення для кваліфікації матиме належність відповідних корисних копалин до місцевого або загальнодержавного значення та їх вартість. Також обґрунтовано, що для інкримінування ч. 1 ст. 254 Кримінального кодексу України важливе значення має встановлення причинного зв'язку між передбаченими нею діями та наслідками. Зокрема, необхідним є проведення екологічної експертизи, що має базуватися на достовірній діагностиці стану ґрунтів.

Встановлено, що у випадках, коли тривале зниження або втрата родючості земель, введення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту стають наслідком забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля (зокрема, в разі використання земельної ділянки, наданої для ведення особистого селянського господарства, для виробництва продуктів перероблення деревини) та за наявності інших підстав скоєне потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 254 та ст. 239 Кримінального кодексу України.

Аргументовано, що суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 254 Кримінального кодексу України, не повинні визнаватись особи, які самовільно зайняли земельну ділянку, оскільки на них не може бути покладено обов'язок дотримуватися правил щодо обайливого і раціонального використання землі.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, кримінальні правопорушення, довкілля, земля, кваліфікація, розмежування, безгосподарське використання земель, забруднення (псування) земель, незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель, незаконне видобування корисних копалин, самовільне зайняття земельної ділянки.

Постановка проблеми. Незважаючи на закріплення у ст. 13 та ст. 14 Основного Закону нашої держави особливого статусу землі, наявний сьогодні стан земельних ресурсів України є близьким до критичного. Так, в ухваленій ще у 2019 р. Стратегії екологічної політики на період до 2030 р. наводяться приголомшливі дані про те, що: водною та вітровою ерозією уражені приблизно 57 % території України; забрудненими є орієнтовно 20 % земель України; більш як 150 тис. га земель порушені. У разі ситуація погіршилася через відкриту збройну агресію рашистів, яка розпочалася 24 лютого 2022 р.

За таких умов очевидно видається потреба здійснення належного кримінально-правового реагування на найбільш небезпечні прояви порушень земельного законодавства, зокрема й ті, які передбачені присвяченою безгосподарському використанню земель ст. 254 Кримінального кодексу України (далі – КК)¹. Водночас за результатами аналізу релевантних матеріалів практики доводиться констатувати, що процес застосування згаданої кримінально-правової норми характеризується суперечливістю і наявністю значної кількості проблем та помилок. Потребою розроблення рекомендацій, направлених на їх усунення, і продиктована необхідність написання цієї статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Порушені в цій роботі питання у своїх публікаціях розглядали, зокрема, такі автори: О. Дудоров, С. Колісник, Т. Корнякова, Б. Орловський, І. Осадча, О. Пенязькова, Б. Семенишина-Фіголь, М. Сингаєвська, Ю. Турлова, Н. Цвіркун, О. Череміс, А. Шульга, А. Яковлев та інші. Та попри безсумнівну теоретичну і практичну значущість опублікованих праць, варто констатувати, що чимало аспектів досліджуваної проблематики і досі в належний спосіб не розв’язані, а відтак потребують подальших наукових розвідок.

Постановка завдання. Метою цієї статті є критичний аналіз практики застосування ст. 254 КК, за результатами чого мають бути виявлені наявні у відповідній царині проблеми, а також розроблені призначені для судових та правоохоронних органів рекомендації, направлені на їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз відповідних правозастосовних матеріалів засвідчує, що в абсолютній більшості випадків застосування ст. 254 КК винним інкримінувалося незаконне зняття родючого шару ґрунту, тобто діяння, аналогічне караному за ст. 239¹ КК, але вчинюване законним власником (земле-

¹ Як відомо, до ухвалення Закону № 402-IX від 19 грудня 2019 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства про видобуток бурштину та інших корисних копалин» у ст. 254 КК замість передбачених нині чотирьох містилася лише одна частина, присвячена саме безгосподарському використанню земель. Враховуючи це, далі у роботі паралельно вказуватиметься як на словосполучення «ч. 1 ст. 254 КК» – зокрема, у випадку аналізу практики притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили відповідні дії після набрання чинності згаданим законом, так і просто на «ст. 254 КК» – у випадку аналізу практики притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили відповідні дії до набрання чинності згаданим законом, а також у деяких загальних формулюваннях.

користувачем). Зазвичай таке зняття здійснюється для подальшого створення штучних водойм.

Однак, крім створення штучних водойм, нерідко законні власники (землекористувачі) знімають поверхневий шар ґрунту належних їм земельних ділянок для подальшого видобування корисних копалин. У таких випадках вирішальне значення для кваліфікації матиме належність відповідних корисних копалин до місцевого або загальнодержавного значення та їх вартість:

1) якщо незаконно видобувається корисна копалина місцевого значення, вартість якої є меншою за 30 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (далі – НМДГ), то дії винного мають отримувати кримінально-правову оцінку з покликанням лише на ч. 1 ст. 254 КК (за умови, що при цьому не зафіксовано порушення встановлених правил охорони або використання надр, яке створило небезпеку для життя, здоров'я людей чи довкілля);

2) якщо незаконно видобувається корисна копалина загальнодержавного значення або місцевого значення у значному розмірі (30 і більше НМДГ), то скоєне потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 254 і відповідною частиною ст. 240 КК (якщо незаконно видобувається бурштин, то застосуванню підлягає ст. 240¹).

Як зазначалося вище, у випадку незаконного видобування корисних копалин місцевого значення (найчастіше піску) кваліфікація дій винного має залежати від їх вартості, невстановлення якої через це є помилкою.

Так, в одній зі справ за ч. 1 ст. 254 КК суд обмежився вказівкою на те, що «Особа-1 з метою облаштування на належній йому земельній ділянці кар'єру для видобутку гірничого піску, зняла верхній шар ґрунтового покриву із частини зазначеної земельної ділянки площею 1,6479 га» [1], в іншій було зазначено, «про видобування піску об'ємом 17 384,1 м³» [2].

Однак у цих судових рішеннях не було вказано вартість видобутого піску, єдиним поясненням чого може бути те, що дії винних були вчинені до оновлення ст. 240 КК, результатом чого стало розширення предмета злочину, передбаченого цією статтею КК, за рахунок корисних копалин місцевого значення у значному розмірі.

Іншими, хоч і менш поширеними за попередні, проявами безгосподарського використання земель є:

– знімання поверхневого шару землі для облаштування відстійників чи місць зберігання відходів, зокрема гною. При цьому у випадку, коли особа не лише зняла поверхневий шар землі, а й забруднила останню відповідними відходами чи іншими шкідливими матеріалами, вчинене потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 239, ст. 254 КК;

– використання земельної ділянки для розміщення: будівельних матеріалів, стоянки автотранспорту або його технічного обслуговування, інших об'єктів комерційного призначення.

У практиці застосування ст. 254 КК, у якій, як про це писалося раніше, преважують випадки незаконного зняття верхнього шару землі для подальшого створення штучних водойм, наслідком цих дій переважно визнається «виведення земель із сільськогосподарського обороту».

Так, в одній зі справ судом встановлено, що внаслідок утворення Особою-1 штучної водойми на належній йому земельній ділянці, призначеній для ведення сільськогосподарського виробництва, без зміни цільового призначення відбулося порушення структури ґрунту і безпідставне виведення частини земельної ділянки площею 0,4117 га із земель сільськогосподарського призначення, тобто виведення землі із сільськогосподарського обороту [3].

Водночас в окремих справах підсудні та їхні захисники ставлять під сумнів той факт, що штучне створення водойми може призвести до аналізованого різновиду наслідків.

Так, не погоджуючись із рішеннями судів нижчих інстанцій, якими Особа-2 був визнаний винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ст. 254 КК, захисник Особи-2 оскаржив ці судові рішення до ККС ВС. Мотивуючи скаргу, захисник з-поміж іншого вказав на відсутність у діях Особи-2 ознак об'єктивної сторони складу відповідного кримінального правопорушення, зокрема підкресливши відсутність експертного висновку щодо виведення земель із сільськогосподарського обороту внаслідок вчиненого Особою-2 створення штучної водойми на належній йому земельній ділянці.

Розглядаючи зазначену скаргу, судді ККС ВС відмітили, що Особа-2, будучи власником земельної ділянки сільськогосподарського призначення з цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства, зі складом угідь рілля, без проведення зміни цільового призначення земельних ділянок, зняв верхній шар ґрунтового покриву, частково створив штучний водний об'єкт та кар'єр для видобутку піщаної суміші загальною площею 0,835 га. Зважаючи на це, ККС ВС зробив висновок про те, що засудженим було здійснено такий вплив на належну йому земельну ділянку, що потягнуло неможливість використання її за цільовим призначенням, а це є ознакою виведення земель із сільськогосподарського обороту. Як наслідок, касаційна скарга захисника у вказаній частині не була задоволена, а рішення судів першої та апеляційної інстанцій залишені в силі [4].

Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони складу аналізованого кримінального правопорушення є причинний зв'язок між діянням та наслідками. Для виявлення та з'ясування останнього як об'єктивної передумови настання кримі-

нальної відповідальності необхідне встановлення факту порушення правових обов'язків землевласників та землекористувачів, що потягнуло за собою настання шкідливих наслідків. Зокрема, виправданим є проведення екологічної експертизи, що має базуватися на достовірній діагностиці стану ґрунтів [5, с. 11]. Недоведеність причинного зв'язку свідчить про безпідставність застосування ч. 1 ст. 254 КК.

Наприклад, до одного з районних судів Вінницької області надійшли матеріали провадження стосовно Особи-1, котрому орган досудового розслідування інкримінував вчинення безгосподарського використання земель, яке спричинило виведення земель із сільськогосподарського обороту за таких обставин. Під час використання земельної ділянки, належної Особі-1, той без відповідних дозвільних документів на проведення робіт і без проведення зміни цільового призначення земельних ділянок розпочав промислове видобування піску, чим на відповідній земельній ділянці частково створив 2 штучні водні об'єкти площами 0,22 га та 0,68 га, площадку для намиву піску площею 0,39 га і розрив земельну ділянку площею 0,55 га. Розглянувши матеріали цього кримінального провадження, суд, однак, констатував недоведеність того, що саме Особа-1 своїм безгосподарським використанням вивів земельні ділянки із сільськогосподарського обороту, оскільки в судовому засіданні встановлено, що раніше на цих земельних ділянках місцевим сільськогосподарським підприємством видобувався пісок. З огляду на це суд зробив висновок про невинуватість Особи-1 і виправдав його [6].

Та й загалом необхідно зауважити, що у практиці застосування ст. 254 КК найбільша кількість виправдувальних вироків виноситься через певні аспекти, пов'язані з наслідками безгосподарського використання земель.

Так, в одній зі справ суд, хоч і встановив нецільове використання Особою-1 належної йому земельної ділянки, вказав, що обвинувачений при виконанні робіт керувався Проектом для будівництва каналу з метою захисту своїх земельних ділянок від підтоплення, яким було передбачено будівництво на частині земельної ділянки обвинуваченого каналу водовідведення та облаштування струмка для збору поверхневих та дощових вод. Натомість доказів на підтвердження настання шкідливих наслідків від облаштування водозабірної водойми у виді виведення землі з сільськогосподарського обороту чи порушення структури ґрунту сторона обвинувачення не надала, що й стало підставою для визнання Особи-1 невинуватим у вчиненні кримінального проступку, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК [7].

В інших випадках суди, хоч і не ставлять під сумнів факт настання передбачених ст. 254 КК наслідків, виправдовують підсудних через недоведення того, що саме їхні діяння призвели до них.

Так, виправдовуючи Особу-1, один із районних судів Чернігівської області зазначив, що для того, щоб судити, що саме підсудний організував і допустив

систематичне видобування нафтопродуктів із підземних вод на земельній ділянці площею приблизно 12 га, необхідно було порівнювати склад ґрунту на час передачі ділянки в користування і склад ґрунту на час незаконного видобутку нафтопродуктів, чого не було зроблено [8].

Подібним способом свій виправдовувальний вирок відносно Особи-2 мотивував і ще один районний суд Чернігівської області. Цей суд зазначив, що матеріали справи не містять жодних доказів того, у якому стані обвинувачена отримала земельну ділянку у власність у 2017 р., а покликання сторони захисту на наявність на ній штучної водойми до 2017 р. наданими стороною обвинувачення доказами не спростовується. На підставі цього суд висловив обґрунтований сумнів у доведеності винуватості обвинуваченої – те, що з її вини та її діями або з її відома було допущено безгосподарське використання землі в інкримінований період, – та, як наслідок, визнав Особу-2 невинуватою у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК [9].

Подаючи скаргу спочатку до Волинського апеляційного суду, а згодом – і до ККС ВС, до подібних обставин апелював і Особа-3. Однак, розглянувши відповідні апеляційну та касаційну скаргу, судді в унісон згадали про показання численних свідків, які стверджували, що надана у приватну власність Особі-3 земельна ділянка раніше оброблялася людьми, та на підставі цього зробили висновок про те, що покликання сторони захисту на наявність на момент набуття права власності Особи-3 на вказаній земельній ділянці порушення ґрунту, водойми та заліснення, що унеможливило використання земельної ділянки за цільовим призначенням, є необґрунтованим і спростовується матеріалами кримінального провадження. Як наслідок, обвинувальний вирок районного суду (як і відповідна ухвала апеляційного суду), якими Особа-3 був визнаний винуватим у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК, був залишений у силі [10].

Далі за результатами дослідження релевантних матеріалів судової практики було виявлено, що непоодинокими є випадки, коли характерні для ст. 254 КК тривале зниження або втрата родючості земель, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту стають наслідком іншого земельного делікту – згаданого вже у ст. 239 КК забруднення або псування земель шкідливими речовинами, відходами чи іншими матеріалами. Зокрема, найчастіше така ситуація наявна у разі використання земельної ділянки, наданої для ведення особистого селянського господарства, для одного конкретного виду діяльності – виробництва продуктів перероблення деревини (деревного вугілля, виробленого дистиляцією деревини). У такому випадку та за наявності інших підстав скоєне потребує кваліфікації за сукупністю двох відповідних кримінальних правопорушень.

Особа-1 допустив безгосподарське використання частини належної йому земельної ділянки загальною площею 0,2967 га, яка була призначена для ведення особистого селянського господарства, однак використовувалась для виробництва деревного вугілля, виробленого дистиляцією деревини, що призвело до виведення земель загальною площею 163 м² із сільськогосподарського обороту. До того ж недотримання Особою-1 спеціальних правил поводження з відходами виробництва та неконтрольоване потрапляння їх впродовж тривалого періоду часу на поверхню ґрунту безпосередньо під розміщеними металевими бочками (піролізними печами) призвели до забруднення частини вказаної земельної ділянки у спосіб значного збільшення концентрації вмісту певних шкідливих речовин у складі ґрунту. Зважаючи на це, дії Особи-1 були кваліфіковані за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 239 і ч. 1 ст. 254 КК [11].

Водночас зауважимо, що в багатьох інших аналогічних випадках, коли винні так само використовували належні їм земельні ділянки для виробництва деревного вугілля за ідентичними технологіями, правозастосовні органи інкримінували їм лише ст. 254 КК, не звертаючи увагу на те, чи настало внаслідок вказаної поведінки забруднення (псування) земель відповідними шкідливими речовинами.

Наприклад, з'ясувавши, що Особа-2 без зміни цільового призначення земельної ділянки розмістив на ній об'єкти хімічного виробництва (піролізні печі) для випалювання деревного вугілля і фактично здійснював виробництво деревного вугілля на вказаній земельній ділянці, суд обмежився вказівкою на те, що таке використання земельної ділянки не за цільовим призначенням призвело до неможливості її використання як землі сільськогосподарського призначення, тобто до виведення її з сільськогосподарського обороту. Як наслідок, дії Особи-2 кваліфіковано за ч. 1 ст. 254 КК [12].

В аналогічний спосіб було вирішено питання кваліфікації дій Особи-3, який, достовірно знаючи, що відповідна земельна ділянка не призначена для ведення господарської діяльності та належить до земель сільськогосподарського призначення, без зміни її цільового призначення використовував таку земельну ділянку не за призначенням, а саме розмістив на ній об'єкти хімічного виробництва – металеві цистерни в кількості 6 шт. для випалювання деревного вугілля без облаштування фундаменту, здійснюючи на земельній ділянці виробництво деревного вугілля [13].

Враховуючи використання ідентичних технологій виробництва деревного вугілля, з великою ймовірністю можна припустити, що і в згаданих та інших подібних випадках діяння винних призвели до забруднення земель відповідними відходами. Показово, що цей факт визнають і деякі судді.

Так, Костопільським районним судом Рівненської області встановлено, що Особа-1 без зміни цільового призначення земельної ділянки сільськогосподар-

ського призначення розмістила на 0,0217 га об'єкти хімічного виробництва (6 піролізних печей) і здійснювала виробництво деревного вугілля. Далі у вирокі зазначається, що безгосподарське використання Особою-1 земель для інших потреб призвело до тимчасового припинення їх використання внаслідок доведення ґрунтів до деградації, тобто призвело до виведення її з сільськогосподарського обороту, та завдало матеріальну шкоду від забруднення земельної ділянки, що становить 623,88 грн [14].

Ще більш показовим у цьому аспекті є інше судове рішення. У ньому зазначається, що Особа-2, достовірно знаючи, що неналежні йому на відповідному правовому титулі землі призначені для ведення особистого селянського господарства, без зміни їх цільового призначення здійснював на них виробництво деревного вугілля та складування готової продукції, чим спричинив: 1) псування і забруднення сільськогосподарських земель промисловими відходами (випалювання деревного вугілля); 2) самовільне зайняття земельної ділянки загальною площею 0,29 га; 3) та її використання не за цільовим призначенням, зняття ґрунтового покриву (родючого шару ґрунту) без спеціального дозволу на загальній площі 0,03 га, що призвело до виведення вказаних земель із сільськогосподарського обороту [15].

Вказані дії Особи-2 були кваліфіковані за ч. 1 ст. 254 КК, що є неправильним одразу з двох причин:

1) пряма вказівка на те, що згадане псування і забруднення сільськогосподарських земель промисловими відходами (первинний наслідок) призвело до виведення вказаних земель із сільськогосподарського обороту, не залишає сумнівів у тому, що ці дії є такими, які створили небезпеку для довкілля (похідний наслідок), а отже, потребують кваліфікації за ст. 239 КК;

2) та ж обставина, що відповідні діяння були вчинені на самовільно зайнятій земельній ділянці, є свідченням того, що в описаній ситуації було наявне не кримінальне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 254 КК, суб'єкт якого є спеціальним і котрим у будь-якому випадку не може бути особа, яка самовільно зайняла земельну ділянку (докладніше про це далі), а, за наявності підстав (створення небезпеки для довкілля, яка, вочевидь, мала місце), кримінальне правопорушення, передбачене ст. 239¹ КК¹.

Вище розглядалася проблема того, що, попри очевидну наявність відповідних передумов, здійснене особою на належній їй на законних підставах земельній ділянці виробництво продуктів перероблення деревини (деревного вугілля, виробленого дистиляцією деревини) нерідко отримує кваліфікацію лише за ст. 254 без додаткового інкримінування ст. 239 КК. Як виявляється, позначена

¹ Детальніше про це див. наступні праці одного з авторів цих рядків [16, 17, 18].

проблема є характерною для використання земельних ділянок і для інших цілей, внаслідок чого так само відбувається забруднення земель чи їх псування відходами або іншими шкідливими матеріалами.

Наприклад, один із районних судів Дніпропетровської області у своєму рішенні зазначив, що Особа-1 з використанням бульдозерної техніки здійснив псування ґрунту шляхом засипання родючого шару землі будівельним сміттям і гравієм на площі 0,17 га, що призвело до виведення земельної ділянки площею 0,17 га із сільськогосподарського обороту [19].

Попри пряму вказівку суду на зазначене у ст. 239 КК псування ґрунту будівельними відходами, дії Особи-1 були кваліфіковані лише за ст. 254 КК.

Як зазначалось кількома абзацами раніше, суб'єкт кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК, є спеціальним – це особа, на яку покладено обов'язок дотримуватися правил щодо раціонального використання та охорони земель (керівники сільськогосподарських підприємств, агрономи, фермери, власники земельних ділянок тощо). З огляду на окреслене коло можливих суб'єктів аналізованого делікту ними не повинні визнаватись особи, які самовільно зайняли земельну ділянку, оскільки на них не може бути покладено обов'язок дотримуватися правил щодо дбайливого і раціонального використання землі.

Тому правомірним треба вважати рішення одного з судів, який вказав на те, що «особи, які не набули права власності або користування відповідною земельною ділянкою, не можуть бути суб'єктом цього злочину» [20].

Натомість незаконним мало б бути визнане рішення Самбірського районного суду Львівської області. Цей суд встановив, що Особа-1 вчинив самовільне зайняття земельної ділянки загальною площею 0,5 га, на якій, по-перше, здійснив будівництво споруди загальною площею 0,0056 га, по-друге, без проведення зміни цільового призначення зазначеної земельної ділянки зняв верхній шар ґрунтового покриву і створив штучні водні об'єкти загальною площею 0,133 га. Враховуючи те, що згадані дії Особи-1 призвели до зміни рельєфу місцевості, утворення штучних водойм, що унеможливило подальше використання відповідних земель за їх цільовим призначенням для ведення особистого селянського господарства, тобто призвело до виведення цих земель із сільськогосподарського обороту, вони були кваліфіковані не лише за ч. 3 ст. 197¹, а й за ст. 254 КК [21].

Помилковість такої кваліфікації виглядає очевидною, адже ст. 91 Земельного кодексу України, до якої і звертався суд, вказує на обов'язки лише законних користувачів земельної ділянки.

Кваліфікація за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ст. 197¹, ст. 254 КК, можлива лише за умови реальної або ідеальної сукупності, що і було наявне в такій ситуації. Один із районних судів Львівської області встановив, що Особа-1 здійснив будівництво гідротехнічної споруди площею

0,224 га і створив штучну водойму площею 6,2361 га, і в такий спосіб самовільно зайняв частину двох земельних ділянок. До того ж своїми діями Особа-1 проявив і безгосподарність під час використання належних йому земельних ділянок приватної форми власності. Зокрема, не ініціюючи питання зміни цільового призначення земельних ділянок і не маючи в наявності затвердженого проєкту землеустрою щодо відведення земельних ділянок приватної власності, цільове призначення якої змінюється, без переведення в землі водного фонду, внаслідок будівництва згаданої вище гідротехнічної споруди площею 0,224 га та створення штучної водойми, Особа-1 незаконно облаштував на цих землях штучну водойму руслового типу площею 6,2361 га, яку використовував для власних (господарських) потреб без наявних для цього правових підстав і дозвільних документів.

Зважаючи на те, що створена Особою-1 штучна водойма одночасно була розташована як у межах неналежної, так і в межах належної йому на відповідному правовому титулі земельної ділянки, дії підсудного були правильно кваліфіковані за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 4 ст. 197¹, ч. 1 ст. 254 КК [22].

Враховуючи ознаки суб'єкта аналізованого кримінального правопорушення, за ст. 254 КК так само не може кваліфікуватись і забруднення (псування) землі, вчинене особою, якій відповідна земельна ділянка не належить на тому чи іншому правовому титулі. У цьому аспекті показовим прикладом неправильної кваліфікації може вважатися рішення одного з районних судів Рівненської області.

У своїй ухвалі цей суд відмітив, що Особа-2 здійснив вивезення і скидання відходів (нечистот) на земельну ділянку сільськогосподарського призначення, яка на підставі сертифіката про право на земельну частку (пай) належить Особі-3, що призвело до псування і забруднення сільськогосподарських земель неочищеними стічними водами, виробничими та іншими відходами, і самовільного зайняття земельної ділянки площею 1 га [23].

Попри, з одного боку, наявність усіх ознак складу забруднення або псування земель (ст. 239 КК) (адже згадане діяння явно призвело щонайменше до створення небезпеки для довкілля), а з іншого, – відсутність ознак суб'єкта безгосподарського використання земель, вчинене Особою-2 було неправильно кваліфіковане саме і лише за ст. 254 КК.

На завершення зазначимо й те, що саме за ознакою суб'єкта відбувається відмежування аналізованого кримінального правопорушення від передбаченого ст. 239¹ КК незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель: у ч. 1 ст. 254 КК таким суб'єктом є законний власник або землекористувач, тоді як у ст. 239¹ КК – особа, яка не наділена відповідним правовим статусом. Правильність запропонованого трактування підтверджується і матеріалами

практики застосування ст. 239¹ (те саме стосується ст. 239² КК), які засвідчують, що до кримінальної відповідальності за ці делікти не був притягнутий жоден законний власник або землекористувач, зняття та перенесення ґрунтового покриття земельних ділянок з порушенням умов зняття, збереження і використання родючого шару ґрунту якими кваліфікується або за ст. 53³ КУпАП, або за ст. 254 КК.

З урахуванням висловлених у статті аргументів можна зробити такі **висновки**:

1) у випадках незаконного знімання законними власниками (землекористувачами) поверхневого шару ґрунту належних їм земельних ділянок для подальшого видобування корисних копалин вирішальне значення для кваліфікації матиме належність відповідних корисних копалин до місцевого або загальнодержавного значення та їх вартість:

– якщо незаконно видобувається корисна копалина місцевого значення, вартість якої є меншою за 30 НМДГ, то дії винного мають отримувати кримінально-правову оцінку з покликанням лише на ч. 1 ст. 254 КК;

– якщо незаконно видобувається корисна копалина загальнодержавного значення або місцевого значення у значному розмірі (30 і більше НМДГ), то скоєне потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 254 і відповідною частиною ст. 240 КК (якщо незаконно видобувається бурштин, то застосуванню підлягає ст. 240¹);

2) для інкримінування ч. 1 ст. 254 КК важливе значення має встановлення причинного зв'язку між передбаченими нею діями та наслідками;

3) у випадках, коли тривале зниження або втрата родючості земель, виведення земель із сільськогосподарського обороту, змивання гумусного шару, порушення структури ґрунту стають наслідком забруднення або псування земель речовинами, відходами чи іншими матеріалами, шкідливими для життя, здоров'я людей або довкілля (зокрема в разі використання земельної ділянки, наданої для ведення особистого селянського господарства, для виробництва продуктів перероблення деревини) та за наявності інших підстав скоєне потребує кваліфікації за сукупністю кримінальних правопорушень, передбачених ч. 1 ст. 254 та ст. 239 КК;

4) суб'єктом кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 254 КК, не повинні визнаватись особи, які самовільно зайняли земельну ділянку, оскільки на них не може бути покладено обов'язок дотримуватися правил щодо дбайливого і раціонального використання землі;

5) саме за ознакою суб'єкта відбувається і відмежування аналізованого кримінального правопорушення від передбаченого ст. 239¹ КК незаконного заволодіння ґрунтовим покритвом (поверхневим шаром) земель: у ч. 1 ст. 254 КК таким

суб'єктом є законний власник або землекористувач, тоді як у ст. 239¹ КК – особа, яка не наділена відповідним правовим статусом.

Подяка. Ця стаття написана за підтримки Національного фонду досліджень України в межах реалізації проєкту з виконання наукових досліджень і розробок «Підвищення ефективності кримінально-правової охорони довкілля в Україні: теоретико-прикладні засади» (державний реєстраційний номер 0122U000803).

Список використаних джерел

1. Ухвала Володарського районного суду Київської області від 30 січня 2023 р. у справі № 364/34/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108645542>
2. Ухвала Ратнівського районного суду Волинської області від 23 листопада 2021 р. у справі № 157/538/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/101260095>
3. Вирок Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 7 вересня 2023 р. у справі № 187/1674/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113278358>
4. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду від 16 березня 2021 р. у справі № 742/1669/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/95682115?fbclid=IwAR3hLevgY8ahNaH5lyqurcOIYpoWn-TdXujvIPJQdR4FsuakP5Xt9sfZpPY#>
5. Цвіркун Н. Ю. Кримінальна відповідальність за безгосподарське використання земель: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 19 с.
6. Вирок Бершадського районного суду Вінницької області від 8 червня 2016 р. у справі № 126/1816/15-к. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58292380>
7. Вирок Надвірнянського районного суду Івано-Франківської області від 12 квітня 2024 р. у справі № 348/1846/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118368970>
8. Вирок Прилуцького міськрайонного суду Чернігівської області від 3 жовтня 2022 р. у справі № 742/3068/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/106577142>
9. Вирок Куликівського районного суду Чернігівської області від 11 травня 2023 р. у справі № 737/143/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/110787772>
10. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного кримінального суду від 28 вересня 2023 р. у справі № 157/538/18. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_kks_vp_vid_28_09_2023_roku_u_spravi_157_538_18_1/
11. Вирок Дерезнянського районного суду Хмельницької області від 18 березня 2024 р. у справі № 673/149/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117714591>
12. Вирок Березнівського районного суду Рівненської області від 7 червня 2024 р. у справі № 555/1204/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/119685210>
13. Вирок Корецького районного суду Рівненської області від 13 лютого 2024 р. у справі № 563/122/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116972727>
14. Ухвала Костопільського районного суду Рівненської області від 14 лютого 2023 р. у справі № 564/40/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108999580>
15. Вирок Рокитнівського районного суду Рівненської області від 22 вересня 2021 р. у справі № 571/1169/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/99780320>
16. Мовчан Р. О. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері земельних відносин: законодавство, доктрина, практика: монографія; передмова О. О. Дудорова. Вінниця: ТОВ «Твори», 2020. 1152 с.

17. Мовчан Р. О. Щодо доцільності криміналізації незаконного заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель та незаконного заволодіння землями водного фонду в особливо великих розмірах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2014. Вип. 24, т. 4. С. 38–42.
18. Мовчан Р. О. Щодо кримінальної відповідальності за незаконне заволодіння ґрунтовим покривом (поверхневим шаром) земель (ст. 239-1 Кримінального кодексу України). *Форум права*. 2013. № 2. С. 375–382.
19. Ухвала Петриківського районного суду Дніпропетровської області від 4 серпня 2021 р. у справі № 187/1123/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/98756990>
20. Ухвала Олександрівського районного суду Донецької області від 16 травня 2018 р. у справі № 240/283/18 р. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74032362>
21. Вирок Самбірського районного суду Львівської області від 5 квітня 2022 р. у справі № 452/701/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/103910405>
22. Ухвала Дрогобицького міськрайонного суду Львівської області від 6 лютого 2024 р. у справі № 442/906/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116778701>
23. Ухвала Рокитнівського районного суду Рівненської області від 6 вересня 2023 р. у справі № 571/1726/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113265028>

Roman Movchan, Andrii Hel. Criminal Legal Combatance Against Misuse of Land (Art. 254 of The Criminal Code of Ukraine): Separate Human Rights Problems

The article provides a critical analysis of the practice of applying Art. 254 of the Criminal Code of Ukraine, as a result of which existing problems in the relevant field were identified, as well as recommendations for judicial and law enforcement agencies aimed at their elimination were developed.

In particular, the results of writing the article prove that in cases of illegal removal by legal owners (land users) of the surface layer of soil of land plots belonging to them for the further extraction of minerals, the decisive importance for qualification will be the belonging of the relevant minerals to local or national importance and their value. It is also substantiated that for incrimination of Part 1 of Art. 254 of the Criminal Code of Ukraine, it is important to establish a causal relationship between the actions and consequences envisaged by it. In particular, it is necessary to conduct an ecological examination, which should be based on reliable diagnostics of the state of the soils.

It has been established that in cases where a long-term decrease or loss of land fertility, withdrawal of land from agricultural use, washing away of the humus layer, and disruption of soil structure result from contamination or damage to land with substances, waste, or other materials harmful to life, human health, or the environment (in particular, in the case of using a land plot provided for personal farming for the production of wood processing products) and in the presence of other grounds, the act requires qualification under the set of criminal offenses provided for in Part 1 of Article 254 and Article 239 of the Criminal Code of Ukraine.

It is argued that persons who have arbitrarily occupied a land plot should not be recognized as subjects of a criminal offense provided for in Part 1 of Article 254 of the Criminal Code of Ukraine, since they cannot be required to comply with the rules for careful and rational use of land.

Keywords: *criminal responsibility, criminal offenses, environment, land, qualification, demarcation, unmanaged land use, pollution (damage) of land, illegal acquisition of soil cover (surface layer) of land, illegal mining of minerals, arbitrary occupation of land.*

*Хоменко Анастасія Олександрівна,
аспірант кафедри кримінального права
Національної академії внутрішніх справ
<https://orcid.org/0009-0006-2082-7832>*

ВІДМЕЖУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ НЕЗАКОННИМ ПОВОДЖЕННЯМ ЗІ ЗБРОЄЮ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ СТАТТЯМИ 262–264, 410 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Стаття присвячена комплексному аналізу правових аспектів відмежування кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зброєю, передбачених статтями 262–264 та 410 Кримінального кодексу України (далі – КК України). У межах дослідження здійснено докладний розгляд елементів складів зазначених кримінальних правопорушень з метою поглиблення розуміння їх правової природи та встановлення чітких меж між ними. Це набуває особливої актуальності з огляду на зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним обігом зброї, у сучасних умовах.

Особлива увага у статті зосереджена на виокремленні характерних рис складів кримінальних правопорушень, що передбачають відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, а також їх диференціації від суміжних складів кримінальних правопорушень зі схожими об'єктивними ознаками. Окремо проаналізовано юридичний зміст кожної з форм об'єктивної сторони, закріплених у диспозиціях статей 262–264, а також здійснено порівняльно-правову характеристику статті 410 КК України з метою встановлення меж кримінально-правової відповідальності.

У процесі аналізу встановлено, що ключовим критерієм розрізнення статей 262–264 та статті 410 КК України є суб'єкт кримінального правопорушення. А саме – випадку статті 410 КК України розгляду підлягає спеціальний суб'єкт – військовослужбовець; у випадках статей 262–264 КК України суб'єктом є будь-яка фізична осудна особа, яка досягла віку кримінальної відповідальності. До того ж у статті було враховано специфіку предмета (вогнепальна та холодна зброя, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої, радіоактивні матеріали) та форми вчинення кримінальних правопорушень.

На підставі проведеного аналізу запропоновано напрями удосконалення чинного кримінального законодавства у сфері протидії незаконному обігу зброї. Зокрема, обґрунтовано доцільність уточнення окремих законодавчих формулювань, що містяться у відповідних статтях КК України, задля підвищення ефективності правозастосовної практики.

Ключові слова: *незаконне поводження зі зброєю, вогнепальна зброя, кримінальні правопорушення проти громадської безпеки, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої.*

Постановка проблеми. Регулювання обігу зброї має вирішальне значення в Україні для підтримки громадської та національної безпеки. Кримінальний кодекс України містить конкретні положення у статтях 262, 263, 263-1, 264 та 410, які криміналізують окремі форми протиправної поведінки з вогнепальною зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями. Кожна стаття визначає окремі юридичні елементи, покарання та ступінь тяжкості кримінального правопорушення, що відображає рівень загрози, яку дане право-

порушення становить для суспільства. Розуміння правових відмінностей між цими кримінальними правопорушеннями має важливе значення для правильної кваліфікації діянь суб'єктів кримінальних правопорушень.

Кожен із закріплених у КК України кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зброєю, має свою специфіку, рівень загрози та відповідальність, що вимагає чіткого правового трактування. Відмінності у їх кваліфікації безпосередньо впливають на точність правозастосування та надання відповідного покарання.

Правильне відмежування кримінальних правопорушень має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки допомагає уникнути помилок у кваліфікації діянь. Врахування всіх особливостей кожного правопорушення дає змогу ефективно здійснювати правосуддя, забезпечуючи справедливість і адекватність покарання залежно від тяжкості скоєного діяння. Також це дає змогу більш ефективно протидіяти кримінальним проявам у сфері обігу зброї, які можуть загрожувати безпеці громадян і стабільності суспільства.

Отже, звернення до змісту зазначених кримінальних правопорушень є необхідним задля розуміння їх відмежування та уникнення проблем правильної кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зброєю, що за однорідністю об'єктивних ознак створює проблему їх розмежування.

Стан дослідження. Проблемам кваліфікації кримінальних правопорушень, пов'язаних зі зброєю, приділили увагу у своїх дослідженнях такі вчені: О. М. Сарнавський, В. Л. Соколовський, В. В. Голубощ, М. І. Хавронюк, В. О. Навроцький, В. А. Робак, М. О. Акімов, П. П. Андрушко та інші.

Метою статті є проведення аналізу відмінностей між кримінальними правопорушеннями, передбаченими статтями 262–264 та 410 КК України.

Виклад основного матеріалу. У правовій системі України кримінальна відповідальність за незаконне поводження зі зброєю, вибуховими речовинами та боєприпасами займає важливе місце в контексті забезпечення громадської безпеки. Кримінальний кодекс України чітко регламентує відповідальність за такі правопорушення, закріплюючи її у розділах IX та XIX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» та «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» [1]. Ці розділи передбачають низку кримінально-правових норм, що встановлюють кримінальну відповідальність за протиправні діяння, пов'язані зі зброєю, відтак це закріплено у статтях 262–264 та 410 КК України. Кожна з цих статей встановлює різні види кримінальних правопорушень і відповідні покарання, що дає змогу визначити ступінь загрози для суспільства та впливати на правозастосування з урахуванням специфіки кожного конкретного правопорушення. Саме чітке відмежування цих правопорушень є важливим для правильної кваліфікації діянь та здійснення справедливого судочинства.

Першим, на що треба звернути увагу під час відмежування суміжних кримінальних правопорушень – це їх об’єктивні ознаки, що закріплені в диспозиціях кожної статті.

Так, ст. 262 КК України передбачає, що відповідальність настає за вчинення викрадення, привласнення або вимагання вогнепальної зброї, бойових припасів, вибухових речовин чи радіоактивних матеріалів або заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем [1].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України № 3 від 26.04.2002 «Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами» (далі – Постанова Пленуму Верховного Суду України № 3), під викраденням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв, радіоактивних матеріалів треба розуміти протиправне таємне чи відкрите, в тому числі із застосуванням насильства, яке не є небезпечним для життя або здоров’я, чи з погрозою застосування такого насильства, їх вилучення у юридичних або фізичних осіб незалежно від того, законно чи незаконно ті ними володіли. Привласнення зазначених предметів відбувається під час їх утримання, неповернення володільцю особою, якій вони були довірені для зберігання, перевезення, пересилання, надані у зв’язку з виконанням службових обов’язків тощо або в якій опинились випадково чи якою були вилучені в іншої особи, котра володіла ними незаконно. Вимаганням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин, вибухових пристроїв чи радіоактивних матеріалів треба розуміти пред’явлення особі, яка законно чи незаконно ними володіє або у віданні чи під охороною якої вони перебувають, вимоги про їх передачу [2].

Варто звернути увагу, що ч. 1 примітки до ст. 185 КК України, закріпленої в розділі VI Особливої частини «Кримінальні правопорушення проти власності», зазначає, що у статтях 185, 186 та 189–191 повторним визначається кримінальне правопорушення, вчинене особою, яка раніше вчинила будь-яке із кримінальних правопорушень, передбачених цими статтями або статтями 187, 262 КК України [1]. Ця норма вказує на однорідність між кримінальним правопорушенням, закріпленим у ст. 262, та кримінальними правопорушеннями у ст. 185–191 КК України, але зважаючи на предмет ст. 262, який є предметом підвищеної безпеки, існує необхідність закріплення цієї кримінально-правової норми у розділі «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки».

Наступною аналізованою кримінально-правовою нормою виступає ст. 263 КК України, в якій законодавець встановлює кримінальну відповідальність за незаконне носіння, зберігання, придбання, передачу чи збут вогнепальної зброї

(крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв, незаконне носіння, виготовлення, ремонт чи збут кинджалів, фінських ножів, кастетів чи іншої холодної зброї [1].

Так, відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України № 3, незаконне носіння холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв є умисними, вчиненими без передбаченого законом дозволу діями по їх переміщенню, транспортуванню особою безпосередньо при собі (в руках, одязі, сумці, спеціальному футлярі, транспортному засобі тощо). Під незаконним зберіганням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв розуміються умисні дії, які полягають у володінні (незалежно від тривалості в часі) без відповідного дозволу або із простроченням його дії будь-яким із зазначених предметів, що знаходиться не при особі, а в обраному нею місці. Незаконним придбанням вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв слід вважати умисні дії, пов'язані з їх набуттям (за винятком викрадення, привласнення, вимагання або заволодіння шляхом шахрайства чи зловживання службовим становищем) всупереч передбаченому законом порядку – в результаті купівлі, обміну, привласнення знайденого, одержання як подарунка, на відшкодування боргу тощо. Під незаконною передачею зазначених предметів слід розуміти надання цих предметів іншій особі у володіння, для тимчасового зберігання чи використання за цільовим призначенням без передбаченого законом дозволу. Незаконний збут полягає в умисній передачі холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв іншій особі поза встановленим порядком шляхом продажу, обміну, дарування, сплати боргу тощо [2].

Треба звернути увагу, що відповідно до визначень форм об'єктивної сторони ст. 262 та 263 КК України, які закріплені у Постанові Пленуму Верховного Суду № 3, кримінальна відповідальність настає за незаконне, тобто без передбаченого законом дозволу, вчинення однієї з форм об'єктивної сторони ст. 263 КК України, на відміну від ст. 262 КК України, де законність володіння не впливає на кваліфікацію. Отже, ст. 263 КК України охоплює основне коло незаконних діянь зі зброєю, водночас ст. 262 – є більш обмеженою.

У 2012 р. розділ IX Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» був доповнений ст. 263-1, яка встановлювала відповідальність за незаконне виготовлення, переробку чи ремонт вогнепальної зброї або фальсифікацію, незаконне видалення чи зміну її маркування, або незаконне виготовлення бойових припасів, вибухових речовин чи вибухових пристроїв [1]. А у зв'язку з набранням для України чинності Протоколу проти

незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності, а саме відповідно до ч. 1 ст. 5 Протоколу [3], у травні 2013 р. стаття зазнала змін, доповнившись «фальсифікацією, незаконним видаленням чи зміною маркування вогнепальної зброї».

Згідно з Постановою Пленуму Верховного Суду України № 3, під незаконним виготовленням холодної, вогнепальної зброї (крім гладкоствольної мисливської), бойових припасів, вибухових речовин або вибухових пристроїв слід розуміти умисні, вчинені без передбаченого законом дозволу дії по їх створенню чи переробленню, внаслідок чого вони набувають відповідних характерних властивостей. Ремонтом буде вважатися таке відновлення характерних властивостей зазначених предметів шляхом заміни або реставрації зношених чи непридатних з інших причин частин, механізмів, усунення дефектів, поломок чи пошкоджень, налагодження нормального функціонування різних частин і механізмів, внаслідок якого ці предмети стають придатними до використання за цільовим призначенням [2].

Отже, законодавець розширив межі правового контролю за незаконним поводженням зі зброєю, виділивши незаконні дії, пов'язані з виготовленням, переробкою чи ремонтом вогнепальної зброї, в окрему кримінально-правову норму, але залишивши виготовлення та ремонт холодної зброї самостійним складом ч. 2 ст. 263 КК України.

Останнім кримінальним правопорушенням, пов'язаним зі зброєю, яке передбачене розділом IX Особливої частини КК України, є ст. 264 КК України. Вона встановлює відповідальність за недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів, якщо це спричинило загибель людей або інші тяжкі наслідки [1].

Відповідно до п. 12.12 Наказу Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 № 622 «Про затвердження Інструкції про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за своїми властивостями металевими снарядами не смертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів» (далі – Інструкція), зброя, бойові припаси до неї, основні частини зброї, пристрої та патрони до них, що належать громадянам, мають зберігатися в металевих ящиках, сейфах, спеціально виготовлених для зберігання зброї, за місцем їх постійного проживання або в місцях тимчасового перебування власників (дачних будинках тощо) та які виключають вільний доступ до них сторонніх осіб. При цьому зброя, пристрої мають бути в розрядженому стані [4].

Отже, відповідальність за ст. 264 КК України настає виключно у разі недодержання встановлених правил зберігання вогнепальної зброї та бойових припасів. Також треба звернути увагу, що відповідальність за цією статтею настає незалежно від того, чи було володіння предметами законним чи незаконним [2].

Наступною аналізованою кримінально-правовою нормою є ст. 410 КК України, яка проголошує, що відповідальність настає за викрадення, привласнення, вимагання військовослужбовцем зброї, бойових припасів, вибухових або інших бойових речовин, засобів пересування, військової та спеціальної техніки чи іншого військового майна, а також заволодіння ними шляхом шахрайства або зловживання службовим становищем [1].

За конструкцією об'єктивної сторони це кримінальне правопорушення є однорідним зі ст. 262 КК України, але розмежування цих двох кримінальних правопорушень полягає у предметі та суб'єкті. Якщо до предмету ст. 262 КК України відносяться вогнепальна зброя (крім гладкоствольної мисливської), бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої чи радіоактивні матеріали, то предметом ст. 410 КК України визначається зброя, як холодна, так і гладкоствольна мисливська, бойові припаси, вибухові або інші бойові речовини, засоби пересування, військова та спеціальна техніка чи інше військове майно [1].

Те саме стосується й інших статей, які закріплюють відповідальність за незаконне поводження зі зброєю. Так, предметом ст. 263-1 КК України є вогнепальна зброя, бойові припаси, вибухові речовини та вибухові пристрої; до предмета ст. 264 КК України відноситься вогнепальна зброя та бойові припаси. Потрібно звернути увагу, що гладкоствольна мисливська зброя також відноситься до предметів цих двох кримінальних правопорушень, на відміну від ст. 263, в якій предмет кримінального правопорушення більш ширший, аніж у суміжних статей, закріплених у розділі IX Особливої частини. Так, предметом ст. 263 є вогнепальна зброя, як зазначалося вище, крім гладкоствольної мисливської, бойові припаси, вибухові речовини, вибухові пристрої та холодна зброя [1].

Також варто зауважити, що всі зазначені кримінальні правопорушення, крім ст. 410 КК України, у якій розглядається спеціальний суб'єкт – військовослужбовець, є залежними один від одного, тобто породжують у собі ідеальну сукупність кримінальних правопорушень, адже незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами або вибуховими пристроями породжує в собі незаконне носіння, зберігання, придбання, передачу чи збут даних предметів.

Висновки. Аналіз кримінальних правопорушень, пов'язаних із незаконним поводженням зі зброєю, передбачених статтями 262–264 та 410 КК України, дає змогу зробити кілька важливих висновків щодо правового регулювання цієї сфери та правозастосовної практики. Встановлено, що питання кваліфікації кримі-

нальних правопорушень, пов'язаних зі зброєю, є надзвичайно складним, оскільки вимагає детального аналізу об'єктивних ознак. Водночас існують суттєві відмінності між різними складами кримінальних правопорушень, передбачених зазначеними статтями, що зумовлює необхідність чіткішого регулювання відповідальності за кожен із них.

Кожен із зазначених складів кримінальних правопорушень, незважаючи на свою однорідність, має свої специфічні ознаки, які мають бути чітко визначені в законодавстві для уникнення невизначеності та забезпечення справедливого покарання. До того ж розмежування між кримінальними правопорушеннями на рівні теоретичних і практичних аспектів є необхідним для правильного застосування санкцій, що відповідають ступеню суспільної небезпеки правопорушення.

Проблема правового визначення терміна «незаконне поводження» є ще одним важливим аспектом, який потребує уточнення в кримінальному законодавстві. У перспективі для більш ефективної боротьби з незаконним обігом зброї необхідно також розглянути можливість внесення змін до КК України, зокрема щодо більш чіткого визначення, що саме відноситься до «незаконного поводження» зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами та вибуховими пристроями. Це дасть змогу зберегти ефективність боротьби з незаконним обігом зброї та адаптувати законодавство до нових викликів.

Відтак з урахуванням вищезазначених аспектів можна стверджувати, що ефективне правове регулювання, чітка кваліфікація кримінальних правопорушень та належне правозастосування є ключовими чинниками для боротьби з незаконним поводженням зі зброєю в Україні. Для цього необхідно вжити комплекс заходів, спрямованих на вдосконалення кримінально-правової політики та забезпечення належної роботи правоохоронних органів і судової системи.

Список використаних джерел

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
2. Про судову практику в справах про викрадення та інше незаконне поводження зі зброєю, бойовими припасами, вибуховими речовинами, вибуховими пристроями чи радіоактивними матеріалами: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 26.04.2002 № 3. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003700-02>
3. Про приєднання України до Протоколу проти незаконного виготовлення та обігу вогнепальної зброї, її складових частин і компонентів, а також боєприпасів до неї, який доповнює Конвенцію Організації Об'єднаних Націй проти транснаціональної організованої злочинності: Закон України від 02.04.2013 р. №159-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/159-18>
4. Інструкція про порядок виготовлення, придбання, зберігання, обліку, перевезення та використання вогнепальної, пневматичної, холодної і охолощеної зброї, пристроїв вітчизняного виробництва для відстрілу патронів, споряджених гумовими чи аналогічними за

своїми властивостями металними снарядами несмертельної дії, та патронів до них, а також боєприпасів до зброї, основних частин зброї та вибухових матеріалів: затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 21.08.1998 № 622. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0637-98/conv#n453>

Anastasiia Khomenko. Delimitation of Criminal Offences Related to Illegal Handling of Weapons Under Articles 262–264, 410 of the Criminal Code of Ukraine

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal aspects of delimitation of criminal offenses related to weapons under Articles 262–264 and 410 of the Criminal Code of Ukraine (hereinafter – the CC of Ukraine). The study provides a detailed analysis of the elements of the corpus delicti of these criminal offenses with the aim of deepening the understanding of their legal nature and establishing clear boundaries between them. This is of particular relevance given the growing number of criminal offenses related to illegal arms trafficking in the current environment.

The article focuses on the characteristic features of the corpus delicti of criminal offenses providing for liability for unlawful handling of weapons, and also on their differentiation from related corpus delicti of criminal offenses with similar objective features. The author separately analyzes the legal content of each of the forms of objective party enshrined in the dispositions of Articles 262–264, and also provides a comparative legal characterization of Article 410 of the Criminal Code of Ukraine with a view to establishing the limits of criminal liability.

In the course of the analysis, it was established that the key criterion for distinguishing between Articles 262–264 and Article 410 of the CC of Ukraine is the subject of a criminal offense. Namely, the commission of a criminal offense under Article 410 of the CC of Ukraine by a special subject – a serviceman, in cases of Articles 262–264 of the CC of Ukraine the subject is any natural person of sound mind who has reached the age of criminal responsibility. In addition, the article took into account the specifics of the subject matter (firearms and cold steel weapons, ammunition, explosives, explosive devices, radioactive materials) and forms of criminal offenses.

Based on the analysis, the author suggests the areas of improvement of the current criminal legislation in the field of combating illicit arms trafficking. In particular, the author substantiates the expediency of clarifying certain legislative wording contained in the relevant articles of the Criminal Code of Ukraine in order to improve the efficiency of law enforcement practice.

Keywords: *illegal handling of weapons, firearms, criminal offenses against public safety, ammunition, explosives, explosive devices.*

ПОДАТКОВЕ ПРАВО

УДК 347.73

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.16

Костенко Юлія Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри
господарського та адміністративного права
Донецького національного університету імені Василя Стуса

Дітковський Андрій Михайлович,
здобувач ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса

СПРОЩЕНІ ПОДАТКОВІ ПЕРЕВІРКИ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ

У статті розглянуто процедурні аспекти здійснення спрощених податкових перевірок: 1) *czynności sprawdzające* – відповідно до норм ПК Польщі (ст. 282–288); 2) камеральної перевірки – відповідно до норм ПК України (ст. 75–76, 86). Виділено основні характеристики спрощеного податкового контролю в Республіці Польща: а) обмежений предмет спрощеної перевірки; б) швидкість процесу та відсутність закріплення конкретного строку на проведення; в) надання повноважень контролюючому органу на спрощений формат запиту, як безпосередньо до платника податків, так і його контрагентів з метою уточнення даних податкової звітності.

Обґрунтовано, що вітчизняним аналогом польського варіанта спрощеної податкової перевірки є камеральна перевірка, яка проводиться у приміщенні податкового органу виключно на підставі даних податкової декларації та системи електронного адміністрування ПДВ без безпосереднього контакту з платником податків та окремого рішення або повідомлення з боку контролюючого органу. Уточнено, що така перевірка за своєю правовою природою є формою поточного документального контролю за дотриманням платником вимог податкового законодавства. Доведено, що перевірка будь-яких інших відомостей, вистребування у платника додаткової інформації та документів, подання яких разом з податковою декларацією чинним законодавством не передбачено, камеральною перевіркою не охоплюється. Якщо під час камеральної перевірки контролюючий орган на підставі саме інформаційних баз даних може виявити, що платник податків занижив податкові зобов'язання з відповідного податку, це може бути підставою для прийняття податкового повідомлення-рішення з визначенням суми занижених зобов'язань. Однак, якщо для такого висновку необхідним є дослідження безпосередньо первинних документів, які підтверджують показники податкової звітності, питання достовірності, повноти нарахування і сплати податку такий платник підлягає перевірці шляхом проведення виключно документальної перевірки.

Під час дослідження строків проведення камеральної перевірки піддано критиці відсутність визначення терміна «інші випадки» у п. 76.3 ПК України щодо запровадження загального строку давності, визначеного ст. 102 ПК України (1 095 днів з дня сплати податкового зобов'язання), що породжує правову невизначеність. З урахуванням польського досвіду запропоновано уточнити цей термін шляхом внесення до Кодексу вичерпного переліку або типізації відповідних ситуацій.

Ключові слова: спрощена податкова перевірка, європейська практика, камеральна перевірка, правова визначеність, податкова звітність (декларація), Верховний Суд, податкове законодавство.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційного курсу України особливого значення набуває дослідження особливостей правового регулювання інституту податкового контролю країн Європейського Союзу, зокрема у сфері організації та здійснення податкових перевірок. Одним із ключових елементів ефективного адміністрування податків є впровадження дієвих і водночас економічно доцільних механізмів перевірки податкової дисципліни платників податків. У цьому контексті заслуговує на увагу досвід Республіки Польща щодо запровадження **спрощеної податкової перевірки (czynności sprawdzające)**, порядок проведення якої врегульовано нормами Розділу V Податкового кодексу Польщі (далі – ПК Польщі). Для України актуальним є пошук ефективних форм податкового контролю, які б поєднували оперативність, мінімальне втручання в економічну діяльність платників податків та дотримання принципу податкової справедливості. Аналогом польського варіанта спрощеної податкової перевірки в українському законодавстві є камеральна перевірка, порядок здійснення якої встановлено ст. 75–76 Податкового кодексу України (далі – ПК України). Проте сьогодні зберігається певна дискусія щодо визначення меж предмета такої перевірки, допустимості використання зовнішніх даних (ЄРПН, системи «Податковий блок», банківських повідомлень тощо), обчислення строків на її проведення з урахуванням загальноустановленого строку податкової давності тощо. Саме тому видається доцільним звернутися до порівняльного аналізу окремих організаційно-правових аспектів здійснення камеральної перевірки з польською моделлю спрощеної податкової перевірки.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Серед сучасних вітчизняних наукових досліджень, у яких міститься аналіз відносин під час здійснення податкового контролю, варто виділити роботи І. М. Проць, Н. Я. Лепіш, О. С. Данілова, Н. В. Добрянської, Р. О. Радченко, Т. І. Білоус-Осінь, А. В. Зінкевич, О. Є. Бурцева, О. О. Власова, Ю. О. Швець, А. О. Завальнюк [1–8]. Проте дискусійність низки положень, а також актуалізація питань, пов'язаних з особливостями правового регулювання саме спрощених форм податкового контролю, зумовлюють подальший інтерес до цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження сучасного стану правового регулювання спрощеної податкової перевірки в Республіці Польща та камеральної податкової перевірки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Процедурні аспекти здійснення спеціального виду податкової перевірки – спрощеної – в Республіці Польща врегульовано нормами Розділу V Czynności sprawdzające Податкового кодексу Польщі (далі – ПК Польщі) [9].

Відповідно до ст. 272 ПК Польщі, податкові органи першої інстанції здійснюють спрощену податкову перевірку з метою: 1) перевірки своєчасності: а) по-

дання декларацій; б) сплати податків; 2) встановлення формальної правильності поданих податкових звітних документів; 3) з'ясування фактичних обставин у межах, необхідних для перевірки відповідності поданим податковим документам; 4) перевірки витрат, понесених платником податків, та отриманих доходів (прибутків), що оподатковуються, або доходів (прибутків), що не оподатковуються – у межах, необхідних для виявлення податкової бази за доходами, які не мають покриття у задекларованих джерелах або походять із незадекларованих джерел; 5) перевірки даних і документів, наданих платниками податків, які здійснюють податкову реєстрацію тощо [9]. Водночас у разі встановлення, що податкова декларація містить арифметичні помилки або інші очевидні описки, або якщо вона заповнена з порушенням установлених вимог, податковий орган, залежно від характеру й обсягу недоліків:

1) виправляє декларацію, вносячи відповідні поправки або доповнення, якщо зміна розміру податкового зобов'язання, суми надмірної сплати, суми повернення податку або суми надлишку податку до перенесення, або розміру збитку внаслідок цього виправлення не перевищує 5 000 злотих;

2) звертається до особи, яка подала декларацію, із проханням її виправити та надати необхідні пояснення, вказуючи причини, з яких інформація, що міститься в декларації, викликає сумнів.

Податковий орган вручає платнику податків засвідчену копію виправленої декларації разом з інформацією про зміну розміру податкового зобов'язання, суми надмірної сплати або повернення податку, суми надлишку податку до перенесення чи розміру збитку, пов'язану з виправленням декларації, або інформацією про відсутність таких змін, а також інструкцію щодо подання заперечень. Варто зазначити, що податковим законодавством Польщі встановлено максимальний термін на подання заперечень щодо виправленої податкової декларації – 14 днів з дня її вручення. Водночас подання заперечень анулює виправлення, що зроблені податківцями. У разі пропуску зазначеного строку виправлення в декларації, зроблене податківцями безпосередньо, має таку саму юридичну силу, як і виправлення в декларації, подане безпосередньо платником податків.

Розглядаючи порядок здійснення такої перевірки, варто зауважити повноваження податківців, адже їх обсяг суттєво відзначається від вітчизняного формату такої податкової перевірки – камеральної (ст. 75–76 ПК України), зокрема польські контролюючі органи мають право:

1) вимагати надання пояснень щодо причин неподання декларації (фінансового звіту) або надіслати вимогу про їх подання, якщо вони не були подані, попри обов'язок їх подання;

2) за наявності сумнівів щодо правильності поданої декларації вимагати надання необхідних пояснень або доповнення декларації у визначений строк, вказуючи причини, з яких достовірність даних, зазначених у ній, викликає сумніви;

3) вимагати від контрагентів платника податків, які здійснюють господарську діяльність: надання документів у межах, що охоплюються перевіркою у платника податків з метою перевірки їх правильності та достовірності; передачі за допомогою засобів електронного зв'язку або на електронному носії витягу з податкових книг та бухгалтерських документів;

4) якщо з поданої декларації випливає, що платник податків скористався передбаченими для нього податковими пільгами, податковий орган може звернутися до нього з вимогою пред'явити документи або надати фотокопії документів, які платник податків повинен мати в наявності;

5) за згодою платника податків може здійснити огляд житлового приміщення або його частини, якщо це необхідно для перевірки відповідності фактичного стану даним, що впливають із поданої платником декларації, а також з інших документів, що підтверджують понесені витрати.

З огляду на аналіз ст. 282–288 ПК Польщі можна виділити кілька основних характеристик спрощеного податкового контролю в Польщі:

1. Обмежений предмет перевірок – спрощена перевірка фокусується на перевірці певних аспектів, як-от правильність подачі декларацій, своєчасність сплати податків або перевірка наявності очевидних помилок у документах (наприклад, арифметичні помилки або неточності).

2. Швидкість процесу – проводиться за спрощеною процедурою, що дає змогу зменшити час, необхідний для проведення перевірки. Це допомагає податковим органам швидше обробляти інформацію та забезпечувати більш оперативний контроль. Водночас для таких перевірок конкретний термін проведення не визначено законодавцем, окрім загальних правил щодо дотримання строку податкової давності – 5 років з **кінця календарного року, в якому минув строк сплати податкового зобов'язання** (для порівняння – в Україні камеральні перевірки зазвичай мають бути проведені протягом 30 календарних днів, що настають за останнім днем граничного строку подання податкової звітності).

3. Надання повноважень контролюючому органу на спрощений формат запити – як безпосередньо до платника податків, так і його контрагентів – з метою уточнення даних податкової звітності. Так, у разі виявлення незначних порушень податкові органи можуть запросити додаткові пояснення або документи, що дає змогу швидше вирішити ситуацію без необхідності проведення повного податкового аудиту (для порівняння, в Україні заборонено витребування додаткових даних під час камеральної податкової перевірки).

Отже, спрощена перевірка є швидшим і менш обтяжливим механізмом перевірки виконання платником покладених на нього податкових обов'язків, що дає змогу уникнути складних процедур і прискорює процес підтвердження правильності нарахувань податків.

Вітчизняним аналогом **польського варіанта спрощеної (czynności sprawdzające)** податкової перевірки є **камеральна перевірка**, яка проводиться у приміщенні податкового органу виключно на підставі даних податкової декларації та системи електронного адміністрування ПДВ без безпосереднього контакту з платником податків та окремого рішення або повідомлення з боку контролюючого органу (ст. 75 ПК України) [10]. Фактично такий перевірці підлягає вся податкова звітність суцільним порядком.

З огляду на аналіз порядку здійснення камеральної перевірки, закріплений ст. 75–76 ПК України, можна констатувати, що під час її здійснення: 1) перевіряється своєчасність подання податкової декларації; 2) оцінюється дотримання строків реєстрації податкових накладних і розрахунків коригування до них у відповідних реєстрах, а також правильність виправлення помилок у цих накладних; 3) контролюється своєчасність сплати узгоджених податкових зобов'язань, причому така перевірка здійснюється виключно на основі даних, що містяться у відповідних інформаційних системах; 4) встановлюється повнота нарахування і своєчасність сплати податку на доходи фізичних осіб та єдиного соціального внеску, якщо резидент Дія Сіті не відповідає вимогам, визначеним законом про стимулювання цифрової економіки; 5) перевіряється своєчасність подання заяви про взяття на облік фінансових агентів згідно з вимогами ст. 39-3 ПК України та оцінюється своєчасність подання останніми звітних документів; 6) контролюється своєчасність подання інформації про структуру власності, кінцевих бенефіціарних власників відповідно до п. 44.1.2 ст. 44-1 ПК України та оцінюється звітність, в т. ч. й фінансова трастів, управління якими здійснюють резиденти України; 7) контролюється своєчасність і повнота сплати узгодженої суми авансового внеску з податку на прибуток підприємств при здійсненні торгівлі валютними цінностями у готівковій формі (пп. 75.1.1 п. 75.1 ст. 75 ПК України) [10]. Порядок оформлення результатів такої перевірки здійснюється відповідно до вимог ст. 86 ПК України (п. 76.2 ст. 76 ПК України) [10].

Тобто можна сказати, що камеральна перевірка охоплює контроль за дотриманням строків подання звітності, реєстрації податкових документів, сплати податків і подання відповідної інформації виключно на підставі даних, які містяться у відповідних державних реєстрах та інформаційних базах контролюючих органів. Це питання є вкрай важливим, адже на практиці не одиничні випадки зловживання податковим органом повноваженнями саме в аспекті виходу за межі встановленого законом предмета цього виду податкової перевірки.

Процедурні аспекти проведення камеральної перевірки, а також обсяг інформації, який може під час такої перевірки перевірятися, в розумінні вищезазначених норм були неодноразово предметом розгляду Верховним Судом (далі – ВС). Зазначимо щодо рішення ВС у справі № 813/7410/14 від 13.10.2020 р. [11], що за

матеріалами справи позивач звернувся до суду з адміністративним позовом, у якому просив визнати протиправним та скасувати податкове повідомлення-рішення, яким збільшено позивачеві суму грошового зобов'язання з ПДВ. Податковим органом було проведено камеральну перевірку на підставі даних податкової звітності позивача, а також копій документів, наданих Центральним офісом з обслуговування великих платників податків ДПС у м. Києві, зокрема актів державного виконавця. Судом зауважено, що останні не можуть бути єдиними та достатніми документами, на підставі яких може бути визначений позивачу розмір грошових зобов'язань по ПДВ у зв'язку із їх протиправністю, оскільки акти державного виконавця містили дописи щодо вартості об'єкта фінансового лізингу та сум ПДВ. Судом першої інстанції, що підтверджено висновками суду апеляційної інстанції, враховано, що у акті перевірки податкового органу відсутній опис господарських відносин, відсутній чіткий виклад порушень податкового законодавства, допущених позивачем, та посилань на первинні документи або дані звітності, що слугували підставою для таких висновків. Отже, податковий орган провів перевірку, що одночасно мала ознаки як камеральної, так і документальної, що свідчить про порушення порядку проведення перевірок, внаслідок чого перевірка є протиправною [11].

Постановою ВС від 21.01.2021 у справі № 813/251917 також звернено увагу на декілька ключових моментів: 1) уточнено, що камеральна перевірка за своєю правовою сутністю є формою поточного документального контролю за дотриманням платником вимог податкового законодавства на підставі декларацій та інших документів податкової звітності; 2) обґрунтовано обов'язковий характер камеральної перевірки, яка проводиться у випадку подання платником звітних документів; 3) встановлено, що такою перевіркою охоплюються лише ті показники документів, які належать до податкової звітності та мають значення для правильності обчислення платником об'єкта оподаткування та суми податку, що підлягає сплаті до бюджету; 4) доведено, що перевірка будь-яких інших відомостей, витребування у платника додаткової інформації та документів, подання яких разом з податковою декларацією чинним законодавством не передбачено, камеральною перевіркою не охоплюється [12]. В такий спосіб Суд дійшов висновку, що фактично предмет камеральної перевірки передбачає встановлення повноти, своєчасності подання платником податкової звітності, візуальну перевірку правильності оформлення документів податкової звітності (повноти заповнення усіх необхідних реквізитів, чіткості їх заповнення тощо), перевірку правильності складення розрахунків за податковими платежами (арифметичний підрахунок остаточних сум податків, правильність відображення показників, необхідних для обчислення бази оподаткування). Якщо ж під час проведення камеральної перевірки буде виявлено порушення податкового законодавства, подат-

ковий орган має право призначити та провести документальну (виїзну, невиїзну або планову чи позапланову) перевірку платника податків.

Під час розгляду справи № 816/687/16 від 19.04.2022 ВС підтримав усталену позицію про те, що метою камеральної перевірки є виявлення в поданій звітності, інших даних систем електронного адміністрування арифметичної та/або методологічні помилки, інших відомостей, які призвели до заниження або завищення податкового зобов'язання, або які посвідчують інші реєстраційні порушення, які доводять склад податкового правопорушення [13]. Обґрунтовано, що основним завданням камеральної перевірки є перевірка складання податкових декларацій і розрахунків, що включає в себе арифметичний підрахунок сум податкових зобов'язань, що підлягають сплаті до відповідного бюджету або бюджетному відшкодуванню, перевірка правильності застосування ставок податків, податкових пільг, відображення у податковій звітності показників, необхідних для обчислення бази оподаткування; виявлення арифметичних або методологічних помилок. Виявлене за результатами камеральної перевірки податкової декларації (розрахунку) заниження платником податку суми податкового зобов'язання внаслідок застосування ставки податку іншої, ніж встановлено нормою ПК України, є достатньою підставою для визначення контролюючим органом відповідно до пп. 54.3.2 п. 54.3 ст. 54 ПК України суми грошових зобов'язань [13]. У такий спосіб Суд виклав висновок про те, що встановлений нормою пп. 78.1.4 п. 78.1 ст. 78 ПК України спосіб реалізації податківцями повноважень щодо здійснення позапланової перевірки не стосується камеральних перевірок.

Близька позиція викладена й у постанові ВС від 16.01.2024 у справі № 440/2547/22 [14]. Зокрема, Судом зазначено, що камеральна перевірка проводиться виключно на підставі даних, які зазначені у податкових деклараціях (розрахунках) платника податків, та даних системи електронного адміністрування податку на додану вартість, Єдиного реєстру акцизних накладних та даних електронного адміністрування реалізації пального та спирту етилового, даних системи обліку даних реєстратора розрахункових операцій. Тобто якщо під час камеральної перевірки контролюючий орган на підставі саме інформаційних баз даних може виявити, що платник податків занижив податкові зобов'язання з відповідного податку, це може бути підставою для прийняття податкового повідомлення-рішення із визначенням суми занижених зобов'язань. Однак якщо для такого висновку необхідним є дослідження безпосередньо первинних документів, які підтверджують показники податкової звітності, питання достовірності, повноти нарахування і сплати податку, такий платник підлягає перевірці шляхом проведення виключно документальної перевірки.

Однією з особливостей проведення камеральної перевірки є встановлення законодавцем чітких строків на її проведення, зокрема: 1) протягом 30 кален-

дарних днів з моменту завершення граничного строку подання податкової звітності (в разі пропуску платником встановленого терміну – відлік починається з дати їх фактичного подання); 2) з інших питань – в межах строків давності, передбачених ст. 102 ПК України (виняток становлять перевірки у межах міжнародного автоматичного обміну інформацією та звітності щодо підзвітних рахунків – вони проводяться відповідно до ст. 393 ПК України) [10]. Відповідно до п. 102.1 ст. 102 ПК України контролюючий орган, крім випадків, визначених п. 102.2 ст. 102 ПК України, має право провести перевірку та самостійно визначити суму грошових зобов'язань платника податків у випадках, визначених податковим законодавством, не пізніше закінчення 1 095 дня (2 555 дня – у разі проведення перевірки операції відповідно до ст. 39 і 39-2 ПК України), що настає за останнім днем граничного строку подання податкової декларації, звіту про використання доходів (прибутків) неприбуткової організації, визначеної п. 133.4 ст. 133 ПК України, та/або граничного строку сплати грошових зобов'язань, нарахованих контролюючим органом, а якщо така податкова декларація була надана пізніше, – за днем її фактичного подання [10]. Якщо протягом зазначеного строку контролюючий орган не визначає суму грошових зобов'язань, платник податків вважається вільним від такого грошового зобов'язання (в тому числі від нарахованої пені), а спір стосовно такої декларації та/або податкового повідомлення не підлягає розгляду в адміністративному або судовому порядку.

Отже, розмежування строків щодо проведення камеральної податкової перевірки здійснюється залежно від її предмета, проте відкритим залишається питання щодо застосування загальних строків давності, визначених ст. 102 ПК України (йдеться про підстави застосування абз. 2 п. 76.3 ст. 76 ПК України).

Питання початку відліку строку давності в частині проведення камеральної перевірки щодо своєчасності сплати податкового (грошового) зобов'язання досліджувалось ВС у постановях від 20.11.2019 (справа № П/811/1369/16) [15] та від 24.05.2022 (справа № 280/928/20) [16], де Суд дійшов висновку, що така перевірка проводиться не пізніше закінчення 1 095 дня, що настає за останнім днем граничного строку подання декларації та/або граничного строку сплати грошових зобов'язань, нарахованих контролюючим органом. Аналогічний підхід міститься й у постанові ВС від 19.02.2019 у справі № 819/1569/16, де зазначається, що проведення камеральних перевірок платників податків щодо своєчасності реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування до податкових накладних у Єдиному реєстрі податкових накладних здійснюється на підставі даних відповідних інформаційних баз в межах періоду в 1 095 днів, що настали за останнім днем граничного строку реєстрації податкових накладних [17]. Розглядаючи 24.07.2023 справу № 821/850/18, Колегія суддів не відійшла від наведеного вище висновку та акцентувала, що датою, з якої обчислюється 1 095-ден-

ний строк у частині проведення податковим органом камеральної перевірки з питань своєчасності сплати узгодженого податкового (грошового) зобов'язання, є дата фактичної сплати узгодженої суми податкового зобов'язання [18].

Процедурні аспекти застосування загального строку давності під час здійснення камеральної податкової перевірки були предметом розгляду низки судових спорів, зокрема щодо питань своєчасності реєстрації податкових накладних в ЄРПН [19–21], в результаті яких ВС дійшов висновку, що предметом камеральної перевірки, окрім питань правильності оформлення податкових декларацій, уточнюючих розрахунків, можуть бути й інші питання, зокрема пов'язані зі своєчасністю реєстрації податкових накладних та/або розрахунків коригування до податкових накладних у ЄРПН, а тому, з урахуванням положень ст. 102 ПК України, така перевірка може бути проведена протягом 1 095 днів за останнім днем граничного строку реєстрації податкових накладних [21].

Висновки. На підставі викладеного можна дійти таких висновків:

1) за предметною ознакою досліджувані види податкових перевірок є близькими, адже охоплюють контроль за дотриманням строків подання податкової звітності, реєстрації податкових документів, сплати податків і подання відповідної інформації. Проте вітчизняним законодавством закріплено дуже важливий складник таких перевірок – проведення камеральної перевірки виключно на підставі даних податкової звітності та інформації, яка міститься у відповідних державних реєстрах та базах контролюючих органів, водночас спрощені податкові перевірки в Польщі не передбачають такого обмеження. Навряд чи такий підхід заслуговує на підтримку, адже на практиці це може привести до зміщення камеральної перевірки в бік документальної податкової перевірки;

2) участь платника під час камеральної перевірки не потрібна, водночас за законодавством Польщі передбачене запрошення платника до пояснень, витребування додаткових документів, опитування контрагентів тощо, що загалом заслуговує на увагу. Видається доцільним внесення доповнень до п. 76.1 ст. 76 ПК України, абз. 3, який треба викласти в такій редакції: «Згода платника податків на перевірку та його присутність під час проведення камеральної перевірки не обов'язкова. У разі виявлення під час камеральної перевірки ознак арифметичних або логічних невідповідностей, незначних порушень чи розбіжностей у податковій звітності контролюючий орган має право надіслати платнику податків письмовий запит щодо надання пояснень та/або документального підтвердження окремих показників, відображених у податковій звітності. Такий запит не є підставою для зупинення або продовження строку проведення камеральної перевірки. Платник податків зобов'язаний надати відповідь у строк, встановлений у запиті». Такий підхід відповідає принципу **сервісної моделі податкового адміністрування** й адаптує **європейський досвід**, зокрема польський;

3) у разі виявлення порушень під час камеральної перевірки відповідно до п. 86.2 ст. 86 ПК України складається акт і за результатами розгляду матеріалів справи приймається податкове повідомлення-рішення. За нормами ПК Польщі за результатами спрощеної перевірки можливе як коригування податкової декларації безпосередньо податковим органом, так і коригування безпосередньо платником податків на підставі уточнених даних;

4) встановлення вітчизняним законодавцем фактично двох різновидів строку проведення камеральних перевірок: 1) загального (30 календарних днів, що настають за останнім днем граничного строку подання податкової декларації, а якщо такі документи були надані пізніше, – за днем їх фактичного подання); 2) в «інших випадках» з урахуванням строку давності, визначеного ст. 102 ПК України, тобто не пізніше закінчення 1 095 дня з дня сплати податкового зобов'язання. Водночас ПК України **не містить визначення терміна «інші випадки»**, що породжує **правову невизначеність**. Виключно **аналіз судової практики** дає змогу окреслити їх межі, зокрема йдеться про: а) перевірку своєчасності сплати узгодженого податкового зобов'язання; б) перевірку своєчасності реєстрації податкових накладних у ЄРПН. Натомість у Республіці Польща **не встановлено спеціальних строків** саме для спрощеної податкової перевірки. Вона проводиться в межах **єдиного строку податкової давності**, який поширюється **на всі форми податкового контролю**. Такий підхід є більш **послідовним, прозорим та юридично визначеним**. З огляду на викладене, видається доцільним **уточнення терміна «інші випадки»** у п. 76.3 ПК України – шляхом внесення до Кодексу чіткого переліку або типізації ситуацій, до яких застосовується подовжений строк перевірки в межах строку давності.

Список використаних джерел

1. Проць І. М., Лепіш Н. Я. Особливості податкової перевірки як форми податкового контролю. *Молодий вчений*. 2021. № 3. С. 306–309. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/468/453>
2. Данілов О. С. Податкові зміни в контексті євроінтеграційних процесів України та їх вплив на бухгалтерський облік. *Економіка та суспільство*. 2024. № 61. URL: https://www.researchgate.net/publication/380310217_PODATKOVI_ZMINI_V_KONTEKSTI_EVRO_INTEGRACIJNIH_PROCESIV_UKRAINI_TA_IH_VPLIV_NA_BUHGALTERSKIY_OBLIK
3. Добрянська Н. В., Радченко Р. О. Теоретико-правові засади визначення поняття та сутності податкового контролю. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2024. № 68. С. 18–21. URL: <https://vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc68/6.pdf>
4. Білоус-Осін Т. І. Податковий контроль як різновид публічного контролю. *Juris Europensis Scientia*. 2023. Вип. 3. С. 40–43.
5. Зінкевич А. В. Світові тенденції здійснення податкового контролю: досвід для України. *Інфраструктура ринку*. 2020. № 47. С. 180–185. URL: http://market-infr.od.ua/journals/2020/47_2020_ukr/35.pdf

6. Бурцева О. Є., Власов О. О. Порівняльний аналіз податкових систем країн ЄС. *Ефективна економіка*. 2017. № 12. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=6011>
7. Швець Ю. О., Завальнюк А. О. Податкові реформи в країнах ЄС: переваги, недоліки їх впровадження в податкову систему України. *Європейський вектор економічного розвитку*. 2016. № 2. С. 126–134. URL: <https://eurodev.duan.edu.ua/images/PDF/2016/2/13.pdf>
8. Носкова М. Адміністративно-правові основи ризикоорієнтованої системи податкового контролю: зарубіжний досвід. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2020. Т. 7. № 1. С. 107–113. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2020/may/21494/19.pdf>
9. Ustawa z dnia 29 sierpnia 1997 r. Ordynacja podatkowa. URL: Akt prawny
10. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: rada.gov.ua
11. Постанова ВС від 13.10.2020 р. у справі № 813/7410/14. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
12. Постанова ВС від 21.01.2021 р. у справі № 813/251917. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
13. Постанова ВС від 19.04.2022 р. у справі № 816/687/16. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
14. Постанова ВС від 16.01.2024 р. у справі № 440/2547/22. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
15. Постанова ВС від 20.11.2019 р. у справі № П/811/1369/16. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
16. Постанова ВС від 24.05.2022 р. у справі № 280/928/20. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
17. Постанова ВС від 19.02.2019 р. у справі № 819/1569/16. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
18. Постанова ВС від 24.07.2023 р. у справі № 821/850/18. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/112470351>
19. Постанова ВС від 12.08.2021 р. у справі № 240/2549/19. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
20. Постанова ВС від 17.07.2020 р. у справі № 826/4776/17. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень
21. Постанова ВС від 04.03.2021 р. у справі № 820/3499/17. URL: Єдиний державний реєстр судових рішень

Yuliia Kostenko, Andriy Ditkovskiy. Simplified Tax Audits Under the Legislation of Ukraine and Poland

The article examines the procedural aspects of simplified tax audits: 1) Czynności sprawdzające – in accordance with the provisions of the Polish Tax Ordinance (Articles 282–288); 2) Camerral audit – pursuant to the norms of the Tax Code of Ukraine (Articles 75–76, 82). The main characteristics of simplified tax control in the Republic of Poland are identified, namely: a) the limited scope of the audit; b) procedural speed and the absence of a fixed time frame for its conduct; c) the authority granted to tax bodies to make simplified inquiries, both to the taxpayer and to their contractors, in order to clarify data provided in tax returns.

It is substantiated that the Ukrainian counterpart of the Polish simplified tax audit is the camerral audit, which is conducted exclusively within the premises of the tax authority based on data from tax returns and the VAT electronic administration system, without direct contact with the taxpayer or the need for a separate decision or notification by the tax authority. It is clarified that,

by its legal nature, this audit represents a form of ongoing documentary control over a taxpayer's compliance with tax legislation. It is proven that the verification of any additional information or documents, which are not required by law to be submitted along with the tax return, does not fall within the scope of a camerral audit.

If during such an audit the tax authority, based solely on data systems, discovers that the taxpayer has understated tax liabilities, this may serve as grounds for issuing a tax notice-decision with the amount of understated obligations. However, if drawing such a conclusion requires the examination of primary documents that substantiate the figures in the tax return or the accuracy and completeness of tax assessment and payment, the taxpayer may only be audited through a documentary (desk) audit. In studying the timeframes for conducting camerral audits, the absence of a clear definition for the term «other cases» under Article 76.3 of the Tax Code of Ukraine is critically assessed. The article highlights that the application of the general limitation period defined in Article 102 of the Code (1 095 days from the date of tax payment) creates legal uncertainty. Considering the Polish experience, it is proposed to clarify this term by amending the Code with an exhaustive list or typology of applicable situations.

Keywords: *simplified tax audit, European practice, camerral audit, legal certainty, tax reporting (return), Supreme Court, tax legislation.*

ПРАВО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

УДК 347.77:340.5

DOI 10.31558/2786-5835.2025.1.17

Коваль Ірина Федорівна,

*доктор юридичних наук, професор,
декан юридичного факультету*

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Глазков Євген Станіславович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

ЗАПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СТАНДАРТІВ ОХОРОНИ І ЗАХИСТУ ПРАВ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

У статті досліджено стан імплементації в національному законодавстві та практиці європейських стандартів охорони і захисту прав інтелектуальної власності та визначено шляхи подальшого наближення системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні до стандартів права ЄС. Встановлено, що в останні десятиліття під впливом процесів євроінтеграції, цифровізації, інноваційного розвитку система правової охорони інтелектуальної власності активно реформується, удосконалюється, насамперед в частині гармонізації з європейськими стандартами. Подальше наближення системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні до стандартів права ЄС буде сприяти підвищенню ефективності захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності і створенню умов для їх якісної комерціалізації.

Проведений аналіз засвідчив, що в Україні проведена велика робота щодо адаптації законодавства України до права ЄС в частині охорони і захисту прав інтелектуальної власності. Водночас для повноцінної реалізації і практичного втілення європейських стандартів необхідним є системний та комплексний підхід. Разом з подальшим удосконаленням законодавчої бази у вищезазначених напрямках потрібно забезпечити і такі кроки: формування культури комерціалізації прав інтелектуальної власності, трансферу технологій, впровадження інновацій серед бізнесу; підготовка професійних кадрів серед фахівців державних органів, які мають повноваження щодо запобігання, попередження, виявлення правопорушень у цій сфері; забезпечення повноцінної судової спеціалізації щодо розгляду справ про захист прав інтелектуальної власності; підвищення ефективності функціонування, взаємодії і координації національних державних органів, уповноважених забезпечувати охорону, ефективне використання і захист прав інтелектуальної власності; забезпечення державної підтримки процесів комерціалізації інтелектуальної власності, трансферу технологій, відповідне державне регулювання цієї сфери, зокрема за допомогою системи державного замовлення на розробку технологій у найбільш затребуваних розробках і інноваціях у сфері оборони, кібербезпеки, будівництва та відновлення інфраструктури, медицини, аграрного сектору, зелених технологій.

Ключові слова: інтелектуальна власність, право ЄС, суб'єкти господарювання, законодавство, ефективний захист прав.

Постановка проблеми. Повноцінна реалізація прав інтелектуальної власності залежить від ефективно діючої в державі системи правової охорони і захисту цих прав. Для повноцінної відбудови національної економіки об'єкти інтелектуальної власності, перетворені на реальні інновації, матимуть значущу роль у відновлювальних процесах. Економісти і правники всебічно досліджують економічну роль об'єктів інтелектуальної власності, в тому числі в умовах розвитку цифрової економіки, слушно зазначаючи, що ці нематеріальні активи підвищують капіталізацію суб'єкта господарювання, сприяють створенню конкурентних переваг, отримання додаткових доходів, залучення інвестицій і партнерів, формуванню ділової репутації виробника, підвищенню експортного потенціалу, забезпеченню юридичного захисту бізнесу [1].

Інноваційна орієнтованість притаманна всім економікам розвинутих держав та є умовою і запорукою їх випереджального розвитку. Згідно з даними Відомства з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO), 42 % обсягів ВВП в ЄС (приблизно 5,7 трлн євро) генерують підприємства, які активно використовують інтелектуальну власність, забезпечуючи 82 млн робочих місць [2]. Як слушно зазначається в літературі, загальносвітові тенденції викликають необхідність нового застосування виробничих можливостей компаній, підвищення технологічності та ефективності бізнес-процесів, а також розробки способів їх правового захисту [3].

Активізація зазначених процесів має становити ключовий напрям сучасної державної політики в Україні. Така політика повинна забезпечувати баланс і рівновагу між економічними інтересами творців та новаторів і суспільства, створювати середовище, яке мотивує і захищає творчість, стимулює інноваційну діяльність, особливо у сферах діяльності, в яких зацікавлена держава.

Система правової охорони результатів інтелектуальної власності базується на нормативно-правових актах, які регламентують правовий режим об'єктів інтелектуальної власності, підстави, умови, порядок набуття, здійснення особистих немайнових і майнових прав інтелектуальної власності, способи і порядок захисту цих прав. Вихідні правові засади розвитку творчості і захисту інтелектуальної власності закріплені в Конституції України, яка гарантує громадянам свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ст. 54) [4].

Міжнародний захист права інтелектуальної власності тісно пов'язаний з національними системами охорони цих прав на рівні держав та впливає на них. Захист прав на об'єкти інтелектуальної власності, що потребують державної реєстрації, здійснюється за територіальним принципом. Кожна держава прагне

передусім забезпечити права національних правовласників, що загалом суперечить цілям і принципам створення єдиного ринку. Тому тривалий час регулювання суспільних відносин у сфері інтелектуальної власності залишалось у компетенції держав-членів ЄС. У єдиній статті Римського договору (Договору про заснування Європейської спільноти), яка присвячена інтелектуальній власності, остання виключається з принципу вільного руху товарів у співтоваристві [5].

Прикладом особливостей національного регулювання відносин інтелектуальної власності в Україні є прийняття під час воєнного стану Закону України «Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України» [6], який втратив чинність 23 травня 2025 р.

В останні десятиліття під впливом процесів євроінтеграції, цифровізації, інноваційного вектора економічного розвитку система правової охорони інтелектуальної власності активно реформується, удосконалюється, насамперед в частині гармонізації з європейськими стандартами.

1 березня 2022 р. Європейський Парламент ухвалив резолюцію про підтримку надання Україні статусу кандидата на членство в ЄС, а 10–11 березня 2022 р. на неформальному саміті Європейської Ради у Версалі лідери ЄС визнали європейські прагнення України, як зазначено в Угоді про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію). 17 червня 2022 р. Європейська Комісія оприлюднила Висновок, у якому рекомендувала надати Україні статус кандидата в члени ЄС. Позитивна оцінка Європейської Комісії створила передумови для прийняття 23 червня 2022 р. відповідного рішення Європейською Радою. Це історичне рішення відкрило перед Україною широкі можливості й водночас поклало на українську владу додаткові зобов'язання щодо адаптації законодавства України до права ЄС та здійснення докорінних політичних, соціально-економічних, правових та інституційних реформ, спрямованих на розбудову розвиненої та сталої демократії та ринкової економіки [7].

Інтеграція створює великі можливості для України як держави-кандидата на вступ до ЄС. Досвід країн ЄС у питаннях правової охорони і захисту інтелектуальної власності потребує ретельного вивчення та опрацювання з метою визначення особливостей реалізації в нашій країні європейських стандартів у цій сфері. Подальше наближення системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні до стандартів права ЄС сприятиме підвищенню ефективності захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності і створенню умов для їх якісної комерціалізації.

Аналіз досліджень і публікацій. Проблематика втілення в національну правову систему міжнародних і європейських стандартів щодо правової охорони

прав інтелектуальної власності цікавить багатьох українських авторів, серед яких Г. О. Андрощук, О. О. Бакалінська, Ю. М. Капіца, Н. М. МIRONENKO, О. П. Орлюк та інші вчені. Водночас висока динаміка законотворчої роботи у цій сфері, активізація на державному рівні євроінтеграційних зусиль і переговорів залишають ці питання у фокусі підвищеної уваги. Важливим також стає аналіз ефективності реалізації європейських стандартів, їх впровадження на практиці.

Метою цієї статті є дослідження стану імплементації в національному законодавстві і практиці європейських стандартів охорони та захисту прав інтелектуальної власності й визначення шляхів подальшого наближення системи правової охорони інтелектуальної власності в Україні до стандартів права ЄС.

Виклад основного матеріалу. Ефективна система правової охорони інтелектуальної власності необхідна Україні для побудови економіки, заснованої на знаннях, залученні інвестицій та повноцінній участі в Єдиному ринку ЄС. Зобов'язання України за напрямом «Інтелектуальна власність» передбачені Главою 9 «Інтелектуальна власність» Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [8]. Строк виконання зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію у сфері інтелектуальної власності, визначено Планом заходів з виконання Угоди про асоціацію на кінець 2023 року [9].

У межах Угоди про асоціацію зобов'язання у сфері інтелектуальної власності передбачають дві цілі: 1) спрощення процедури створення та комерційного використання інноваційних продуктів та продуктів творчої діяльності на території України та держав-членів ЄС; 2) досягнення належного та ефективного рівня охорони і захисту прав інтелектуальної власності.

Кожна з цих цілей реалізується через цілий комплекс заходів, в тому числі правового характеру.

У 2024 році Міністерство цифрової трансформації України презентувало Глобальну інноваційну візію України до 2030 року. Вона окреслює ключові напрями розвитку країни у внутрішньо- та зовнішньополітичному контекстах. До стратегічних цілей реалізації Стратегії визначено, серед іншого, створення сприятливого нормативно-правового поля для суб'єктів господарювання, що провадять інноваційну діяльність, включно з дієвими механізмами захисту авторського права та інтелектуальної власності. Також поставлена мета привести законодавство України про захист інтелектуальної власності у відповідність до стандартів Європейського Союзу. Для здійснення цієї цілі пропонується: оновити та ухвалити нормативно-правові акти, зокрема щодо спадкування прав інтелектуальної власності та спільної сумісної власності щодо об'єктів інтелектуальної власності, товарного вигляду, добровільного страхування; уніфікувати термінологію з урахуванням права ЄС [10].

Право інтелектуальної власності поширюється в країнах-членах ЄС, безпосередньо впливаючи на національні системи правової охорони. Стандарти охорони інтелектуальної власності Євросоюзу нині в Європі відіграють вирішальну роль і під час вдосконалення національних систем охорони, і під час оцінювання ефективності реалізації прав [5].

Директиви ЄС є одними з найбільш поширених видів нормативно-правових актів ЄС в галузі інтелектуальної власності. У праві ЄС директива є більш м'яким правовим регулятором, порівняно з регламентом. Вона є засобом гармонізації законодавства держав-членів, тобто приведення до загального мінімального стандарту, а також засобом децентралізації нормотворчого процесу, який дає змогу врахувати особливості національних правових систем держав-членів [11].

Директиви ЄС визначають орієнтири розвитку системи охорони інтелектуальної власності для держав-членів ЄС та зокрема для України. Для розуміння вектора розвитку необхідно враховувати не лише прийняті директиви на інші нормативно-правові акти, а й плани розвитку, стратегії та концепції, які розробляються на рівні ЄС [12, с. 758].

Відповідно до показників «Пульсу Угоди», Україна наблизилася своє законодавство у сфері права інтелектуальної власності до права ЄС на 98 %. Основні положення актів права ЄС у сфері авторського права і суміжних прав (включаючи термінологію, майнові права суб'єктів авторського права і суміжних прав, винятки та обмеження цих прав) наразі вже імплементовано до українського законодавства, враховуючи те, що вони стосуються зобов'язань України за статтями 161–192 частини другої «Стандарти, що стосуються прав інтелектуальної власності» Глави 9 Розділу IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею» Угоди про асоціацію. Водночас окремі положення актів права ЄС у сфері авторського права і суміжних прав (наприклад, про надання організаціями колективного управління мультитериторіальних ліцензій щодо онлайн-прав на музичні твори відповідно до Директиви 2014/26/ЄС про визнання всіма державами-членами ЄС сирітськими творів та об'єктів суміжних прав, щодо яких статус сирітських було отримано в одній з держав-членів ЄС відповідно до Директиви 2012/28/ЄС) мають запроваджуватися за умов вступу України до ЄС [7, с. 36].

Наразі повністю імплементована до національного законодавства Директива 2004/48/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. про захист прав інтелектуальної власності – внесено зміни до Цивільного кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, законів України «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі».

До актів права ЄС у сфері права інтелектуальної власності щодо комерційної таємниці, які підлягають імплементації, належить Директива (ЄС) 2016/943 Європейського Парламенту та Ради від 8 липня 2016 р. щодо захисту нерозкритого ноу-хау та комерційної інформації (комерційної таємниці) проти їх неправомірного набуття, використання та розкриття (далі – Директива (ЄС) 2016/943). До українського законодавства наразі імplementовано лише деякі положення цієї директиви. Директива (ЄС) 2016/943 встановлює розширений перелік визначень, заходів, процедур та засобів захисту, що стосуються комерційної таємниці, види та умови порушень, пов'язаних з комерційною таємницею, умови правомірного та неправомірного отримання, використання та розкриття комерційної таємниці, а також конкретні тимчасові і запобіжні заходи, умови застосування та застереження (на відміну від загальних, що містяться в національному законодавстві) [7, с. 36].

У країнах ЄС положення зазначеної Директиви імplementовані через прийняття спеціальних законів про комерційну таємницю після 2016 року (Швеція, Іспанія, Хорватія, Німеччина, Франція, Сербія, Словенія, Чорногорія, Ірландія, Угорщина, Фінляндія, Данія). Водночас у переважній більшості держав, у яких запроваджена нормативна охорона комерційної таємниці на рівні окремих законодавчих актів, вона забезпечується Законом (актом) про комерційні таємниці (Trade Secrets Act; Law on Trade Secrets) або Законом про охорону комерційних таємниць (Law on the Protection of Trade Secrets). Лише в окремих державах ЄС зазначені відносини регулюються законодавством про захист від недобросовісної конкуренції (Республіка Чехія, Албанія, Румунія) або загальним законодавством про промислову власність – кодексами чи законами про промислову власність (Португалія, Італія, Республіка Польща) [13, с. 392].

До українського законодавства наразі імplementовано лише деякі положення цієї директиви. Директива (ЄС) 2016/943 встановлює розширений перелік визначень, заходів, процедур та засобів захисту, що стосуються комерційної таємниці, види та умови порушень, пов'язаних з комерційною таємницею, умови правомірного та неправомірного отримання, використання та розкриття комерційної таємниці, а також конкретні тимчасові і запобіжні заходи, умови застосування та застереження (на відміну від загальних, що містяться в національному законодавстві) [7, с. 36].

11 грудня 2024 р. відбулася двостороння зустріч делегації України та представників Європейської Комісії в межах скринінгу відповідності українського законодавства праву ЄС за переговорним розділом 7 «Право інтелектуальної власності». Скринінг є невід'ємною частиною переговорного процесу щодо вступу України до Європейського Союзу. Представники ЄС зазначили ефективність і продуктивність переговорів, у центрі уваги яких було авторське право та

суміжні права. Також вони акцентували на тому, що Україна зробила значні кроки в імплементації міжнародних стандартів у національний ІР-ландшафт. Оскільки процес інтеграції в ЄС (особливо в такій складній і комплексній сфері, як інтелектуальна власність) супроводжуватиметься викликами, європейські колеги спонукали українську сторону продовжувати консультуватися з представниками міжвідомчих служб, проєктів і колегами з представництва ЄС, Відомства з інтелектуальної власності ЄС (EUIPO), Європейського патентного відомства (ЕРО) та інших європейських інституцій. Також було наголошено, що Україна залишається, на жаль, одним із транзитних пунктів для поставок контрафактної продукції до ЄС, і це викликає велике занепокоєння. Представники Єврокомісії поінформували українських колег про основні положення Пакету реформ законодавства ЄС щодо промислових зразків, які мають бути адаптовані в національне законодавство країн-членів до грудня 2027 року [14]. Перегляд законодавства включає нову редакцію Директиви про правову охорону промислових зразків та Регламенту про промислові зразки. Нові положення модернізують законодавство у сфері промислових зразків, відповідаючи на виклики цифрового світу, технологічного прогресу, який значно впливає на способи створення, представлення та відтворення промислових зразків, а також покликане забезпечити гармонізацію національних законодавств країн членів із законодавства ЄС. Основні зміни уточнюють та розширюють дефініції «промисловий зразок» та «виріб», а також визначають вимоги щодо обсягу правової охорони. Реформа також передбачає зміну розмірів зборів щодо реєстрації промислових зразків та їх видів. Наразі, говорячи про промисловий зразок, охорона якого поширюється на територію ЄС, коректно називати «промисловий зразок ЄС» (EUD – European Union Design) замість попередньої назви «зареєстрований промисловий зразок співтовариства» (RCD – Registered Community Design).

На другий день скринінгу обговорювалися питання щодо торговельних марок, промислових зразків, географічних зазначень для ремісничої та промислової продукції, патентів, сертифікатів додаткової охорони. Обговорювалося питання відповідності національного законодавства таким актам ЄС: Регламенту (ЄС) № 816/2006 Європейського парламенту та Ради про примусове ліцензування патентів, що відносяться до виготовлення лікарських засобів для експорту в країни з проблемами громадського здоров'я; Директиві 98/44/ЄЕС Європейського Парламенту та Ради від 6 липня 1998 р. про правову охорону біотехнологічних винаходів; Директиві (ЄС) 2016/943 щодо захисту нерозкритого ноу-хау та бізнесової інформації (комерційної таємниці) проти їх неправомірного набуття, використання та розкриття [15].

За останні роки український законодавець зробив значні кроки щодо європеїзації національної системи правової охорони і захисту інтелектуальної влас-

ності. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 р. № 300-р «Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року» визначено подальші кроки, які мають забезпечити приведення законодавства України у відповідність з актами права ЄС про авторське право та право промислової власності, а також про комерційну таємницю [16].

Так, заплановано до липня-серпня 2025 року розроблення законопроектів про внесення змін до чинів законі про охорону авторських і суміжних прав, прав на винаходи і корисні моделі, прав на знаки для товарів і послуг, розроблення законопроекту про комерційну таємницю та надіслання вказаних законопроектів до Європейської Комісії для отримання рекомендацій та/або зауважень. Також заплановано продовжувати вдосконалення системи захисту прав інтелектуальної власності, зокрема шляхом боротьби з піратством та контрафактною продукцією, створення суду з питань інтелектуальної власності та посилення співпраці з Відомством з інтелектуальної власності Європейського Союзу (EUIPO), в тому числі продовження функціонування Центру спостереження з питань порушення прав інтелектуальної власності у складі державної організації «Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій», посилення заходів щодо боротьби з піратством та контрафактною продукцією, а саме проведення національної інформаційної кампанії проти контрафакту на маркетплейсах, збір та аналіз статистичних даних, а також ведення звітності щодо розслідувань і розгляду справ, пов'язаних з питаннями інтелектуальної власності.

Окрім завдань удосконалення нормативно-правового регулювання відносин інтелектуальної власності, відповідно до стандартів ЄС актуальним є підвищення ефективності функціонування і взаємодії національних державних органів, уповноважених забезпечувати охорону, ефективне використання і захист прав інтелектуальної власності. Сьогодні формування і реалізація державної політики, у сфері правової охорони інтелектуальної власності, з однієї сторони, а з іншої – регулювання і підтримки інноваційної діяльності, розподілене між багатьма державними органами, ключовими з яких є Міністерство освіти і науки України, Міністерство економіки України, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України, Міністерство цифрової трансформації України та інші. Як зазначається в проєкті Стратегії розвитку інноваційної діяльності України до 2030 року, підготовленій у 2023 році, наразі немає системного підходу до формування та реалізації політики у сфері інноваційної діяльності, а заходи щодо підтримки інноваційної діяльності формуються та реалізуються у кожній сфері окремо. Це створює виклики координації, пріоритезації та роз-

поділу ресурсів. Для подолання цих викликів пропонується модель централізації формування політики у сфері інновацій і водночас посилення ролі координаційних органів для належного втілення цієї політики. Зокрема, запуск координаційного органу, Ради з розвитку інновацій, має дозволити об'єднання в рамках однієї платформи представників органів державної влади, бізнесу, експертного, освітянського та наукового середовищ [17].

Великі масштаби незаконного використання об'єктів інтелектуальної власності, в тому числі в мережі Інтернет, низький рівень викриття злочинів і притягнення порушників до кримінальної відповідальності, толерантність суспільства до фактів масових порушень, нерозвиненість культури поваги до чужої інтелектуальної власності свідчать про гостру необхідність удосконалення механізмів попередження правопорушень у цій сфері і захисту прав.

Варто зазначити, що проблема порушення прав інтелектуальної власності є спільною для країн ЄС. Так, за європейськими статистичними даними, 15 % власників зареєстрованих прав інтелектуальної власності повідомили, що постраждали від порушення прав ІВ. Такі порушення найчастіше відбувалися з торговельними марками (14 %), щодо патентів і дизайну (по 10 %) та корисної моделі – 7 % [18].

У цьому контексті важливим завданням для України залишається належне забезпечення запуску роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності (ІВ-Суду), який було створено у 2017 році. У 2017–2018 рр. були оголошені конкурси на 21 вакантну посаду суддів першої інстанції суду та на 9 вакантних посад суддів Апеляційної палати. Втім станом на зараз Вищою кваліфікаційною комісією суддів України конкурси не завершені. В Офісі Президента повідомили, що Вищий суд з питань інтелектуальної власності, а також його Апеляційна палата, ймовірно, будуть ліквідовані у зв'язку з відсутністю необхідності існування такого суду. Відповідне рішення планується ухвалити після затвердження Президентом Стратегії розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства до 2029 року [19].

Переважна більшість вчених і фахівців-практиків підтримують ідею створення в Україні спеціалізованого суду, зважаючи на гостру потребу підвищення ефективності захисту прав інтелектуальної власності, в тому числі вирішення юрисдикційних конфліктів, позитивний досвід функціонування подібних спеціалізацій у зарубіжних країнах, очікування європейських партнерів щодо готовності розвивати сферу інтелектуальної власності та захисту інновацій в Україні, важливість захисту прав та інтересів інвесторів та бізнесу. Комітет з інтелектуальної власності Асоціації правників України висловив глибоке занепокоєння ліквідацією спеціалізованого суду і рішуче підтримує його існування в Україні [20].

Повністю розділяючи наведену аргументацію на користь важливості запуску роботи Вищого суду з питань інтелектуальної власності, треба наголосити, що у разі прийняття негативного рішення і ліквідації зазначеного суду спеціалізацію у сфері захисту прав інтелектуальної власності потрібно забезпечувати обов'язково, зокрема шляхом створення такої спеціалізації у системі наявних судів України. Сфера інтелектуальної власності вимагає спеціальних знань і навичок у тлумаченні правових норм і правозастосуванні. Тому лише належна спеціалізація здатна забезпечити високий рівень захисту в умовах цифровізації та інноваційних змін у суспільстві й економіці.

У країнах ЄС велике значення надається не лише захисту порушених прав інтелектуальної власності, а й попередженню порушень, особливо в сучасних умовах широкої цифровізації. Цим займаються спеціально створені організації. Так, у Швейцарії діє Координаційний центр з питань боротьби з контрафакцією і піратством, Комісія по боротьбі з контрафакцією, до складу якої входять представники зацікавлених галузей промисловості та відповідних органів державної влади, яка була реорганізована в Асоціацію «Зупинити піратство». Боротьба проти контрафакції і піратства здійснюється за допомогою підвищення рівня інформованості, вдосконалення форм координації між державним і приватним секторами, а також координації у межах цих секторів. У Франції у 2010 р. було створене Федеральне агентство – Вищий орган сприяння охороні та розповсюдженню творів в Інтернеті (High Authority for the Distribution of Works and the Protection of Rights on the Internet) – HADOPI, яке розсилає попередження підозрюваним у порушенні прав інтелектуальної власності [21].

Наступним питанням, що впливає на ефективність впровадження в Україні європейських стандартів охорони прав інтелектуальної власності, є рівень підтримки з боку держави процесів комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності і здійснення інновацій.

Для розвитку інноваційної діяльності, що базується на використанні об'єктів інтелектуальної власності, в державі має бути створено сприятливий економіко-правовий клімат і середовище.

З прийняттям у 1991 р. Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» були передбачені податкові пільги для науково-технічної діяльності, розпочата діяльність Державного інноваційного фонду України. Однак з 1999 р. податкові пільги скасовано, Державний інноваційний фонд ліквідовано. Незважаючи на прийняття законів України «Про інноваційну діяльність» (2002) та «Про державне регулювання у сфері трансферу технологій» (2006), «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (2011), норми цих законів, що стосувалися фінансової підтримки інноваційної діяльності та трансферу технологій, були зупинені наступними актами. Відсутність засобів державного

впливу на інноваційний розвиток економіки призвів до щорічного зменшення підприємств, що здійснюють інноваційну діяльність, а також незначного рівня інноваційної продукції, що виробляється в Україні та поставляється на експорт [22].

Законодавство багатьох держав-членів ЄС передбачає податкові стимули для інноваційної діяльності, проведення досліджень та розробок. Поширеним інструментом підтримки є кредитні пільги у вигляді надання безвідсоткових кредитів або кредитів за зменшеними ставками, гарантій фінансових організацій у межах державних програм пільгового кредитування.

Національним суб'єктам інноваційної діяльності також доцільно запропонувати відповідні економічні стимули, зокрема у вигляді особливого режиму оподаткування. Це може стосуватись оподаткування доходу, який отримує правовласник у вигляді роялті. Ринок інтелектуальної власності опосередковує велику кількість різноманітних актів передання прав інтелектуальної власності. Відповідно до визначення, наданого в Національному стандарті № 4 «Оцінка майнових прав інтелектуальної власності», роялті – це ліцензійний платіж у вигляді сум, які сплачуються періодично, залежно від обсягів виробництва або реалізації продукції (товарів, робіт, послуг) з використанням об'єкта права інтелектуальної власності. Це означає, що роялті виплачується лише за тими договорами, за якими не змінюється правовласник, а надається тимчасовий дозвіл на використання об'єкта інтелектуальної власності. Це зазвичай ліцензійний договір або договір комерційної концесії. Для економіки вкрай важливе укладення таких договорів, адже переваги отримують обидві їх сторони.

Відповідно до Податкового кодексу України, роялті оподатковується податком на прибуток за правилами, встановленими для оподаткування дивідендів, тобто за ставкою 18 % (пп. 170.3.1 п. 170.3 ст. 170). Водночас треба звернути увагу, що такі ж доходи, але отримані нерезидентом із джерелом їх походження з України, оподатковуються за меншою ставкою – у розмірі 15 % (пп. 141.4.2) [23]. Отже, правовласник-нерезидент перебуває у нерівному, більш вигідному фінансовому становищі з правовласником-резидентом у разі передавання права на використання об'єкта інтелектуальної власності. Така політика не спрямована на підтримку інноваційної діяльності, винахідництва, внутрішнього ринку інтелектуальної власності.

Національний правовласник об'єкта інтелектуальної власності або особа, що використовує об'єкт інтелектуальної власності на інших законних підставах, не має всередині країни податкових стимулів, які б мотивували його розширювати свої бізнесові можливості, пов'язані із створенням і реалізацією інновацій. Для порівняння, в зарубіжних країнах (США, Велика Британія, Польща) діють знижені ставки для оподаткування роялті для резидентів (10 %, 15 %), порівняно зі ставками податку на прибуток для нерезидентів [24].

Отже, в нашій країні доцільно розглянути можливість зменшення ставки оподаткування доходу, який отримує суб'єкт прав інтелектуальної власності-резидент у вигляді роялті, принаймні до розміру ставки такого податку для нерезидентів.

Прикладом податкової пільги для ІТ-бізнесу було звільнення протягом 10 років від сплати податку на додатну вартість до 1 січня 2023 р. Це сприяло розвитку ІТ-індустрії, з іншого боку – бюджет недоотримав величезні кошти податкових надходжень. Через це таку практику не продовжили.

Зрозуміло, що держава має за рахунок податкових пільг стимулювати інноваційні процеси, і водночас потрібен здоровий баланс між втратами економії та податковими пільгами. Можливі різні підходи до стимулювання, як-то: зменшення ставки оподаткування роялті податком на прибуток, звільнення від оподаткування інноваційної діяльності на певний період (перший рік започаткування такої діяльності) або для суб'єктів малого бізнесу.

Водночас під час обрання певного підходу мають братись до уваги потреби держави у найбільш затребуваних розробках та інноваціях, стартапи у сфері оборони, кібербезпеки, будівництва та відновлення інфраструктури, медицини, аграрного сектору, зелених технологій. Варто також враховувати і національну специфіку щодо категорій заявників, а саме той факт, що основну частину заявок на винаходи серед внутрішніх заявників-юридичних осіб складають заявки від бюджетних установ сфер освіти і науки. Тому, якщо держава зацікавлена в створенні і промисловій реалізації необхідних інновацій, потрібне відповідне державне регулювання цієї сфери, зокрема за допомогою системи державного замовлення на розробку певних видів технологій.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що в Україні проведена велика робота щодо адаптації законодавства України до права ЄС в частині охорони і захисту прав інтелектуальної власності. Водночас для повноцінної реалізації і практичного втілення європейських стандартів необхідним є системний та комплексний підхід. Разом із подальшим удосконаленням законодавчої бази у вищезазначених напрямках потрібно забезпечити і наступні кроки щодо реалізації і практичного втілення європейських стандартів:

- формування культури комерціалізації прав інтелектуальної власності, трансферу технологій, впровадження інновацій;
- підготовка професійних кадрів серед фахівців державних органів, уповноважених здійснювати запобігання, попередження, виявлення правопорушень у цій сфері;
- забезпечення повноцінної судової спеціалізації щодо розгляду справ про захист прав інтелектуальної власності;

– підвищення ефективності функціонування, взаємодії і координації державних органів, уповноважених забезпечувати охорону, ефективне використання і захист прав інтелектуальної власності;

– забезпечення державної підтримки процесів комерціалізації інтелектуальної власності, трансферу технологій, відповідне державне регулювання цієї сфери, зокрема за допомогою системи державного замовлення на розробку технологій у найбільш затребуваних розробках і інноваціях у сфері оборони, кібербезпеки, будівництва та відновлення інфраструктури, медицини, аграрного сектору, зелених технологій.

Список використаних джерел

1. Філіпковська Л. О. Економічна роль об'єктів інтелектуальної власності в підприємницькій діяльності. *Modern Science, Economy and Digital Innovation*. URL: https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/73656/1/Bucharest_Romania_07.05.25.pdf#page=104
2. Пахаренко О. Конкуренція, інтелектуальна власність, митниця та асоціація з ЄС. *Юридична газета online*. 2018. № 18. URL: <https://surli.cc/qgukpz>
3. Скалецька З. Міжнародний захист права інтелектуальної власності в умовах воєнного стану. *Академічні візії*. 2022. № 14. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/210>
4. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
5. Бочарова Н. Права інтелектуальної власності ЄС. Гармонізація з національним законодавством. *Віче*. 2006, липень. № 13. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/278/>
6. Про захист інтересів осіб у сфері інтелектуальної власності під час дії воєнного стану, введеного у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації проти України: Закон України від 01 квітня 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2174-20>
7. Звіт за результатами проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу (Acquis EC). *Україна – Європа*. 2023. С. 37. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/wp-content/uploads/Zvit_UA.pdf
8. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Ст. 2125.
9. Про виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 жовтня 2017 р. № 1106. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-%D0%BF#Text>
10. Проект Стратегії розвитку інноваційної діяльності України до 2030 року. URL: <https://surl.li/hphdem>
11. Право Європейського Союзу: основи теорії: підручник / Т. М. Анакіна, Т. В. Комарова, О. Я. Трагнюк, І. В. Яковюк та ін.; за ред. І. В. Яковюка. Харків, 2019. 360 с.
12. Яковюк І. В., Вергелес О. О., Ковтуненко О. А. Гармонізуючий вплив актів європейського союзу в сфері інтелектуальної власності на законодавство держав – членів ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 4. С. 758. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2023/183.pdf

13. Попова Н. О. Захист прав інтелектуальної власності на комерційну таємницю в Україні та Європейському Союзі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. 2025. *Серія Право*. Вип. 88, ч. 1. С. 388–393.
14. Скринінг відповідності законодавства України праву ЄС в IP сфері – у фокусі уваги промислова власність та правозастосування. *Український національний офіс інтелектуальної власності та інновацій (УКРНОІВІ)*. 12.12.2024. URL: <https://nipo.gov.ua/eu-ua-skrynih-vidpovidnosti-zakonodavstva/>
15. Опубліковано Пакет реформ законодавства ЄС щодо промислових зразків. *IP Office*. URL: <https://nipo.gov.ua/paket-reform-es-pz/>
16. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2024 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 березня 2025 року № 300-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/300-2025-%D1%80#n11>
17. Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 10 липня 2019 р. № 526-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text>
18. Аналітика від EUIPO: порушення прав інтелектуальної власності в країнах ЄС. URL: <https://nipo.gov.ua/porushennia-prav-iv-krainy-eu/>
19. Буде проведено вивчення доцільності функціонування Вищого суду з питань інтелектуальної власності – Офіс Президента. *Судово-юридична газета*. 07.03.2025. URL: <https://sud.ua/uk/news/publication/325049-vyshhiy-sud-po-voprosam-intellektualnoy-sobstvennosti-budet-likvidirovan-ofis-prezidenta>
20. Відкрита пропозиція Комітету Асоціації правників України щодо доцільності існування Вищого суду з питань інтелектуальної власності. *Асоціація правників України*. 14.03.2025. URL: <https://uba.ua/ukr/news/vdkrita-pozicja-komtetu-apu-shhodo-dochnost-snuvannja-vishhog-sudu-z-pitan-ntelektualnoi-vlasnost>
21. Костюк В. В. Досвід європейських країн щодо запобігання злочинності у сфері інтелектуальної власності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія Юриспруденція*. 2019. № 39. URL: <https://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc39/28.pdf>
22. Національна стратегія розвитку сфери інтелектуальної власності в Україні на період 2020–2025 роки. *Український інститут інтелектуальної власності*. URL: <https://ukrpatent.org/atachs/IP-Strategy-2020-25.pdf>
23. Податковий кодекс: Закон від 02 грудня 2010 року № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13–14, № 15–16, № 17. Ст. 112.
24. Коваль І. Ф. Вплив інтелектуальної власності на повоєнне відновлення. *ДонНУ імені Василя Стуса*. URL: <https://jrupp.donnu.edu.ua/article/view/16588/16479>

Iryna Koval, Yevhen Glazkov. Implementation of European Standards for the Protection and Enforcement of Intellectual Property Rights in Ukraine

The article examines the state of implementation of European standards for the protection and enforcement of intellectual property rights in national legislation and practice and identifies the ways to further approximate the system of intellectual property legal protection in Ukraine to the standards of EU law. It is established that in recent decades, under the influence of the processes of European integration, digitalization, and innovative development, the system of intellectual property legal protection has been actively reformed and improved, primarily in terms of har-

monization with European standards. Further approximation of the intellectual property legal protection system in Ukraine to the EU law standards will help to increase the efficiency of intellectual property rights protection and create conditions for their high-quality commercialization.

The analysis has shown that Ukraine has done a great deal of work to adapt its legislation to EU law in terms of protection and enforcement of intellectual property rights. At the same time, a systematic and comprehensive approach is required for the full implementation and practical enforcement of European standards.

Along with further improvement of the legislative framework in the above areas, the following steps should be taken: formation of a culture of commercialization of intellectual property rights, technology transfer, and introduction of innovations among businesses; training of professional staff among specialists of state bodies authorized to prevent, deter, and detect infringements in this area; ensuring full judicial specialization in the consideration of cases on protection of intellectual property rights; improving the efficiency of functioning, interaction and coordination of national government agencies authorized to ensure the protection, effective use and enforcement of intellectual property rights; providing state support for the commercialization of intellectual property, technology transfer, and appropriate state regulation of this area, in particular through the system of state orders for technology development in the most popular developments and innovations in the field of defence, cybersecurity, construction and restoration of infrastructure, medicine, agricultural sector, and green technologies.

Keywords: *intellectual property, EU law, business entities, legislation, effective protection of rights.*

Наукове видання

**ПРАВНИЧИЙ ЧАСОПИС
ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА
№ 1(2025)**

Редактор Ольга СОЛДАТОВА
Технічний редактор Олена ГОМОН

Підписано до друку 30.06.2025 р.
Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 14,87.
Тираж 100 прим. Зам. № 89.

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.